

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ & ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ»

ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Της φοιτήτριας Ειρήνης Καψαμπέλη

ΘΕΜΑ

«ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ»

Η περίπτωση του περιοδικού «Παιδεία και Ζωή» (1952 - 1961)

Επιβλέπων καθηγητής:
ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ

Ιωάννινα 2014

Ευχαριστίες

Καταρχάς θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον επιβλέποντα καθηγητή κ. Θεοχάρη Αθανασιάδη για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, τη συνεχή καθοδήγηση, την κριτική επίβλεψη και τις εύστοχες παρατηρήσεις του κατά τη διάρκεια της εκπόνησης της διπλωματικής εργασίας.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την αναπληρώτρια καθηγήτρια Ελένη Μαραγκουδάκη και τον πρώην καθηγητή του τμήματος Χαράλαμπο Νούτσο για την ουσιαστική και καθοριστική επιστημονική συμβολή τους.

Τέλος, ευχαριστώ θερμά την οικογένεια και τους φίλους μου για το ενδιαφέρον που έδειξαν, όπως και για την αμέριστη συμπαράσταση και ψυχολογική υποστήριξη που μου παρείχαν σε όλο αυτό το διάστημα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	5
I. Η οριοθέτηση του θέματος	5
II. Το υλικό της έρευνας	12
III. Μεθοδολογικές επιλογές.....	18
IV. Θεωρητικές αφετηρίες.....	20
V. Η φυσιογνωμία του περιοδικού	25
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ.....	40
1.1 Η δεκαετία του 1950.....	40
1.2 Η περίοδος από το 1960 εως τη δικτατορία.....	47
1.3 Η εκπαίδευση μετά τον Εμφύλιο	50
1.4 Η Επιτροπή Παιδείας του 1957	54
1.5 Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959.....	56
1.5.1 Οι επικρίσεις στη μεταρρύθμιση του 1959.....	58
1.5.2 Κριτική θεώρηση της μεταρρύθμισης.....	60
1.6 Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964.....	61
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ.....	70
2.1 Ιστορική επισκόπηση	70
2.2 Η <i>Παιδεία και Ζωή</i> ως όργανο του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού.....	75
2.3 Οι θέσεις του περιοδικού	76
2.3.1 Η Δημοτική ως φυσική γλώσσα του έθνους.....	76
2.3.2 Η μετατόπιση στην ουδετερότητα.....	77
2.3.3 Το γλωσσικό ζήτημα ως εθνική υπόθεση.....	80
2.3.4 Η καταδίκη της «μικτής» γλώσσας	81
2.3.5 Το πρόβλημα της διγλωσσίας.....	83
2.3.6 Τα γλωσσικά βοηθήματα	87
2.4 Οι πολέμιοι του εκπαιδευτικού δημοτικισμού.....	88
2.5 Η περιθωριοποίηση των γλωσσικών αγώνων.....	91
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΤΕΧΝΙΚΗ – ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (ΤΕΕ)	95
3.1 Το θεωρητικό υπόβαθρο της τεχνοκρατικής ιδεολογίας στην εκπαίδευση	95
3.2 Ιστορική επισκόπηση της ΤΕΕ.....	99
3.3 Το περιοδικό και η ΤΕΕ.....	103
3.3.1 Η κοινή γραμμή των φιλελεύθερων και της πολιτικής ηγεσίας.....	103

3.3.2 Η μεταπολίτευση και ο εκτοπισμός της ΤΕΕ.....	107
3.3.3 Η επίσημη στροφή στην τεχνοκρατική εκπαίδευση.....	109
3.4 Ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης.....	113
3.5 Υποχωρήσεις και αντιστάσεις.....	116
3.6 Αντιδράσεις στην ανάπτυξη της ΤΕΕ.....	119
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	123
4.1 Ιστορική επισκόπηση.....	123
4.2 Η γυναικεία παρουσία στην ομάδα σύνταξης του περιοδικού.....	125
4.3 Η κοινωνικο-πολιτική ταυτότητα των συντακτριών.....	128
4.4 Το γυναικείο ζήτημα μέσα από την <i>Παιδεία και Ζωή</i>	135
4.4.1 Η γυναίκα σαν πρότυπο μητέρας και νοικοκυράς.....	135
4.4.2 Ο γυναικείος ιδεότυπος.....	137
4.4.3 Διαφυλικές σχέσεις, ηθική και διαπαιδαγώγηση	138
4.5 Η γυναικεία εκπαίδευση	142
4.5.1 Εισαγωγή.....	142
4.5.2 Οι διεθνείς τάσεις στη γυναικεία εκπαίδευση και εργασία	146
4.5.3 Το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης στην ύλη του περιοδικού	151
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η ΑΝΩΤΑΤΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ.....	156
5.1 Από την «εποχή της ιδεολογίας» στην «εποχή της κατανομής».....	156
5.2 Η μετάβαση από τη Μέση στην Ανώτατη Εκπαίδευση.....	157
5.3 Η δομή της Ανώτατης Εκπαίδευσης.....	164
5.4 Το ζήτημα της αυτοτέλειας και της αυτοδιοίκησης του Πανεπιστημίου	165
5.5 Η σχέση της έρευνας και της διδασκαλίας	168
5.6 Προβλήματα των πανεπιστημίων.....	170
5.7 Τα πανεπιστημιακά συγγράμματα	173
5.8 Η ίδρυση τρίτου Πανεπιστημίου.....	174
5.9 Οι φοιτητικές κινητοποιήσεις και τα αιτήματά τους.....	176
ΣΥΝΟΨΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	181
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	190
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	198

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

I. Η οριοθέτηση του θέματος

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η διερεύνηση της εξέλιξης του φιλελεύθερου εκπαιδευτικού λόγου της μετεμφυλιακής περιόδου όπως αποτυπώνεται στις σελίδες του παιδαγωγικού περιοδικού *Παιδεία και Ζωή*.

Είναι γνωστό πως ο Τύπος αποτελεί μια πολύ αξιόλογη και ζωντανή παρακαταθήκη της ιστορίας μας, αλλά και μια ανεκτίμητη πηγή πληροφοριών. Μέσα από την προσεκτική ανάγνωση, το κοινό μπορεί να έρθει σε επαφή με τις ιδέες και τις αντιλήψεις της κάθε εποχής, όπως αυτές αποκαλύπτονται άμεσα, ζωντανά και σε πραγματικό χρόνο. Η έκδοση ενός περιοδικού αποκαλύπτει την πρόθεση ενός εκδότη να προσεγγίσει το αναγνωστικό κοινό της εποχής, με σκοπό την αλληλεπίδραση, την επιρροή ή και τα δύο¹. Τα περιοδικά αντανακλούν τις φιλοδοξίες και τα ενδιαφέροντα των τακτικών συνεργατών τους, αλλά και της ευρύτερης συντακτικής ομάδας. Βέβαια, η έκδοση ενός περιοδικού συνήθως δεσμεύεται από τους ιστορικούς και κοινωνικούς περιορισμούς του πλαισίου παραγωγής του. Είναι πιθανό, όμως, να αντιμετωπίζει κριτικά ή ακόμη και να αμφισβητεί την κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής.

Ειδικότερα, για τους παιδαγωγούς και τους ιστορικούς της εκπαίδευσης, η μελέτη των παιδαγωγικών περιοδικών είναι κρίσιμης σημασίας, όπως φαίνεται άλλωστε και από την πλούσια έρευνα που διεξάγεται στα αντίστοιχα πεδία μελέτης².

---

¹ Ο Μανόλης Αναγνωστάκης, ποιητής της πρώτης Μεταπολεμικής Γενιάς και διευθυντής του περιοδικού *Κριτική*, αναφέρει: «Το βιβλίο είναι μια αυστηρά προσωπική υπόθεση. Το περιοδικό διαμορφώνει μια κοινότητα, είναι ένα κατάλυμα ανοιχτό για φίλους και για εχθρούς ακόμα, είναι μια διαδικασία εν διηνεκή πορεία που μαζί με τον κίνδυνο και τη γοητεία του ταξιδιού, έχει και το προνόμιο της αυταπάτης κάποιας “δύναμης”, κάποιας προσφοράς που ξεπερνά τις δυνατότητες της ιδιωτικής εμβέλειας». (Βλ. Μιχ.Γ. Μπακογιάννης, *Το περιοδικό “Κριτική” (1959-1961)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004).

² Βλ. Αλέξης Δημαράς, Χάρης Αθανασιάδης (επιμ.), *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991*, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004. Σοφία Μπαλτά, *Τα ελληνικά Παιδαγωγικά περιοδικά 1898-1930: Από την Εθνική Αγωγή στη Νέα Αγωγή και το Σχολείο Εργασίας*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα 2000. Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, Θεοδώρα Χασεκίδου και Βασίλειος Φούκας, *Παιδαγωγικά περιοδικά στην Ελλάδα κατά το 19^ο αιώνα*, Αδελφοί Κυριακίδη Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2006. Αγγελική Χρονοπούλου, *Επιστημονικά εκπαιδευτικά περιοδικά στην Ελλάδα και εκπαιδευτική πολιτική (1977-2008)*, *Μελέτη τεσσάρων περιπτώσεων*, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας, Φλώρινα 2009. Θεοδώρα Χασεκίδου-Μάρκου, *Εκπαιδευτικά και παιδαγωγικά περιοδικά στην Ελλάδα. Η διαμόρφωση της παιδαγωγικής σκέψης κατά το 19^ο αιώνα*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2005. Pierre Caspard (dir.), *La Presse d'éducation et d'enseignement, XVIIIe siècle-1940*, Répertoire analytique, tom. 1-4, INRP, Paris 1981-1991. Pénélope Caspard-Karydis (dir.), *La Presse d'éducation et d'enseignement, 1940-1990*, Répertoire analytique, tom. 1-4, INRP, Paris 2000-

Ο ερευνητής έχει τη δυνατότητα να παρατηρήσει άμεσα το παρελθόν και να έρθει σε επαφή με τον τρόπο σκέψης και τις απόψεις των παιδαγωγών της εποχής. Άλλωστε, τα παιδαγωγικά περιοδικά αποτελούν δείκτες των διαφόρων εκπαιδευτικών αντιλήψεων και τάσεων της εκάστοτε περιόδου. Επιπλέον, μέσω της διερεύνησής τους, εμπλουτίζεται και συμπληρώνεται η γνώση της ιστορίας της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Σε τελική ανάλυση, η μελέτη και γνώση του παρελθόντος μπορεί να συντελέσει στην κατανόηση του παρόντος και τον σχεδιασμό των μελλοντικών εκπαιδευτικών παρεμβάσεων και μεταρρυθμίσεων. Όμως, το μεγαλύτερο προτέρημά τους είναι η άμεση ή έμμεση ανάδειξη των διάφορων αντιθέσεων στα θέματα παιδαγωγικής και εκπαιδευτικής πολιτικής, όπως και των επιρροών που δέχονται και ασκούν οι εκάστοτε ομάδες.

Η εργασία αυτή φιλοδοξεί να μελετήσει την προσπάθεια των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών να οριοθετήσουν και να διαδώσουν το πνεύμα του αστικού εκσυγχρονισμού καθώς επίσης και να διεκδικήσουν το αίτημα της αναπροσαρμογής του εκπαιδευτικού συστήματος στο πλαίσιο του μετεμφυλιακού κράτους. Η διερεύνηση ξεκινάει από τον Ιανουάριο του 1952, όταν δηλαδή εκδίδεται το πρώτο τεύχος του περιοδικού *Παιδεία και Ζωή*, με τη νέα του ονομασία. Εδώ θα πρέπει να σημειωθεί πως το περιοδικό πρωτοεκδόθηκε τον Οκτώβριο του 1946 με τον τίτλο *Παιδεία*, τον οποίο και διατήρησε ως το Δεκέμβριο του 1951. Στο διάστημα αυτό, το περιοδικό κυκλοφορούσε κάθε μήνα και εξέδωσε συνολικά 63 τεύχη. Στις αρχές του 1952 το περιοδικό μετονομάστηκε σε *Παιδεία και Ζωή*, συνεχίζοντας αδιάλειπτα την έκδοσή του ως τον Δεκέμβριο του 1961, απαριθμώντας 99 τεύχη κατά τη δεκαετή του κυκλοφορία. Συνολικά, γίνεται φανερό ότι τα περιοδικά *Παιδεία και Ζωή* συγκεντρώνουν 162 τεύχη, τα οποία περιέχουν 6.000 σελίδες υλικού.

Ωστόσο, όπως ήδη αναφέρθηκε η παρούσα μελέτη θα περιοριστεί στη δεύτερη περίοδο, από το 1952 ως το 1961. Ο πρώτος λόγος για την επιλογή αυτή σχετίζεται με τον διακριτό χαρακτήρα του περιοδικού κατά την δεύτερη φάση: από τη στιγμή της μετονομασίας του σε *Παιδεία και Ζωή*, αλλάζει ταυτόχρονα και ο προσανατολισμός του. Η παιδεία αντιμετωπίζεται από τον εκδότη ως κοινωνική λειτουργία συνυφασμένη με τη ζωή, με το παρόν και μέλλον, όχι με το παρελθόν. Το

2005. Giorgio Chiosso (a cura di), *Scuola e stampa nel Risorgimento. Giornali e riviste per l'educazione prima dell'Unità*, Franco Angeli, Milan 1989.

περιοδικό προφανώς επιδιώκει να διευρύνει τους στόχους του για να μπορέσει να αντιμετωπίσει τις αυξανόμενες ανάγκες του τόπου, που στον μεταπολεμικό κόσμο εκτιμάται ότι ξεφεύγουν από τα στενά εκπαιδευτικά όρια. Στο κύριο άρθρο του πρώτου τεύχους του περιοδικού ως *Παιδεία και Ζωή*, ο διευθυντής τονίζει πως η επιλογή του νέου τίτλου κάθε άλλο παρά τυχαία είναι, αφού «η παιδεία είναι από τη φύση της και κατά την γνησίαν έννοιά της μια λειτουργία της ζωής. Αυτό θα πη ότι για να ζήσει ο άνθρωπος παιδεύεται –και παιδεύεται ακριβώς για να ζήσει»³. Είναι προφανής εδώ η μεταπολεμική επίδραση των διεθνών εκπαιδευτικών αλλαγών, οι οποίες προάγουν την προοδευτική και ανθρωπιστική εκπαίδευση ως μέσο επίτευξης της κοινωνικής ευημερίας.

Δεύτερος και κρισιμότερος παράγοντας, όμως, υπήρξε το πολιτικό και κοινωνικό συγκείμενο. Μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου, οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις που αναδείχτηκαν από τις εκλογές του 1950 και 1951 δεν κατόρθωσαν να κρατηθούν στην εξουσία και αντικαταστάθηκαν από μια πολύ ισχυρότερη κυβέρνηση με κατά βάση ακροδεξιά ηγεσία⁴. Ο «Ελληνικός Συναγερμός», ο οποίος μετονομάστηκε το 1955 σε Ε.Ρ.Ε. (Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση), κατόρθωσε να παραμείνει στην εξουσία για μία ολόκληρη δεκαετία. Βασικό χαρακτηριστικό της πολιτικής που ακολουθήθηκε την περίοδο αυτή είναι η ακύρωση κάθε απόπειρας εκσυγχρονισμού της χώρας και ο εξοβελισμός κάθε φιλελεύθερου στοιχείου⁵. Για την ερμηνεία των παραπάνω πολιτικών χειρισμών, καθοριστικό στοιχείο είναι η εθνική και ταξική «ανασφάλεια» που χαρακτηρίζει τον αστισμό της μετεμφυλιακής περιόδου. Τότε απολύεται και ο Ε.Π. Παπανούτσος από τη θέση του Γενικού Διευθυντή του υπουργείου Παιδείας και ο χώρος των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών χάνει τη δυνατότητα άμεσης παρέμβασης στην επίσημη εκπαιδευτική πολιτική της χώρας. Σε αυτό το πλαίσιο, η *Παιδεία και Ζωή*, σταθερός φορέας φιλελεύθερων ιδεών, επιδιώκει μέσω της επιρροής που ασκεί, να διαμορφώσει την εκπαιδευτική πολιτική και να την στρέψει σε μια άλλη κατεύθυνση. Είναι, λοιπόν, ενδιαφέρουσα η

---

³ Ε.Π. Παπανούτσος, «Παιδεία και Ζωή», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Α', 15 Ιανουαρίου 1952, σ. 1-2.

⁴ Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφρ. Αικατερίνη Ασδραχά, Θεμέλιο, Αθήνα 2007, σ. 144.

⁵ Ο Αλέξανδρος Δελμούζος αναφέρει πως «το πρώτο βήμα του υπουργείου Παιδείας ήταν ν' απομακρύνει από την υπηρεσία εκπαιδευτικούς που η παρουσία τους θα εμπόδιζε την εφαρμογή της πολιτικής του. Έτσι, [...] με το ανομολόγητο επιχείρημα της εθνικοφροσύνης, αχρηστεύονται προσωρινά επιστήμονες που μπορούσαν να προσφέρουν στην εκπαίδευσή μας πολύτιμη εργασία δημιουργική και βαθύτατα εθνική» (Βλ. Α. Δελμούζος, *Μελέτες και Πάρεργα*, Αθήνα 1958, σ. 258).

μελέτη του φιλελεύθερου μεταρρυθμιστικού λόγου σε ένα καθεστώς αφιλόξενο, με τη συντηρητική μερίδα της διανόησης κυρίαρχη, τον προσανατολισμό του σχολείου κλασικιστικό και αναχρονιστικό και βασικό σημείο αναφοράς την ελληνοχριστιανική παράδοση. Εκεί δοκιμάζεται η ιδεολογική συνέπεια, η προσαρμοστικότητα ή μη στις δυσμενείς κοινωνικές συνθήκες και η εξέλιξη των θέσεων των φιλελευθέρων.

Για τους λόγους αυτούς δεν κρίναμε σκόπιμο να συμπεριλάβουμε την πρώτη πενταετία έκδοσης του περιοδικού, όταν κυκλοφορούσε με τον τίτλο *Παιδεία*, στη μελέτη μας. Άλλωστε, μια τέτοια επιλογή θα μας έβρισκε στη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου και αμέσως μετά τη λήξη του, όταν οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες ήταν εξαιρετικά ρευστές και ασταθείς. Η ανάγνωση του φιλελεύθερου εκπαιδευτικού λόγου σε αυτό το πλαίσιο, όπως και η σύγκρουση των αντιμαχόμενων ιδεολογικών παρατάξεων, απαιτεί μια ειδική μελέτη.

Υπάρχουν ήδη αρκετές μελέτες γύρω από τη φυσιογνωμία του Ε.Π. Παπανούτσου⁶, την πολιτική και ιδεολογική του ταυτότητα⁷, καθώς επίσης το έργο του στην Παιδαγωγική⁸. Ακόμα περισσότερες εντοπίζονται γύρω από το έργο του στον τομέα της Φιλοσοφίας⁹. Η ανάλυση, όμως, του περιοδικού που εξέδιδε και

---

⁶ Βλ. ενδεικτικά: Συλλογικό, *Μελετήματα για τον Παπανούτσο. Εορτασμός στα ογδοντάχρονά του*, Τετράδια «Ευθύνης», Αθήνα 1981, Θεοφάνης Σταύρου, «Ευάγγελος Παπανούτσος. Ο φιλόσοφος, ο παιδαγωγός, ο κριτικός», *Τομές*, τχ. 67, 1980, σσ. 4-9, Πέτρος Χάρης, «Ο σοφός και ο εκκλησιαστικός», *Νέα Εστία*, τχ. 112, Αθήνα 1982, σσ. 1387-1388, Γεωργία Αποστολοπούλου, «Παιδαγωγικές και φιλοσοφικές αναζητήσεις του Παπανούτσου στη Γερμανία», *Δωδώνη*, τχ. 15, 1986, σσ. 137-164.

⁷ Παναγιώτης Νούτσος, «Ο Ε. Π. Παπανούτσος, ο 'ιστορικός υλισμός' και η Αριστερά», στο: *Ε. Π. Παπανούτσος*, Ιωάννινα 1987, σσ. 101-132, Ανδρέας Καζαμίας, «Ο Παπανούτσος και η φιλελεύθερη εκπαιδευτική ιδεολογία: κριτική και συγκριτική θεώρηση», στο: *Ε. Π. Παπανούτσος*, Ιωάννινα 1987, σσ. 47-82.

⁸ Φανούριος Κ. Βώρος, «Ο Ευάγγελος Παπανούτσος ως παιδαγωγός», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, τχ. 1, 1984, σσ. 19-25, Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, «Ο Παπανούτσος και η παιδεία», *Νέα Εστία*, τχ. 118, Αθήνα 1985, σσ. 1550-1555, Μπάμπης Νούτσος, «Η έννοια του αναλυτικού προγράμματος στο έργο του Ε. Π. Παπανούτσου», στο: *Ε. Π. Παπανούτσος*, Ιωάννινα 1987, σσ. 83-100.

⁹ Παναγιώτης Νούτσος, «Η 'μορφολογία της ιστορίας' του Ο. Spengler στο έργο του Ε. Π. Παπανούτσου», *Δωδώνη*, τχ. 9, 1980, σσ. 27-38, Κλείτος Ιωαννίδης, «Η Αισθητική του Ε. Π. Παπανούτσου», *Ζήνων*, τχ. 3, 1982, σσ. 13-15, Θ. Νικόλας, «Η αποσύνθεση της αστικής ιδεολογίας στην 'κριτική φιλοσοφία' του Ε. Παπανούτσου», *Επαναστατική μαρξιστική επιθεώρηση*, τχ. 28, 1982, σσ. 26-27, Νίκος Ψημμένος, «Ε. Π. Παπανούτσος (1900-1982). Πρόσφατες ερμηνευτικές προσεγγίσεις του φιλοσοφικού έργου του», *Μαντατοφόρος*, τχ. 21, 1983, σσ. 7-14, Δώρος Θεοδούλου, «Η Γνωσιολογία του Ε. Π. Παπανούτσου», *Ζήνων*, τχ. 3, 1982, σσ. 7-11, Ευάγγελος Μουτσόπουλος, «Ο Παπανούτσος ως ιστορικός της νεοελληνικής φιλοσοφίας», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, τχ. 1, 1984, σσ. 9-11, Βασίλειος Κύρκος, «Ευάγγελος Παπανούτσος. Ο φιλόσοφος και οι γνωσιοθεωρητικές απόψεις του», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, τχ. 1, 1984, σσ. 12-18, Ευάγγελος Μουτσόπουλος, «Ο Παπανούτσος και η νεοελληνική φιλοσοφία», *Νέα Εστία*, τχ. 112, Αθήνα 1982, σσ. 1332-1338, John Anton, «Ο αισθητικός-κριτικός

δηιύθυνε ο Παπανούτσος, δηλαδή της *Παιδείας* και ακολούθως της *Παιδείας και Ζωής*, δεν έχει αποτελέσει έως τώρα αντικείμενο ξεχωριστής και συστηματικής μελέτης¹⁰. Είναι γενικά παραδεκτό πως το περιοδικό που εξέδιδε ο Παπανούτσος αποτέλεσε προετοιμασία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και διαμόρφωσε μέσα από τις σελίδες του τις βασικές θέσεις της φιλελεύθερης εκπαιδευτικής ιδεολογίας¹¹.

Με βάση τα παραπάνω, το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα που θα απασχολήσει την εργασία μας μπορεί να διατυπωθεί ως εξής:

- Ποια είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του φιλελεύθερου εκπαιδευτικού λόγου κατά τη δεκαετία του 1950, όπως αποτυπώνονται στις σελίδες του περιοδικού *Παιδεία και Ζωή*;

Από το κεντρικό αυτό ερώτημα προκύπτουν τα ακόλουθα επιμέρους ερευνητικά ερωτήματα:

Παπανούτσος και η ποίηση του Κωνσταντίνου Π. Καβάφη», στο: *Ε. Π. Παπανούτσος*, Ιωάννινα 1987, σσ. 141-149, Σόλων Μακρής, «Ο αισθητικός Παπανούτσος», *Νέα Εστία*, τχ. 112, Αθήνα 1982, σσ. 1389-1394, Δ. Ζ. Ανδριόπουλος, «Αισθητική εμπειρία: Η κεντρική έννοια στην αισθητική θεωρία του Ε. Παπανούτσου», *Χρονικά Αισθητικής*, τχ. 23-24, 1984-1985, σσ. 71-85, Κλείτος Ιωαννίδης, «Η Αισθητική του Ε. Π. Παπανούτσου», *Ζήνων*, τχ. 3, 1982, σσ. 13-15, Κώστας Μιχαηλίδης, «Ευάγγελος Παπανούτσος: Ένας διαλεκτικός στοχαστής», *Ζήνων*, τχ. 3, 1982, σσ. 3-6, Δώρος Θεοδούλου, «Η Γνωσιολογία του Ε. Π. Παπανούτσου», *Ζήνων*, τχ. 3, 1982, σσ. 7-11, Ιάκωβος Χρίστου, «Η ηθική του Ε. Π. Παπανούτσου», *Ζήνων*, τχ. 3, 1982, σσ. 17-20, Κύρκος Βασίλειος, *Ευάγγελος Παπανούτσος, ο φιλόσοφος*, Φιλιππότης, Αθήνα 1989.

¹⁰ Εξαίρεση αποτελούν δύο σύντομες μελέτες. Συγγραφέας της πρώτης είναι ο στενός συνεργάτης και φίλος του Ε. Παπανούτσου, Θεόδωρος Ξύδης, ο οποίος υπήρξε και τακτικός συνεργάτης του περιοδικού (βλ. «Το περιοδικό "Παιδεία" του Ε.Π. Παπανούτσου», στο: *Μελετήματα για τον Ε.Π. Παπανούτσο, Εορτασμός στα ογδοντάχρονα του*, Τετράδια «Ευθύνης», Αθήνα 1981, σσ. 52-60). Η δεύτερη μελέτη δημοσιεύτηκε στο *Δελτίο Εκπαιδευτικής Αρθρογραφίας* που εκδιδόταν από το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο. Σε πολλά τεύχη του Δελτίου φιλοξενήθηκαν μικρά αφιερώματα σε εκπαιδευτικά περιοδικά που ολοκλήρωσαν τη διαδρομή τους. Ανάμεσα σε αυτά υπήρξε και το *Παιδεία/Παιδεία και Ζωή*, του οποίου τη μελέτη ανέλαβε η φιλόλογος Παρασκευή Θεογιάννη. (βλ. «Αφιέρωμα σε παιδαγωγικά περιοδικά», *Δελτίο Εκπαιδευτικής Αρθρογραφίας*, τχ. 31, Αθήνα Ιούλιος-Δεκέμβριος 2007, σσ. 7-10. Το Δελτίο είναι διαθέσιμο και ηλεκτρονικά στο δικτυακό τόπο http://www.pi-schools.gr/publications/dea/dea_31.pdf).

¹¹ Ενδεικτικά, ο Τσουκαλάς αναφέρει πως ο Παπανούτσος «επί πολλά χρόνια εξέδιδε το διακεκριμένο περιοδικό *Παιδεία*, που αποτέλεσε άμβωνα για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση». βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα (3^η έκδ.)*, Θεμέλιο, Αθήνα 2005, σ. 43. Επιπλέον, ο Αθανασιάδης διευκρινίζει ότι «ως τα τέλη της δεκαετίας του 1950 όλα σχεδόν τα παιδαγωγικά περιοδικά (με σημαντικότερη εξαίρεση την "Παιδεία" του Παπανούτσου που επιμένει στο πνεύμα της αστικής μεταρρύθμισης) διαπνέονταν από έντονο ηθικοπλαστικό χαρακτήρα και αντλούσαν από τις θεσμικές και ιδεολογικές πηγές του έθνους, της θρησκείας και της οικογένειας». βλ. Αλέξης Δημαράς, Χάρης Αθανασιάδης (επιμ.), *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991* Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004, σ. 33.

1. Ποια είναι η στάση του περιοδικού απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα; Σχετίζεται και σε ποιο βαθμό η αντίληψη του περιοδικού με την παράδοση του εκπαιδευτικού δημοτικισμού; Πώς αντιμετωπίζεται η «μικτή» γλώσσα και ποια είναι η στάση του περιοδικού απέναντι στο θέμα της διγλωσσίας;
2. Ποιες είναι οι θέσεις του περιοδικού σχετικά με το ζήτημα της Τεχνικής - Επαγγελματικής Εκπαίδευσης; Κατά πόσο σχετίζεται η παιδαγωγική αντίληψη του με τα εκσυγχρονιστικά εκπαιδευτικά ρεύματα των δυτικοευρωπαϊκών κρατών και τις διεθνείς αναπτυξιακές θεωρίες της μεταπολεμικής περιόδου; Πώς απαντά το περιοδικό στις αιτιάσεις περί ασυμβατότητας του ανθρωπιστικού ιδεώδους με την τεχνική εκπαίδευση; Ποια είναι η δομή του εκπαιδευτικού συστήματος που προτείνεται από την *Παιδεία και Ζωή* και πώς συνδέεται με τους σκοπούς της παιδείας;
3. Πώς αποτυπώνεται μέσα από τις σελίδες του περιοδικού η θέση και ο ρόλος της γυναίκας στη μετεμφυλιακή κοινωνία; Αναδεικνύεται ή όχι η έμφυλη διάσταση στην εκπαίδευση; Ποια είναι η θέση του περιοδικού απέναντι στο ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης;
4. Ποιος είναι ο ρόλος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης σύμφωνα με την *Παιδεία και Ζωή*; Πώς αντιμετωπίζονται τα ζητήματα της αυτοτέλειας και της αυτοδιοίκησης των πανεπιστημίων; Ποια είναι τα προβλήματα που διέπουν την τριτοβάθμια εκπαίδευση και ποια μέτρα προτείνονται για την επίλυσή τους;
5. Πώς αποτυπώνονται οι θέσεις του περιοδικού στα παραπάνω ζητήματα: α) σε σχέση με τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1959 και β) σε σχέση με την Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1964 (που ακολούθησε τέσσερα χρόνια μετά τη διακοπή της έκδοσης του περιοδικού);

Τα ανωτέρω ερευνητικά ερωτήματα καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη δομή της μελέτης, η οποία αποτελείται από την εισαγωγή, πέντε κεφάλαια και τα τελικά συμπεράσματα. Στην εισαγωγή περιλαμβάνονται υποενότητες που σχετίζονται με την οριοθέτηση του θέματος, το υλικό της έρευνας, τις μεθοδολογικές επιλογές και τις θεωρητικές αφετηρίες της έρευνας. Επιπλέον, προστέθηκε μία υποενότητα που αφορά τη φυσιογνωμία του περιοδικού. Τούτη η επιλογή έγινε ώστε να παρουσιαστεί η ομάδα των συνεργατών της *Παιδεία και Ζωής*, να προσδιοριστούν οι τακτικοί συνεργάτες και να δοθεί μία πρώτη γενική εικόνα για την ταυτότητα του περιοδικού.

Απαραίτητη κρίθηκε και η σύντομη περιγραφή των ιδεολογικών αντιπάλων της *Παιδείας και Ζωής*, όπως και των γνωρισμάτων που τους διέπουν.

Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο της περιόδου, με αφετηρία το τέλος του εμφυλίου πολέμου, και λήξη την κατάλυση της Δημοκρατίας το 1967. Ενώ η κυκλοφορία του περιοδικού σταματάει το 1961, τα χρονικά όρια της μελέτης διευρύνθηκαν προκειμένου να γίνει δυνατή η παρατήρηση της επίδρασης που άσκησε το περιοδικό στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964. Στο ίδιο κεφάλαιο παρατίθενται επίσης ορισμένα στοιχεία για το εκπαιδευτικό πλαίσιο της μετεμφυλιακής περιόδου με ιδιαίτερη έμφαση στους εκπαιδευτικούς σταθμούς της δεκαετίας του 1950, όπως είναι η αλλαγή του Συντάγματος το 1952, η συγκρότηση της Επιτροπής Παιδείας του 1957 και η μεταρρυθμιστική απόπειρα του 1959, αλλά και η μεγάλη εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964-65 με τον Γ. Παπανδρέου υπουργό Παιδείας και τον Ε.Π. Παπανούτσο στη θέση του Γενικού Γραμματέα του υπουργείου.

Τα τέσσερα επόμενα κεφάλαια αποτελούν το κύριο και σημαντικότερο τμήμα της εργασίας. Το δεύτερο αφορά την ανάδειξη των θέσεων του περιοδικού γύρω από το γλωσσικό ζήτημα και τις σχετικές προτάσεις του για το χώρο της εκπαίδευσης. Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στις απόψεις του περιοδικού για την Τεχνική-Επαγγελματική Εκπαίδευση, όπως και για τον ιδεολογικό προσανατολισμό της παιδείας. Το τέταρτο κεφάλαιο επικεντρώνεται στη διερεύνηση της έμφυλης διάστασης στην κοινωνία και την εκπαίδευση, όπως αυτή αναδύεται μέσα από τις σελίδες του περιοδικού. Το πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο αναφέρεται στις απόψεις του περιοδικού για την τριτοβάθμια εκπαίδευση, στα προβλήματα που τη μαστίζουν, όπως και στο ρόλο που αυτή οφείλει να επιτελεί κοινωνικά.

Στο τέλος της εργασίας παρατίθενται η σύνοψη και τα συμπεράσματα που προέκυψαν από τη διερεύνηση των παραπάνω θεμάτων.

II. Το υλικό της έρευνας

Το βασικό υλικό της έρευνας αποτελούν τα τεύχη του περιοδικού *Παιδεία και Ζωή* της περιόδου 1952-1961.

Αρχικά, παρουσιάζονται κάποια στοιχεία σχετικά με την εξωτερική μορφή του περιοδικού¹². Στην πρώτη σελίδα κάθε τεύχους του περιοδικού, πέρα από τον τίτλο «Παιδεία και Ζωή», αναγράφεται και η ημερομηνία έκδοσης του περιοδικού. Ακολουθεί η επωνυμία του διευθυντή, εμπνευστή και εκδότη του περιοδικού Ευάγγελου Π. Παπανούτσου, και στη συνέχεια τα περιεχόμενα του τρέχοντος τεύχους, καθώς και οι συντάκτες τους. Τέλος, στο κάτω τμήμα της σελίδας υπάρχει η αναγραφή του εκδοτικού οίκου «Ιωάννου Ν. Ζαχαρόπουλου», ο οποίος εξέδιδε το περιοδικό, όπως και ο τόπος έκδοσής του: «Αθήναι». Στην επόμενη σελίδα του περιοδικού τον τίτλο του συνοδεύει ο υπότιτλος «Μηνιαίο περιοδικό Μελέτης - Έρευνας - Διαφωτισμού», δηλώνοντας έτσι το χαρακτήρα του. Ακόμα, υπάρχει αναφορά του έτους κυκλοφορίας, του τόπου έκδοσης, της ημερομηνίας και του αριθμού του τεύχους.

Η διάταξη της ύλης του περιοδικού υπήρξε σταθερή κατά τα 10 έτη κυκλοφορίας του. Συγκεκριμένα, κάθε τεύχος αποτελούνταν από τις εξής ενότητες:

- Άρθρα
- Μελέτες
- Σχολική Πράξη
- Διεθνής Εκπαιδευτική Κίνηση
- Εκπαιδευτική Ανασυγκρότηση
- Εσύ και το Παιδί σου
- Σχόλια - Ειδήσεις - Βιβλιοκρισία.

Τα «Άρθρα» [: κύρια άρθρα] ήταν πάντα γραμμένα από το διευθυντή του περιοδικού Ε.Π. Παπανούτσο και εμφανίζονται στην αρχή κάθε τεύχους. Πραγματεύονται ποικίλα εκπαιδευτικά θέματα, που συνήθως σχετίζονται με την τρέχουσα εκπαιδευτική επικαιρότητα, όπως για παράδειγμα η επαγγελματική εκπαίδευση, η μόρφωση και η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, η πανεπιστημιακή εκπαίδευση, τα σχολικά εγχειρίδια, τα εκπαιδευτικά προγράμματα, το μάθημα των

---

¹² Βλ. και τα εξώφυλλα ορισμένων τευχών της *Παιδείας και Ζωής* που παρατίθενται στο Παράρτημα (σσ. 184-191).

Νέων Ελληνικών, η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και η διακομματική εκπαιδευτική πολιτική. Σε σπάνιες περιπτώσεις η στήλη φιλοξενούσε αναδημοσιεύσεις άλλων συγγραφέων ή και αφιερώματα σε εξέχουσες προσωπικότητες.

Η δεύτερη ενότητα του περιοδικού φέρει τον τίτλο «Μελέτες» και πραγματεύεται ποικίλα παιδαγωγικά, ιστορικά, φιλολογικά και ψυχολογικά ζητήματα. Χαρακτηριστικά παραδείγματα θεματικών της στήλης αποτελούν οι σκοποί της Παιδείας, οι διάφορες πνευματικές και παιδαγωγικές φυσιογνωμίες της Ελλάδας αλλά και του εξωτερικού, η γλώσσα που χρησιμοποιείται στο σχολείο, η οργάνωση της εκπαίδευσης, τα σύγχρονα φιλοσοφικά και παιδαγωγικά ρεύματα κ.ά. Υπεύθυνοι για τη συγκεκριμένη στήλη ήταν, πέρα από τον Παπανούτσο, διάφοροι μελετητές και επιστημονικοί συνεργάτες του περιοδικού.

Η «Σχολική Πράξη» παρουσιάζει πληθώρα θεμάτων τα οποία απευθύνονται στους Λειτουργούς της Στοιχειώδους και Μέσης εκπαίδευσης. Τα άρθρα συνήθως αποτελούν διδακτικούς οδηγούς και πρακτικές εφαρμογές εκπαιδευτικών θεωριών. Οι συντάκτες φαίνεται να είναι γνώστες των θεμάτων με τα οποία καταπιάνονται και πιθανώς έχουν αρκετή πρακτική εμπειρία. Άλλωστε, δεν είναι λίγοι οι εξέχοντες παιδαγωγοί και επιστήμονες που αρθρογραφούν στη στήλη. Ενδεικτικά αναφέρονται οι Αλ. Δελμούζος, Ι. Κακριδής, Θ. Σταύρου, Β. Τατάκης.

Η «Διεθνής Εκπαιδευτική Κίνηση» ασχολείται με τη μελέτη των διαφόρων εκπαιδευτικών συστημάτων, τα σχολικά προγράμματα, τις διδακτικές μεθόδους και τον τρόπο οργάνωσης της παιδείας σε χώρες της Ευρώπης. Ενδεικτικά, τίγονται ζητήματα όπως η καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού, τα σχολικά κτίρια, οι παιδικές βιβλιοθήκες, η πνευματική ανάπτυξη των παιδιών κ.τ.λ. Στόχος της στήλης είναι η ενημέρωση του αναγνωστικού κοινού μέσω των δεδομένων της συγκριτικής παιδαγωγικής.

Η στήλη με τίτλο «Εκπαιδευτική ανασυγκρότηση» αφορούσε πανεπιστημιακά ζητήματα και συντάκτες της ήταν εξέχοντες ακαδημαϊκοί ή διανοούμενοι. Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι Δελμούζος, Λούρος, Αλιβιζάτος, Μπαλάνος. Κάποιες φορές στην ενότητα αυτή φιλοξενούνταν ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες συστάσεις από διεξαχθέντα διεθνή συνέδρια.

Η ενότητα «Εσύ και το Παιδί σου» απευθύνεται σε εκπαιδευτικούς και γονείς και το περιεχόμενό της είναι κυρίως παιδαγωγικού και ψυχολογικού χαρακτήρα. Οι συμβουλές που δίνονται μέσω της στήλης αφορούν ζητήματα ανατροφής των παιδιών και διαπαιδαγώγησης. Καταβάλλεται έντονη προσπάθεια ώστε να διαφωτιστεί ο γονέας, αλλά και ο παιδαγωγός, για τη σημασία και την επίδραση που έχει η συμπεριφορά των ιδίων στη διαμόρφωση της προσωπικότητας των παιδιών. Η βάση της παιδαγωγικής θεωρίας του Ε.Π. Παπανούτσου είναι το παιδί και θεωρεί πως με την κατάλληλη ανατροφή και διαπαιδαγώγηση, αυτό μπορεί να εξελιχθεί σε ενεργό και χρήσιμο μέλος της Πολιτείας. Μέσα από τη στήλη δίνονται συγκεκριμένες κατευθυντήριες γραμμές. Γράφεται, για παράδειγμα, πως ο γονέας και ο δάσκαλος πρέπει να ενδιαφέρονται ουσιαστικά για το παιδί και να το στηρίζουν, με διαφορετικό όμως τρόπο ο καθένας. Επίσης, αναφέρεται ότι τα παιδιά πρέπει να απασχολούνται με ενδιαφέρουσες πνευματικές δραστηριότητες και να μυσούνται στην ορθή χρήση του προφορικού και γραπτού λόγου. Άλλα θέματα που μπορεί να αναφέρονται είναι οι ατομικές αποκλίσεις στην ανάπτυξη των παιδιών, τα λάθη των γονέων, ο περιορισμός των ελαττωμάτων των παιδιών, τα εξωτερικά ερεθίσματα, κι άλλα πολλά.

Στην ενότητα «Σχόλια - Ειδήσεις - Βιβλιοκρισία» θίγονται τα πιο σημαντικά τρέχοντα εκπαιδευτικά ζητήματα. Τα περισσότερα άρθρα είναι γραμμένα από τον Ε.Π. Παπανούτσο. Παρουσιάζονται ειδήσεις και σχολιασμοί ποικίλων θεμάτων, ενώ τις βιβλιοκρισίες αναλαμβάνουν εμπειρογνώμονες.

Πέρα από τη σταθερή διάταξη της ύλης, το περιοδικό έκανε και δύο ιστορικά αφιερώματα. Μόνο τυχαία δε μπορεί να θεωρηθεί η επιλογή της θεματολογίας. Το πρώτο αφιέρωμα, δημοσιευμένο το 1953, αφορά τον παιδαγωγό Α. Δελμούζο, κυρίαρχη μορφή του εκπαιδευτικού δημοτικισμού και υποστηρικτή των αρχών του Νέου Σχολείου. Το δεύτερο αφιέρωμα αφορά στον δημοτικιστή γλωσσολόγο Μ. Τριανταφυλλίδη, και δημοσιεύτηκε ένα χρόνο ύστερα από το θάνατο του, δηλαδή το 1960.

Στον ακόλουθο πίνακα παρατίθενται τα κυριότερα στοιχεία του περιοδικού *Παιδεία και Ζωή*, ώστε να δοθεί μια πρώτη συνολική εικόνα για αυτό. Ο Πίνακας Ι

αποτελεί προσαρμοσμένη αναδημοσίευση από το έργο υποδομής των Αλέξη Δημαρά και Χάρη Αθανασιάδη σχετικά με τα ελληνικά παιδαγωγικά περιοδικά¹³.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ «ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ» (1952-1961)

<i>Παιδεία και Ζωή</i>	Αθήνα 1952-1961
Υπότιτλος	«Μηνιαίο Περιοδικό Μελέτης – Έρευνας – Διαφωτισμοῦ»
Μότο	—
Τόπος Έκδοσης	Αθήναι «Έκδότης Ίωάννης Ν. Ζαχαρόπουλος, Ἀρσάκη 6» ¹⁴
Υπεύθυνος	Διευθυντής: Ε. Π. Παπανούτσος
Διάρκεια	Ιανουάριος 1952 – Δεκέμβριος 1961 Αποτελεί συνέχεια (χωρίς διακοπή) του περιοδικού <i>Παιδεία</i> (1946-1951).
Κόστος συνδρομής	Ετήσια εσωτερικού: 75.000 δρχ. από τόμο Δ': 75 δρχ., εξωτερικού: 3 δολ.
Σχήμα	22,5 × 15 εκ.
Έκταση	Τεύχη με 32 ή 48 σελίδες. Η σελιδαρίθμηση είναι συνεχής ανά τόμο. Τόμος Α'. Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1952. τχ. 1-12. 528 σελ. Τόμος Β'. Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1953. τχ. 13-24. 368 σελ. Τόμος Γ'. Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1954. τχ. 25-33. 288 σελ. Τόμος Δ'. Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1955. τχ. 34-45. 350 σελ. Τόμος Ε'. Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1956. τχ. 46-54. 286 σελ. Τόμος ΣΤ'. Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1957. τχ. 55-63. 286 σελ. Τόμος Ζ'. Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1958. τχ. 64-72. 286 σελ. Τόμος Η'. Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1959. τχ. 73-81. 286 σελ.

¹³ Αλέξης Δημαράς, Χάρης Αθανασιάδης (επιμ.), *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991* Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004, σσ. 361-364.

¹⁴ Από τα 1954 κι έπειτα, η *Παιδεία και Ζωή* αυτονομείται οικονομικά από τον εκδοτικό οίκο Ι. Ζαχαρόπουλο και στηρίζεται πλέον αποκλειστικά στις εισφορές των συνδρομητών της, αν και στην πραγματικότητα τα έξοδα έκδοσης του περιοδικού καλύπτονται από τον Ε.Π. Παπανούτσο. Ο εκδοτικός οίκος σταμάτησε την έκδοση του περιοδικού λόγω οικονομικής ζημίας, αφού οι «εκπαιδευτικοί των επαρχιών φοβούνταν να το αγοράσουν». (Βλ. Ε.Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, Φιλιππότη, Αθήνα 1982., σ. 84).

	Τόμος Θ΄. Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1960. τχ. 82-90. 286 σελ. Τόμος Ι΄. Ιανουάριος – Δεκέμβριος 1961. τχ. 91-99. 286 σελ.
Περιοδικότητα	Μηνιαίο
Εικονογράφηση	—
Πρόσωπα	<p>Τα άρθρα του περιοδικού ήταν συνήθως ενυπόγραφα. Εκτός από τον Παπανούτσο, αρθρογραφούν οι: Θεόδωρος Ξύδης, Ειρήνη Παϊδούση, Κ.Ν. Παπανικολάου, Δημήτρης Π. Μάνος, Φωτεινή Τζωρτζάκη, Κ.Π. Λαζαρίδης, Αγησίλαος Ντόκας, Μ. Παπαδάκη-Χουρδάκη, Αικ. Στριφτού-Κριαρά, Νικ. Δ. Σωτηράκης, Θεόφραστος Γέρου, Αλ. Δελμούζος, Βασ. Λαζανάς, Καλλιόπη Μουστάκα, Β.Ν. Τατάκης, Μ. Τριανταφυλλίδης, Β. Αρχοντίδης, Αθ. Καλογεροπούλου, Ευρ. Σούρλας, Αθ. Γκρόζας, Βιργ. Ζάννα, Φρόσω Καραπάνου, Ν. Κριτικός, Μιχ. Κωβαίος, Νότης Παναγιώτου, Γ.Μ. Παπαχατζής, Καίτη Στασινοπούλου, Θρασύβουλος Σταύρου, Λάμπρος Χουσιάδας, Άννα Βασιλειάδου, Ηλ. Βιγγόπουλος, Μαρία Γουδέλη, Κ.Θ. Δημαράς, Αλέξης Δημαράς, Ν. Δρακουλίδης, Αντ. Ισηγόνης, Αν. Καΐρης, Κ. Καλαντζής, Α. Καλούτσης, Άννα Κατσιόρα, Αντ. Κατσούρος, Δημ. Λουκάτος, Γεώργ. Μαραγκουδάκης,</p> <p>Κ. Παπαχρήστου, Σαρ. Παυλέας, Άννα Πιπινέλη-Ποταμιάνου, Κ.Α. Ρωμαίος, Αγαπ. Τσοπανάκης, Κων. Χανιώτης, Ν. Χαρβάτη, Γεώργ. Χείλαρης, Ε. Κριαράς, Αθ. Γκρόζας, Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος, Ι.Θ. Κακριδής, Κούλα Κανέλλη, Σοφία Γεδεών, Μυρσίνη Κλεάνθους-Παπαδημητρίου, Άγγ. Τερζάκης, Στ. Νικολαΐδης, Π. Παλαιολόγος κ.ά.</p> <p>Από τους ξένους εμφανίζονται τα ονόματα των: L. Meylan, Im. Kant, Jean Piaget, R. Cousinet, R. Meister, Gil. Murray, H. Wallon, A. Medici, H. Asperger, R. May, V. Kovarsky, J. Jacobi, G. Perret, R. Livinstone, L. Febure, W.R. Niblett, R. Zazzo, P. Leuilliot, P. Feraud, D. Lagache, R. le Senne, M. Percheron, A. Lorenzetto, G. de Vecchio, G. Highet, A. Moessner, P. Duquet, E. Souriau, R. Milliex, W. Cerf, P.G.</p>

	Henderson, R. Saussure, M. Servais κ.ά.
Βιβλιογραφία	<ol style="list-style-type: none"> 1. Θ. Ξύδης, «Το περιοδικό “Παιδεία” του Ε.Π. Παπανούτσου» στο <i>Μελετήματα για τον Ε.Π. Παπανούτσο – Εορτασμός στα ογδοντάχρονά του</i>, Αθήνα (Τετράδια «Ευθύνης») 1981, σσ. 52 – 60. 2. Αδαμάντιος Στ. Ανεστίδης, «Ευρετήριο των περιοδικών “Παιδεία” και “Παιδεία και Ζωή” του Ε.Π. Παπανούτσου», στο π. <i>Απόψεις</i>, τχ. 3 (Νοέμβριος 1986), σσ. 221 – 295 και σε ανάτυπο. 3. Κ.Ε.Ν.Ε.Φ., Τμήμα Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων [περιγραφή του περιοδικού και παράθεση των περιεχομένων των τόμων Α'-Ε']¹⁵, [παράθεση των περιεχομένων των τόμων Στ'-Ι']¹⁶.
Βιβλιοθήκες όπου απόκειται	ΒΒ (πλήρης σειρά) ΜΠΑ (τχ. 51, 75-80, 82-83, 85, 91-92, 94) ΓΕΝ (πλήρης σειρά) ΕΛΙΑ (πλήρης σειρά) ΚΠΕΒ (τόμ. Α'-Ι' με ελλείψεις)

Τα τεύχη του περιοδικού εντοπίστηκαν στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, όπου είναι οργανωμένα σε δέκα τόμους. Ο κάθε τόμος περιλαμβάνει δώδεκα τεύχη, τα οποία καλύπτουν ένα έτος έκδοσης του περιοδικού. Για παράδειγμα, ο πρώτος τόμος καλύπτει τη χρονική περίοδο από τις 15 Ιανουαρίου 1952 έως και τις 15 Δεκεμβρίου 1952, δηλαδή τα δώδεκα πρώτα τεύχη του περιοδικού. Η συμβολή του προσωπικού της βιβλιοθήκης υπήρξε καθοριστική για την πραγματοποίηση της παρούσας εργασίας και γι' αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τους υπαλλήλους του τμήματος αναγνωστηρίων για την άδεια φωτοτύπισης και φωτογράφισης του υλικού της έρευνας.

¹⁵ Βλ. http://www.kenef.phil.uoi.gr/dynamic/bookfull.php?Book_ID=3014&contents=παιδεία.

¹⁶ Βλ.

http://www.kenef.phil.uoi.gr/dynamic/bookfull.php?Book_ID=15669&contents=%CF%80%CE%B1%CE%B9%CE%B4%CE%B5%CE%AF%CE%B1.

Πέρα από τα τεύχη του περιοδικού, ως πρωτογενές υλικό για την έρευνα θα θεωρηθούν και τα έργα του Ε.Π. Παπανούτσου «Απομνημονεύματα» και «Αγώνες και Αγωνία για την Παιδεία». Εκεί, εντοπίζονται εξαιρετικά χρήσιμες πληροφορίες για τη ζωή του ίδιου, το πολιτικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο της περιόδου, αλλά και την εκπαιδευτική ιδεολογία των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών. Τα απομνημονεύματα του Παπανούτσου εκδόθηκαν με εντολή του ίδιου, μετά το θάνατό του, από την Μπάμπη Οικονόμου¹⁷.

III. Μεθοδολογικές επιλογές

Καθώς το αντικείμενο της παρούσας διπλωματικής είναι η μελέτη ενός τμήματος του εκπαιδευτικού παρελθόντος της χώρας, ως καταλληλότερη μέθοδος προκρίνεται η ιστορική. Υιοθετήθηκε εδώ η λογική της μεθόδου και οι τεχνικές που προτείνονται από την κλασική πλέον μελέτη «Ιστορία και μέθοδοί της» και ειδικότερα όπως αναπτύσσονται στο κεφάλαιο για την κριτική των πηγών¹⁸.

Σύμφωνα με την εν λόγω μελέτη, αρχικά οφείλουμε να υποβάλουμε τα κείμενά μας σε εξωτερική κριτική, να διασφαλίσουμε δηλαδή τη αυθεντικότητα των πηγών. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η αυθεντικότητα καθίσταται εύκολα επαληθεύσιμη, καθώς τα κείμενα είναι αποκατεστημένα, ο χρόνος της συγγραφής τους αδιαμφισβήτητος λόγω της ημερομηνίας έκδοσης κάθε τεύχους του περιοδικού, ο τόπος καταγωγής τους βέβαιος και η πλειονότητα των άρθρων ενυπόγραφοι. Πρόκειται, άλλωστε, για ένα αδιαμφισβήτητο επαρκές περιοδικό, στο οποίο δεν υπάρχουν παρεμβολές και τα όποια τυχόν λάθη είναι αποκλειστικά τυπογραφικά.

Περισσότερο χρήσιμη, για την εργασία μας, κρίνεται η εσωτερική κριτική των κειμένων. Ποιος γράφει, σε ποιον απευθύνεται, σε τί αποσκοπεί, εντός ποιου συγκεκριμένου πλαισίου αναπτύσσει τα επιχειρήματά του. Ο έλεγχος επίσης και η διασταύρωση των πληροφοριών παραμένουν διαρκές μέλημα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το ενδιαφέρον ελκύει επίσης η γλώσσα γραφής. Αν και η επίσημη γλώσσα του κράτους κατά την περίοδο που μελετάμε είναι η καθαρεύουσα, το περιοδικό –στρατευμένο στο κήρυγμα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού– εφαρμόζει

---

¹⁷ Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης, ό.π., σ. 227.

¹⁸ Robert Marichal, «Κριτική των κειμένων», στο Charles Samaran (επιμ.), *Ιστορία και μέθοδοί της*, τόμ. Δ': *Οι μαρτυρίες και η κριτική τους αξιοποίηση*, μτφρ. Χρίστος Παπάζογλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1980, σσ. 73-248.

με αφοσίωση τους γλωσσικούς κανόνες της δημοτικής. Σημειώνεται εδώ πως καταβάλλεται προσπάθεια από το περιοδικό για ν' αποφευχθούν οι γλωσσικές ακρότητες των πρώτων Δημοτικιστών. Ανάμεσα στα μεγάλα προτερήματα του τρόπου έκφρασης του Παπανούτσου συγκαταλέγεται η ευκρίνεια και η υψηλή ποιότητα του λόγου του. Από πολλές πλευρές (μορφολογία, αισθητική, περιεχόμενο, σύνταξη, γραμματική), η γλώσσα του Παπανούτσου αποτελεί πρότυπο άρτιας γραφής της νεοελληνικής γλώσσας. Έτσι, η μελέτη της γλώσσας του περιοδικού βοηθά στην κατανόηση των στάσεων, των απόψεων και της ιδεολογίας που υποκρύπτεται.

Στόχος της ιστορικής έρευνας είναι η ανασυγκρότηση της «εικόνας του παρελθόντος», όσο το δυνατόν ρεαλιστικότερα. Βέβαια, για την επίτευξη της ιστορικής «ακρίβειας» έχουν γραφτεί πολλά, τα οποία ξεφεύγουν από την παρούσα μελέτη¹⁹. «Πάντοτε λοιπόν ο ιστορικός, συνειδητά ή ασυνείδητα, μελετά το παρελθόν σε σχέση με το παρόν· το παρόν είναι που βάζει τα ερωτήματα, και γι' αυτό η Ιστορία [...] είναι ένα αδιάκοπο ξαναρχίνισμα: τα νέα ερωτήματα που κάθε φορά βάζει το παρόν αποκαλύπτουν συνεχώς καινούριες πλευρές του παρελθόντος»²⁰. Είναι, βέβαια, ευνόητο πως πρέπει να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στην παγίδα του αναχρονισμού, στη συνήθη προβολή της λογικής του παρόντος στο παρελθόν.

Το σημείο αυτό ήδη αποτελεί γέφυρα προς τις κατακτήσεις της λεγόμενης Νέας Ιστορίας σημειώνουμε εδώ το προφανές: Από την παραδοσιακή αφήγηση περνάμε πλέον στην «Ιστορία-πρόβλημα». Η ανάλυση δηλαδή αποσκοπεί να απαντήσει σε ερωτήματα που τίθενται ύστερα από μια πρώτη επισκόπηση του υλικού.²¹

Η Νέα Ιστορία έθεσε, λοιπόν, καινούρια ερωτήματα. Παράλληλα δανείστηκε τεχνικές και μεθόδους έρευνας από άλλες επιστήμες ώστε να προχωρήσει σε νέα ερευνητικά πεδία. Στην εργασία μας, από την παράδοση της ανάλυσης περιεχομένου, αντλούνται μια σειρά από πρακτικές προκειμένου να κατασκευαστούν ορισμένες

---

¹⁹ Βλ. Χαράλαμπος Νούτσος, *Η Ρόζα και η Κλειώ. Μέθοδος και Ιδεολογία στην Ιστορία της Εκπαίδευσης*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2011.

²⁰ ό.π., σ. 226.

²¹ Βλ. ενδεικτικά τη συνέντευξη του Ν. Σβορώνου στο περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα*, αναδημοσιευμένη στο Κ.Θ. Δημαράς και Νίκος Σβορώνος, *Η μέθοδος της Ιστορίας*, εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 1995.

αναλυτικές κατηγορίες και να ταξινομηθεί το υλικό με βάση αυτές²². Η ανάλυση περιεχομένου γίνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να επιτρέπει τη συστηματική και διεξοδική διερεύνηση του κειμένου. Για την ειδική μελέτη του περιοδικού δεν ακολουθείται κυρίως ποσοτική καταμέτρηση του υλικού, αλλά περισσότερο ποιοτική προσέγγιση, αφού στόχος είναι ο εντοπισμός στοιχείων που ενέχουν σημασίες, νοήματα και βιώματα, αλλά κρύβονται «πίσω από τις γραμμές». Τα αποσπάσματα που επελέγησαν από το σύνολο του υλικού υπήρξαν τα πιο κατάλληλα, σαφή και αντιπροσωπευτικά, ώστε να τεκμηριωθεί το εκάστοτε αποτέλεσμα. Δόθηκε, όμως, προσοχή ώστε τα συγκεκριμένα αποσπάσματα να μην προδίδουν τη συνολική λογική του κειμένου.

IV. Θεωρητικές αφετηρίες

Καθώς τα ερωτήματα που θέτουμε στο υλικό της έρευνας απορρέουν εκ των πραγμάτων από τη γενική θεώρηση του κοινωνικού κόσμου γενικώς και του εκπαιδευτικού θεσμού ειδικότερα που κυριαρχεί στη σκέψη του ερευνητή, είναι χρήσιμο να διασαφηνιστούν ορισμένες κρίσιμες για την παρούσα μελέτη θεωρητικές παραδοχές. Ως τέτοιες κρίθηκαν δύο: Αυτή που αντιλαμβάνεται το σχολείο ως ιδεολογικό μηχανισμό του κράτους και αυτή που κατανοεί την εξέλιξη των κοινωνικών πραγμάτων ως αποτέλεσμα κοινωνικών συγκορύσεων. Στη συνέχεια παρουσιάζονται συνοπτικά οι δύο αυτές οπτικές όπως διατυπώθηκαν από δύο εξέχοντες στη δεκαετία του 1970 θεωρητικούς του μαρξισμού.

α) Το σχολείο ως ιδεολογικός μηχανισμός του Κράτους

Στην κλασική μελέτη του «Ιδεολογία και Ιδεολογικοί Μηχανισμοί του Κράτους», ο Αλτουσέρ υποστηρίζει πως η αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής επιτυγχάνεται μέσα από τη νομικοπολιτική και ιδεολογική υπερδομή. Αυτό κατορθώνεται μέσα από την άσκηση πολιτικής εξουσίας που διεκπεραιώνεται στους κρατικούς μηχανισμούς, μέσα στον καταπιεστικό μηχανισμό του κράτους

---

²² Βλ. ενδεικτικά Νότα Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών* (15^η έκδ.), Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009, σσ. 283-301, Βασίλης Φίλιας, *Εισαγωγή στη Μεθοδολογία και τις τεχνικές των Κοινωνικών Ερευνών*, Gutenberg, Αθήνα 1977.

(κυβέρνηση, διοίκηση, στρατός, αστυνομία, δικαστήρια, φυλακές κτλ.), και τέλος μέσα στους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους (IMK)²³.

Στους IMK εντάσσονται οι παρακάτω θεσμοί: ο θρησκευτικός, ο σχολικός, ο οικογενειακός, ο νομικός, ο πολιτικός, ο συνδικαλιστικός, τα ΜΜΕ και ο πολιτιστικός. Ο καταπιεστικός μηχανισμός του κράτους είναι ενιαίος και ανήκει συνολικά στο δημόσιο τομέα, σε αντίθεση με τους IMK που είναι πολλοί σε αριθμό και ανήκουν κατά κύριο λόγο στον ιδιωτικό τομέα. Όλοι οι κρατικοί μηχανισμοί χρησιμοποιούν ταυτόχρονα την καταπίεση και την ιδεολογία για τη λειτουργία τους, σε διαφορετικό όμως βαθμό ο καθένας. Έτσι, η ουσιώδης διάκριση ανάμεσα στα δύο είδη μηχανισμών, είναι ότι ο πρώτος λειτουργεί με τη βία ως κυρίαρχο στοιχείο, ενώ οι IMK λειτουργούν πρωτίστως με ιδεολογία. Η κυρίαρχη ιδεολογία αποτελεί το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στον καταπιεστικό μηχανισμό του κράτους και τους IMK, αλλά και ανάμεσα στο σύνολο των IMK. Η κυρίαρχη τάξη επιβάλλεται ευκολότερα στον καταπιεστικό μηχανισμό του κράτους, παρά στους IMK. Αυτό συμβαίνει επειδή οι παλιές κυρίαρχες τάξεις μπορεί να διατηρούν για μεγάλο χρονικό διάστημα θέσεις ισχύος εντός των IMK, αλλά και επειδή οι εκμεταλλευόμενες τάξεις βρίσκουν συχνά εύφορο έδαφος έκφρασης εκεί²⁴.

Σύμφωνα με τον Αλτουσέρ, στις ώριμες καπιταλιστικές κοινωνίες, η εκκλησία έχει αντικατασταθεί από το σχολείο και σήμερα κυρίαρχος IMK είναι ο σχολικός μηχανισμός. Ο πολιτικός IMK αποτελεί τη «βιτρίνα» του σχολικού, ο οποίος μοιάζει σχεδόν αόρατος στα μάτια των περισσοτέρων. Κατά τη σχολική φοίτηση, ο σχολικός IMK ενσταλλάζει –άμεσα ή έμμεσα– την κυρίαρχη ιδεολογία στους μαθητές όλων των κοινωνικών στρωμάτων. Η σχολική ιδεολογία πηγάζει από την κυρίαρχη αστική ιδεολογία, η οποία παρουσιάζει το σχολείο ανέγγιχτο από επίσημες ιδεολογίες και εντελώς ουδέτερο. Ο στόχος της αναπαραγωγής των ταξικών ανισοτήτων επιτυγχάνεται μέσω της υλοποίησης της κυρίαρχης ιδεολογίας σε ένα μηχανισμό και στις διάφορες μορφές πρακτικής του²⁵.

Ο Αλτουσέρ έδωσε ιδιαίτερη σημασία στη βαρύτητα του ελέγχου των IMK για την κυριαρχία της άρχουσας τάξης. Η συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση είναι εξαιρετικά χρήσιμη για τη μελέτη μας. Καταρχάς αποκτούν νόημα οι διαμάχες για

---

²³ Λουί Αλτουσέρ, *Θέσεις (1964-1975)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σσ. 83-84.

²⁴ ό.π., σσ. 84-87.

²⁵ ό.π., σσ. 91-103.

τον προσανατολισμό του σχολείου. Είναι γνωστό πως ένα μέρος αυτής της διαμάχης συμβαίνει και μέσα από τα έντυπα, όπως είναι στη συγκεκριμένη περίπτωση, τα παιδαγωγικά περιοδικά. Επιπλέον, το σχολείο, πέρα από έγκυρος αναπαραγωγός της γνώσης, λειτουργεί και ως φορέας και αναμεταδότης ενός συστήματος αξιών. Συμπερασματικά, η μελέτη ενός παιδαγωγικού περιοδικού μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση των διαδικασιών που κρύβονται πίσω από τη διαμόρφωση της επίσημης εκπαιδευτικής πολιτικής, αλλά και του ρόλου του σχολείου στη συντήρηση και αναπαραγωγή της κυρίαρχης τάξης.

β) Το κράτος ως συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων

Στόχος της μελέτης του Πουλαντζά είναι η διατύπωση μιας θεωρίας που να είναι σε θέση να ερμηνεύσει τις ιστορικές μεταβολές του Κράτους και τις διαφορικές μορφές του. Το ζητούμενο είναι, βέβαια, πιο σύνθετο: Πώς μπορεί να ενταχθεί η πάλη των τάξεων στο θεσμικό πλαίσιο του Κράτους;²⁶ Είναι γνωστό πως η αστική τάξη συγκροτείται σε πολιτικά κυρίαρχη τάξη στο πλαίσιο ενός καπιταλιστικού κράτους. Το κράτος κατέχει έναν θεμελιακό οργανωτικό ρόλο, αφού νοείται ως εκπρόσωπος και ρυθμιστής του συνασπισμού εξουσίας, δηλαδή των διαφόρων μερίδων της αστικής τάξης. Αξίζει να σημειωθεί πως ο συνασπισμός εξουσίας διευθύνεται και κυριαρχείται από μία από τις τάξεις του, τη λεγόμενη ηγεμονική τάξη ή μερίδα. Το καπιταλιστικό κράτος διαθέτει μια οργανική αυτονομία απέναντι στις διάφορες μερίδες και στα εκάστοτε συμφέροντα, η οποία οφείλεται στην υλικότητά του²⁷.

Το Κράτος, για τον Πουλαντζά, γίνεται αντιληπτό ως «η υλική και ειδική συμπύκνωση ενός συσχετισμού δυνάμεων ανάμεσα σε τάξεις και μερίδες τάξης»²⁸. Μέσω του παραπάνω ορισμού αποφεύγονται τα προβλήματα των προηγούμενων θεωρήσεων του Κράτους ως Πράγμα-όργανο ή ως Υποκείμενο. Οι αλλαγές στον ταξικό συσχετισμό δυνάμεων προκαλούν έμμεσες και διαθλασμένες επιπτώσεις στο Κράτος, καθώς επηρεάζουν πρώτα τους μηχανισμούς του σε υλικό επίπεδο. Κρίσιμης σημασίας είναι το γεγονός ότι το Κράτος δεν αποτελεί έναν αδιαίρετο και αδιάσπαστο σχηματισμό, αλλά διέπεται ολόκληρο από ταξικές αντιφάσεις. Τούτες οι αντιφάσεις κατέχουν οργανικό ρόλο στη λειτουργία και την οργάνωσή του. Οι

²⁶ Νίκος Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2008, σ. 181.

²⁷ ό.π., σσ. 182-183.

²⁸ ό.π., σ. 185.

αντιφάσεις που ενυπάρχουν εντός του συνασπισμού εξουσίας εκφράζονται τελικά ως «αντιφατικές σχέσεις που συνάπτονται μέσα στο Κράτος»²⁹. Ο οργανωτικός ρόλος του Κράτους καθίσταται δυνατός χάρη στη λειτουργία των ταξικών αντιφάσεων μέσα στον υλικό χαρακτήρα του. Έτσι, το Κράτος αποτελεί στην πραγματικότητα ένα στρατηγικό πεδίο και μια στρατηγική διαδικασία. Στο πεδίο αυτό συναντώνται δίκτυα εξουσίας που ταυτόχρονα συνδέονται και διαφοροποιούνται μεταξύ τους³⁰. Αυτό που αποκαλείται «πολιτική του Κράτους» συνιστά τελικά όχι ένα συγκροτημένο και συνολικό σχέδιο, αλλά τη «συνισταμένη μιας συγκρουσιακής συνδιάταξης σαφών και διχασμένων μικροπολιτικών και τακτικών». Ο συγκεντρωτισμός του Κράτους αφορά στην ενότητα της κρατικής εξουσίας, η οποία φανερώνεται μέσα από την πολιτική που ευνοεί την ηγεμονική τάξη ή μερίδα. Πώς εδραιώνεται όμως η κεντρικοποίηση του Κράτους; Η διαδικασία είναι αρκετά σύνθετη και συμπεριλαμβάνει μεταβολές των θεσμών του Κράτους, έτσι ώστε κάποια κέντρα λήψης αποφάσεων, δεσπόζοντες μηχανισμοί και κόμβοι να είναι προσβάσιμα μόνο από την κυρίαρχη τάξη³¹.

Παραπάνω είδαμε πως το Κράτος συμπυκνώνει το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα σε μερίδες του συνασπισμού εξουσίας. Όμως, το Κράτος ασκεί την ίδια λειτουργία και ανάμεσα στο συνασπισμό εξουσίας και τις δυναστευόμενες τάξεις. Ο Πουλαντζάς ισχυρίζεται πως οι λαϊκοί αγώνες «διαπερνούν το Κράτος απ' άκρη σε άκρη»³², καθώς βρίσκονται ήδη μέσα στο σύστημα σχέσεων του. Βέβαια, οι αγώνες είναι κι αυτοί τοποθετημένοι εντός των μηχανισμών εξουσίας. Μέσα στο Κράτος, λοιπόν, εντοπίζονται οι δυναστευόμενες τάξεις και οι αγώνες τους, όπου διατηρείται κι αναπαράγεται η σχέση κυριαρχίας – υποταγής. Ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνεται το σύνολο των κρατικών μηχανισμών, αλλά και οι επιμέρους μηχανισμοί ή κλάδοι, εξαρτάται τόσο από το συσχετισμό δυνάμεων του συνασπισμού εξουσίας, όσο κι από το συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στο συνασπισμό εξουσίας και τις δυναστευόμενες τάξεις. Αξιοσημείωτο είναι ότι προκειμένου το Κράτος να οργανώσει την ηγεμονία, μετατρέπει κάποιες από τις λαϊκές τάξεις, όπως τη μικροαστική και τα λαϊκά στρώματα της υπαίθρου, σε στηρίγματα του συνασπισμού εξουσίας. Η παρουσία των λαϊκών μαζών στο εσωτερικό του Κράτους δε σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι αυτές οι τάξεις κατέχουν, ή θα μπορούσαν μελλοντικά να

---

²⁹ ό.π., σσ. 190-191.

³⁰ ό.π., σ. 195.

³¹ ό.π., σσ. 196-197.

³² ό.π., σ. 202.

κατέχουν, εξουσία, χωρίς το ριζικό μετασχηματισμό του Κράτους. Η σχέση κυριαρχίας – υποταγής που προαναφέρθηκε, εξασφαλίζει την αποκατάσταση του συσχετισμού δυνάμεων προς όφελος της αστικής τάξης, ακόμα και σε περίπτωση μεταβολής της κρατικής εξουσίας υπέρ των δυναστευόμενων τάξεων.

Εσωτερικοί διχασμοί παρατηρούνται και στο προσωπικό του Κράτους. Η ταξική θέση του ανώτερου προσωπικού είναι αστική, ενώ τα μεσαία και κατώτερα κλιμάκια εντάσσονται στη μικροαστική. Καθώς το μεγαλύτερο μέρος του κρατικού προσωπικού ανήκει στη μικροαστική τάξη, γίνεται φανερή η επίδραση που μπορεί να έχουν εκεί οι λαϊκοί αγώνες³³. Έτσι, ταλαντεύεται συνεχώς η ενότητα του κρατικού προσωπικού, το οποίο βρίσκεται φυσικά στην υπηρεσία της κυρίαρχης τάξης. Οι διενέξεις που προκύπτουν παίρνουν διαφορετική μορφή σε κάθε κλάδο και σε κάθε μηχανισμό, λόγω του ξεχωριστού τρόπου με τον οποίο αναπαράγεται ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας. Η ενότητα του κρατικού προσωπικού και των μηχανισμών στους οποίους αυτό ανήκει, επιτυγχάνεται με την κυρίαρχη ιδεολογία. Πρόκειται για την «ιδεολογία του ουδέτερου Κράτους, εκπροσώπου της γενικής θέλησης και του γενικού συμφέροντος, διαιτητή ανάμεσα στις αντιμαχόμενες τάξεις»³⁴. Οι λαϊκοί αγώνες μπορεί να οδηγήσουν ένα μέρος του κρατικού προσωπικού στην αμφισβήτηση της κυρίαρχης ιδεολογίας, αλλά λόγω της ιδιαίτερης θέσης της μερίδας αυτής στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, τα όρια της πολιτικοποίησης είναι πολύ περιορισμένα. Η διεύρυνση των ορίων μπορεί να γίνει εφικτή μόνο στο πλαίσιο ενός ριζικού μετασχηματισμού του θεσμικού πλαισίου³⁵.

Η θεωρητική προσέγγιση του Πουλαντζά μας δείχνει ότι η κάθε διαμάχη έχει νόημα και ότι αποτυπώνεται ιστορικά με διάφορους τρόπους και μέσα. Οι διαμάχες είναι σημαντικό να μελετώνται, ώστε να αποκαλύπτονται οι συσχετισμοί δυνάμεων που ενυπάρχουν τόσο εντός, όσο και εκτός του συνασπισμού εξουσίας.

Με βάση τις δύο παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις, είμαστε σε θέση να ερμηνεύσουμε καλύτερα τον ιδιαίτερο ρόλο των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών της μετεμφυλιακής περιόδου. Αρχικά, παρατηρούμε ότι οι προοδευτικοί διανοούμενοι που ασχολούνταν με τα εκπαιδευτικά θέματα, βρίσκονταν συνασπισμένοι γύρω από το περιοδικό *Παιδεία και Ζωή*. Τούτο φαντάζει εύλογο, καθώς πρόκειται για μια

---

³³ ό.π., σσ. 221-222.

³⁴ ό.π., σ. 223.

³⁵ ό.π., σ. 225-227.

ομάδα που στόχο είχε την ανάδειξη και προώθηση του επιτακτικού αιτήματος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Βέβαια, από τις αρχές της δεκαετίας του 1950 κι έπειτα, αναδύεται το παντοδύναμο κράτος της Δεξιάς, με εξαιρετικά συντηρητικά κι εθνικόφρονα γνωρίσματα. Εδώ είναι ιδιαίτερα χρήσιμη η συνεισφορά του Πουλαντζά, στην προσπάθειά μας να ανιχνεύσουμε την κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής. Παρατηρούμε ότι η εκσυγχρονιστική και φιλελεύθερη ματιά των δημοτικιστών συγκρούεται έντονα με τον συντηρητικό πυρήνα της κρατικής εξουσίας, αλλά και των ιδεολογικών της συμμάχων.

V. Η φυσιογνωμία του περιοδικού

Η ομάδα των συνεργατών του κάθε περιοδικού συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση της ταυτότητάς του. Μέσα από τη σύνθεση των διαφορετικών προσώπων και αντιλήψεων προκύπτει μία συνισταμένη, η οποία αποτελεί τον προσανατολισμό του περιοδικού, αλλά δίνει και το ουσιαστικό του στίγμα. Επιπλέον, η προσεκτική μελέτη της συντακτικής ομάδας αποκαλύπτει τον οργανωτικό χαρακτήρα του περιοδικού. Πρόκειται για μια ομαδική, συνεργατική εκδοτική προσπάθεια ή για μία προσωποπαγή έκδοση; Υπάρχει κάποια ηγετική ομάδα συνεργατών που επιβάλλει κατευθυντήριες γραμμές; Καταρχάς, ο συνολικός αριθμός των συνεργατών της *Παιδείας και Ζωής* ανέρχεται στους 181. Από αυτούς οι 125 είναι Έλληνες και οι 56 ξένοι³⁶. Η μεγάλη πλειονότητα των συνεργατών (118 άτομα ή

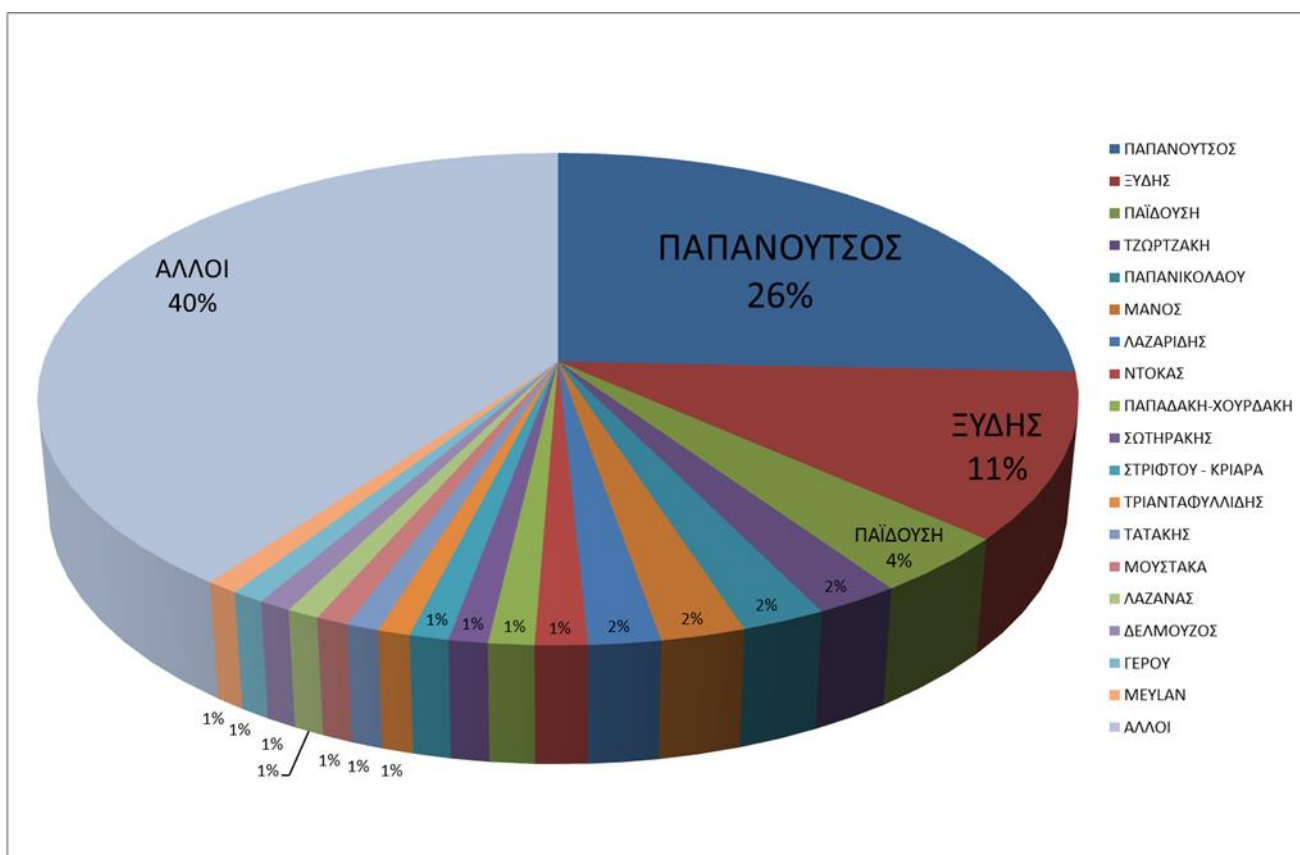
---

³⁶ Πρόκειται για ξένους συγγραφείς που έχουν μεταφραστεί από τους συνεργάτες του περιοδικού. Τούτη η δημοσίευση των μεταφρασμένων κειμένων δεν αποτελεί δευτερεύον υλικό του περιοδικού, αλλά βασικό στοιχείο του. Η επιλογή των κειμένων είναι ενδεικτική των

ποσοστό 65%) έχει συνεισφέρει με μόλις ένα άρθρο κατά τη δεκαετή έκδοση του περιοδικού. Ένα επιπλέον ποσοστό 25% περίπου έχει δημοσιεύσει 2 – 4 κείμενα. Μένει ένα ποσοστό της τάξης του 10% των συνεργατών, οι οποίοι μπορούν να θεωρηθούν κάπως τακτικότεροι, και οι οποίοι παρουσιάζονται στο Γράφημα Ι που ακολουθεί.

ΓΡΑΦΗΜΑ Ι

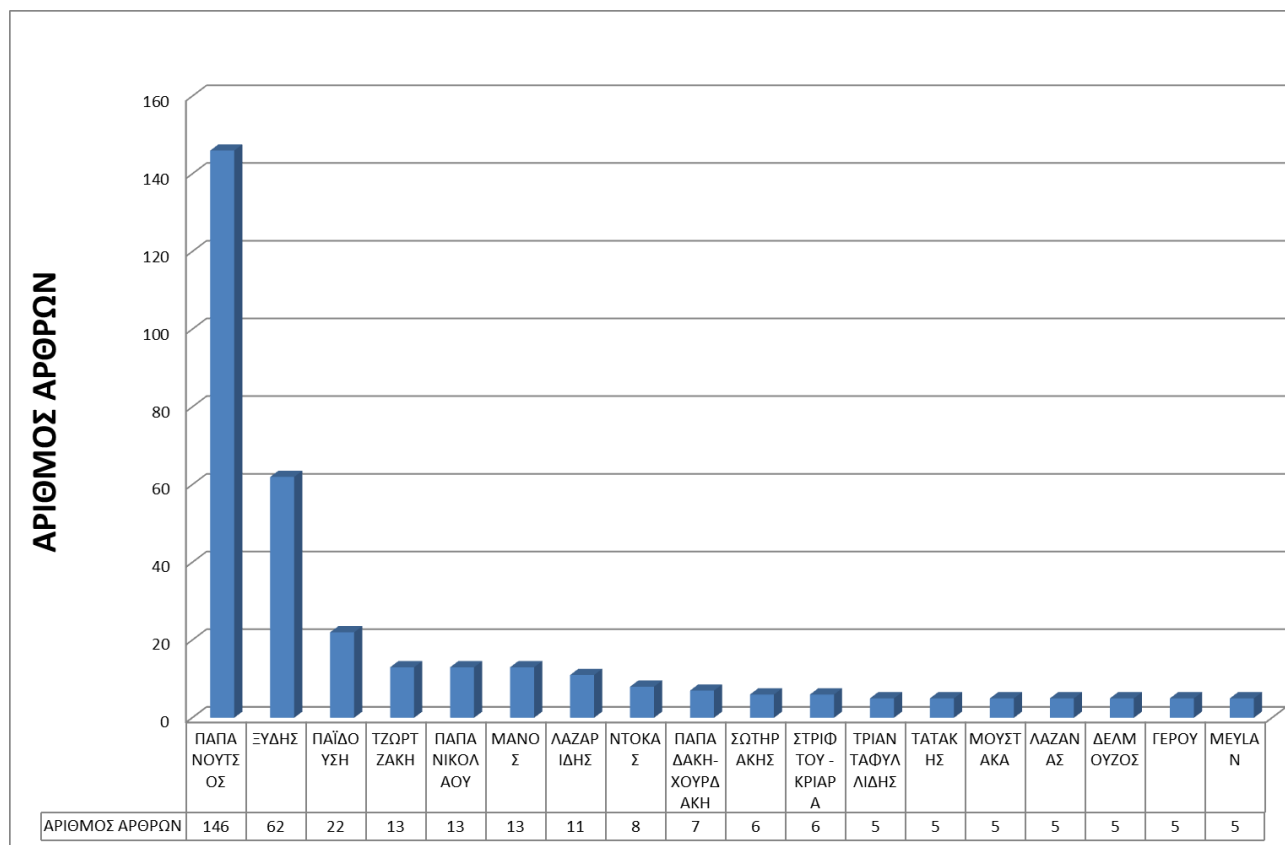
ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ «ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΖΩΗΣ» (1952-1961)

κυρίαρχων αντιλήψεων των συνεργατών του περιοδικού και εν τέλει συνδιαμορφώνει τον προσανατολισμό του.

ΓΡΑΦΗΜΑ ΙΙ

ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ «ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΖΩΗΣ» (1952-1961)

Το Γράφημα ΙΙ παρουσιάζει την ποσοστιαία συνεισφορά του κάθε συνεργάτη του περιοδικού στην αρθρογραφία. Το υψηλότερο ποσοστό (26%) ανήκει στο διευθυντή και εκδότη της *Παιδεία και Ζωής* Ε.Π. Παπανούτσο, ενώ αξιόλογο είναι και το ποσοστό του Θεόδωρου Ξύδη που ακολουθεί στη δεύτερη θέση με 11%. Στο σταθερό δυναμικό του περιοδικού συγκαταλέγεται και η Ειρήνη Παϊδούση (ποσοστό 4%). Μικρότερα ποσοστά (2% και 1%) συγκεντρώνει μεγάλη μερίδα των συνεργατών, ενώ η μαζικότερη κατηγορία της δημοσιευμένης ύλης (με την ονομασία «Άλλοι») ανήκει στους συγγραφείς που συνεργάστηκαν μία και μοναδική φορά με το περιοδικό (ποσοστό 40%).

Η πλειονότητα των Ελλήνων συνεργατών του περιοδικού ανήκει στον ευρύτερο φιλελεύθερο κύκλο της εποχής. Παρόλα αυτά, η *Παιδεία/ Παιδεία και Ζωή* αποτέλεσε την εξαίρεση ανάμεσα στα περιοδικά που εκδίδονταν μεταπολεμικά, καθώς δεν έλειψαν οι συνεργασίες και με αριστερούς διανοούμενους³⁷. Στη συντριπτική τους πλειονότητα, πρόκειται για υπέρμαχους του Εκπαιδευτικού

³⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα (3^η έκδ.)*, Θεμέλιο, Αθήνα 2005, σ. 43.

Δημοτικισμού, που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο συμμετείχαν ενεργητικά στον αγώνα για την καθιέρωση της δημοτικής και την ανακαίνιση της παιδείας στη χώρα. Μάλιστα, λίγοι από τους συνεργάτες του περιοδικού υπήρξαν μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Όπως θα δούμε αργότερα η μεταπολεμική εκδοχή του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού ξεφεύγει από τα παραδοσιακά στεγανά και ενσωματώνει νέα στοιχεία, τα οποία συμβαδίζουν με το πνεύμα και τις απαιτήσεις της εποχής. Αρκετοί από τους συνεργάτες του περιοδικού συνδέονταν με τον Παπανούτσο, φιλικά ή επαγγελματικά. Μάλιστα, σημαντικό μέρος της συντακτικής ομάδας συνέβαλε αποφασιστικά στη ριζοσπαστική μεταρρύθμιση του 1964, καταλαμβάνοντας θέσεις - κλειδιά εντός του υπουργείου Παιδείας ή σε επίσημους φορείς, όπως ήταν τότε το νεοϊδρυθέν Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.

Παρατηρώντας τα ονόματα των συνεργατών της *Παιδείας και Ζωής*, γίνεται γρήγορα φανερό πως πρόκειται για το πιο προοδευτικό τμήμα της ελληνικής – Αθηναϊκής κυρίως – κοινωνίας, που εντάσσεται στον φιλελεύθερο αστισμό της περιόδου. Στη μεγάλη τους πλειονότητα οι συνεργάτες του περιοδικού έχουν ως κύρια ερευνητικά αντικείμενα την Παιδαγωγική, τη Λογοτεχνία, τη Φιλολογία, την Ψυχολογία, την Φιλοσοφία, την Ιστορία-Αρχαιολογία και τη Γλωσσολογία. Λιγότεροι ασχολούνται με αντικείμενα που ανήκουν παραδοσιακά στις Θετικές Επιστήμες, όπως είναι τα Μαθηματικά, η Φυσική, η Χημεία, η Ιατρική κτλ.

Ενδεικτικά αναφέρονται παρακάτω ορισμένα παραδείγματα, ώστε να γίνει πιο φανερή η ταυτότητα των συντακτών του περιοδικού³⁸.

- Οι παιδαγωγοί Θεόφραστος Γέρου και Γιώργος Μαραγκουδάκης υπήρξαν κατά το 1952 υπότροφοι του ΙΚΥ, και υπηρέτησαν ενεργητικά τη μεταρρύθμιση του 1964³⁹.
- Ο Κωνσταντινουπολίτης μαθηματικός και ομότιμος καθηγητής του ΕΜΠ, Νικόλαος Κριτικός (1894-1986) είχε αποπεμφθεί δύο φορές εξαιτίας των προοδευτικών του απόψεων. Υπήρξε δημοτικιστής και μάρτυρας υπεράσπισης

---

³⁸ Για τις γυναίκες συνεργάτιδες του περιοδικού βλ. την ενότητα «Η γυναικεία παρουσία στην ομάδα σύνταξης του περιοδικού» στο Κεφάλαιο 4: Η έμφυλη διάσταση στη φιλελεύθερη ιδεολογία, σσ. 125-127.

³⁹ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*, ό.π., σ. 222.

στη Δίκη των τόνων, ενώ το 1964 τοποθετήθηκε στη θέση του αντιπροέδρου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου⁴⁰.

- Ο βυζαντινολόγος και πανεπιστημιακός Κωνσταντίνος Άμαντος διετέλεσε υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση Πλαστήρα το 1945, με γενικό διευθυντή του υπουργείου τον Ευάγγελο Παπανούτσο. Τότε, ο Άμαντος εισηγήθηκε νομοσχέδιο που εισήγαγε τη χρήση της δημοτικής στην εκπαίδευση. Τελικά, η άρνηση του Αντιβασιλέα να το επικυρώσει, οδήγησε στην εγκατάλειψή του.
- Ο φιλόλογος, κριτικός και ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας Κ.Θ. Δημαράς υπήρξε ο πρώτος γενικός διευθυντής του ΙΚΥ κατά το 1951⁴¹.
- Ο Ιωάννης Θ. Κακριδής (1901-1992) υπήρξε από τους σημαντικότερους νεοέλληνες μελετητές της αρχαιοελληνικής γραμματείας⁴². Γνωστός υποστηρικτής της δημοτικής, της γλωσσικής μεταρρύθμισης και του μονοτονικού συστήματος, κατηγορούμενος στην περίφημη «Δίκη των τόνων». Διετέλεσε πρόεδρος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου στο διάστημα 1964-1967 και βασικό στέλεχος της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964.
- Ο φιλόλογος και ιστορικός Σωκράτης Κουγέας υπήρξε καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μαζί με τον Ι. Θεοδωρακόπουλο ήταν οι μοναδικοί καθηγητές που υποστήριξαν τον Ι. Κακριδή στη «Δίκη των τόνων», δηλώνοντας πως η πραγματική αιτία της παραπομπής του είναι ο φθόνος των συναδέλφων του⁴³. Ο ιατρός και ακαδημαϊκός Νικόλαος Λούρος υπήρξε μέλος της Επιτροπής Παιδείας του 1957. Διετέλεσε υπουργός Παιδείας στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας μετά την κατάρρευση της Χούντας – τότε ακολούθησε ιδιαίτερα προοδευτική γλωσσική και εκπαιδευτική πολιτική⁴⁴.
- Ο Λίνος Πολίτης, φιλόλογος και ακαδημαϊκός, ίδρυσε το 1951 στη Θεσσαλονίκη τη «Μακεδονική Καλλιτεχνική Εταιρεία “Τέχνη”», ακολουθώντας το παράδειγμα του Μορφωτικού Συλλόγου «Αθήναιον» του Παπανούτσου⁴⁵.

Είναι γεγονός πως η φυσιογνωμία ενός περιοδικού καθορίζεται κυρίως από τους τακτικούς συνεργάτες του. Στην περίπτωση της *Παιδείας και Ζωής*, ως τακτικοί

---

⁴⁰ ό.π., σ. 242.

⁴¹ ό.π., σ. 222.

⁴² ό.π., σσ. 210-211, 242.

⁴³ ό.π., σ. 211.

⁴⁴ ό.π., σσ. 251, 253, 255.

⁴⁵ ό.π., σ. 216.

θεωρούνται έξι συνεργάτες⁴⁶. Αυτοί είναι, με αλφαβητική σειρά οι εξής: Κ.Π. Λαζαρίδης, Δημ. Μάνος, Θεόδωρος Ξύδης, Ειρήνη Παϊδούση, Ε.Π. Παπανούτσος και Φωτεινή Τζωρτζάκη. Αν και οι παραπάνω συνεργάτες δημοσίευσαν 267 κείμενα συνολικά, παρατηρούμε ότι περισσότερα από τα μισά ανήκουν στον Παπανούτσο. Για την ακρίβεια, αν θεωρηθεί ως μονάδα καταγραφής το άρθρο, προκύπτει πως το ποσοστό συμμετοχής του Παπανούτσου στη συνολική ύλη του περιοδικού, ανάγεται σε περισσότερο από 25%. Το ποσοστό είναι εξαιρετικά υψηλό, αν αναλογιστεί κανείς τη μακροζωία του περιοδικού και τον αριθμό των συνεργατών του στο σύνολο. Εύλογα μπορεί να χαρακτηριστεί, λοιπόν, το περιοδικό προσωποπαγές και ο Παπανούτσος κύριος εκφραστής των θέσεών του. Θα ήταν μάλλον ορθότερο να αντιμετωπιστούν οι τακτικοί συνεργάτες του περιοδικού ως μια ομάδα που κατευθυνόταν και εποπτευόταν από τον Παπανούτσο, παρά ως ισότιμα μέλη στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας του περιοδικού. Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι τα έξοδα της έκδοσης του περιοδικού καλύπτονταν κυρίως από τον Παπανούτσο για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα (1954-1961).

Είναι γνωστό πως «μετά τον παροπλισμό της ομάδας των παιδαγωγών του Εκπαιδευτικού Ομίλου, συνεχιστής των ιδεών του Α. Δελμούζου και του Μ. Τριανταφυλλίδη ήταν ο Ε. Παπανούτσος»⁴⁷. Η Φραγκουδάκη γράφει: «Το καλύτερο δείγμα του λόγου αυτού [των ελλήνων φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών] αποτελούν τα κείμενα του Ε.Π. Παπανούτσου, γιατί είναι από τους σημαντικότερους και προοδευτικότερους εκπροσώπους αυτής της τάσης και γιατί υπερασπίστηκε με σπάνια συνέπεια το αξιοκρατικό σχολείο που ονειρευόταν»⁴⁸. Ακριβώς αυτή η συνέπεια, η επιστημονική εγκυρότητα, η ιδεολογική εμμονή και η αδιάκοπη ακολουθία που χαρακτηρίζει τις απόψεις του Παπανούτσου είναι που μας επιτρέπει να εξετάσουμε το λόγο των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών, χωρίς να υπάρχει ο κίνδυνος της οπισθοχώρησης και των ανακατατάξεων στις σελίδες του περιοδικού με την πάροδο του χρόνου. Σημειώνεται εδώ πως ο Παπανούτσος επέβλεπε ο ίδιος την έκδοση κάθε τεύχους του περιοδικού, ώστε να βεβαιωθεί για την εσωτερική συνοχή του. Συχνά τόνιζε, μέσα από τα κύρια άρθρα της *Παιδείας και Ζωής*, την αξία της

---

⁴⁶ Ως τακτικούς συνεργάτες θεωρούμε, εδώ, όσους συμμετείχαν σε τουλάχιστον 7 τόμους του περιοδικού (ο κάθε τόμος αντιστοιχεί σε ένα έτος κυκλοφορίας).

⁴⁷ Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1986, σ. 227.

⁴⁸ Άννα Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Παπαζήση, Αθήνα 1985, σ. 204.

συνέπειας και της ιδεολογικής σταθερότητας, εξαίροντας το σπουδαίο τούτο προτέρημα του περιοδικού και παραθέτοντας αποσπάσματα από προηγούμενα τεύχη (κάποιες φορές ιδιαίτερα παλαιά) προκειμένου να το αποδείξει στο αναγνωστικό κοινό.

Με βάση τα προηγούμενα, κρίνεται απαραίτητη η σύντομη ανασκόπηση της ζωής και του έργου του εμπνευστή και διευθυντή του περιοδικού, Ε.Π. Παπανούτσου, προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα τις απόψεις και τις αντιλήψεις που προβάλλονται μέσα από την *Παιδεία και Ζωή*.

Ο παιδαγωγός και φιλόσοφος Παπανούτσος γεννήθηκε το 1900 στον Πειραιά και σπούδασε Θεολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Αργότερα εργάστηκε για μικρό διάστημα ως καθηγητής στη Μάνη, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας 1921-1931

υπηρέτησε στο Αβερύφειο Γυμνάσιο στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Για την αρχή της σταδιοδρομίας του ο Παπανούτσος αναφέρει πως «όταν έφτασα στην Αίγυπτο [...] ήμουν ένας ανώριμος και αρκετά αμαθής νέος που είχε τελειώσει σε ηλικία 19 χρονών τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με “άριστα” και με πολλές φιλοδοξίες, πολύ λίγα πράγματα όμως γνώριζε από τα μεγάλα κοινωνικά και πνευματικά προβλήματα της εποχής του, ακόμα και της πατρίδας του. Έγραφα λ.χ. μια δύσκαμπτη “καθαρεύουσα” και ήμουν συντηρητικός (“αντιβενιζελικός”) στις πολιτικές μου ιδέες. Η Αλεξάνδρεια την εποχή εκείνη ήταν κέντρο κοσμοπολιτικό και σαν σταυροδρόμι, ανάμεσα σ’ Ανατολή και Δύση, παρουσίαζε όχι μόνο στην οικονομική, αλλά και στην πνευματική ζωή, έντονη κίνηση. Όταν βρέθηκα εκεί, ξαφνιάστηκα και είχα το αίσθημα να κολυμπούσα σε ξένα νερά. Αξιώθηκα όμως να γνωριστώ γρήγορα και να συνδεθώ με φωτισμένους ανθρώπους που στάθηκαν κοντά μου σαν φίλοι και δάσκαλοι μαζί... Η οφειλή μου σ’ αυτούς τους ανθρώπους είναι απέραντη· ήμουν ο Βενιαμίν της συντροφιάς και στην ηλικία και στο μυαλό, με

μόνα προσόντα τη δίψα για μάθηση και την επιμέλεια· εκείνοι μου άνοιξαν τα μάτια»⁴⁹.

Κατά την τριετία 1924-1927 ο Παπανούτσος πραγματοποίησε τις μεταπτυχιακές του σπουδές, με υποτροφία, στη Γερμανία και στη Γαλλία. Ο ίδιος αναγνωρίζει ως πιο πολύτιμες και ωφέλιμες από τις πανεπιστημιακές παραδόσεις των μαθημάτων, τις επισκέψεις του σε πρωτοποριακά σχολεία της εποχής και την επαφή του με προοδευτικούς εκπαιδευτικούς κύκλους. «Τα χρόνια εκείνα η Ευρώπη “έβραζε” από την έξαψη των νέων, των “επαναστατικών” ιδεών. Και όσοι από εμάς βρέθηκαν μέσα στο ρεύμα της εποχής, συγκινημένοι οραματιζόμασταν ανάλογες ηρωϊκές προσπάθειες στην πατρίδα μας, όπου ύστερ’ από το προδρομικό έργο του “Εκπαιδευτικού Ομίλου” (1911-1920) η πολιτική παλίρροια απειλούσε να φέρει και πάλι την αποτελμάτωση και το πνευματικό σκοτάδι»⁵⁰. Ύστερα από τις καθοριστικές παραπάνω εμπειρίες και αφού ανακηρύχτηκε διδάκτορας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Tübingen (Τυβίγγης), ο Παπανούτσος επέστρεψε και πάλι στην εργασία του στην Αλεξάνδρεια.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση του Παπανούτσου σχετικά με τη δραστηριότητα του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Για την αποχή του ίδιου από τον Όμιλο, γράφει: «Κατά τη διάρκεια των πανεπιστημιακών σπουδών μου στην Αθήνα (1915-1919) ούτε είχα στρατευθεί στην κίνηση του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού ούτε μ’ ενθουσίαζε το πρόγραμμά του. Ο φωτισμός ήρθε κατόπι, στην Αλεξάνδρεια και στην Κεντρική Ευρώπη. Επειδή όμως ζούσα απομακρυσμένος από την Αθήνα, δεν έλαβα ποτέ μέρος στον “Εκπαιδευτικό Όμιλο”, αφού άλλωστε το Σωματείο τούτο, όπως είναι γνωστό, διασπάστηκε κατά τα χρόνια της ωριμότητάς μου και έπεσε σχεδόν σε αδράνεια με την αποχώρηση των μελών που δεν ακολούθησαν τις ριζοσπαστικές πολιτικές ιδέες ορισμένων ηγετικών στελεχών»⁵¹. Ο Παπανούτσος γνώρισε προσωπικά τα κορυφαία μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου μετά τη διάσπαση του. Είναι πάντως σαφές ότι ο Παπανούτσος είχε από πολύ νωρίς ταχθεί με τη «συντηρητική» πτέρυγα του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Αποκαλυπτική είναι άλλωστε η επιλογή του να αναλάβει την εκπόνηση της βιογραφίας του Δελμούζου μετά το θάνατο του τελευταίου στα 1956. Ήδη από τα 1931, κατά την επιστροφή του

---

⁴⁹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, Φιλιππότη, Αθήνα 1982, σσ. 23-24.

⁵⁰ ό.π., σσ. 24-25.

⁵¹ ό.π., 25.

Παπανούτσου στην Ελλάδα, ο ίδιος δε συναντήθηκε και ούτε επεδίωξε κάτι τέτοιο με το Δ. Γληνό, ο οποίος αποτελούσε τότε τον κορυφαίο στοχαστή και εκπρόσωπο της αριστερής ριζοσπαστικής μερίδας των δημοτικιστών⁵². Κατά πάσα πιθανότητα, με αυτή του την επιλογή ο Παπανούτσος θέλησε να καταδείξει την αντίθεση του στην κομμουνιστική ιδεολογία με την οποία είχε συνδεθεί ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός: «...εξαρχής ο μαρξισμός ως φιλοσοφία και ο κομμουνισμός ως πολιτική δε με βρήκαν σύμφωνο· υπήρξα και μένω πάντοτε ένας ανένδοτα φιλελεύθερος δημοκράτης που αποδοκιμάζει κάθε μορφή ολοκληρωτισμού, τόσο στη θεωρητική σκέψη όσο και στην πολιτική πράξη»⁵³. Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι του μεσοπολέμου είχαν εκφράσει τη δυσαρέσκειά τους για την ανάμειξη των κομμουνιστών στο γλωσσικό ζήτημα, θεωρώντας τους τελικά υπεύθυνους για τη λανθασμένη ταύτιση του δημοτικισμού με τον κομμουνισμό⁵⁴.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, το 1931 ο Παπανούτσος επέστρεψε στην Ελλάδα. Για τα επόμενα 13 χρόνια, ο Παπανούτσος υπηρέτησε σε πλήθος Διδασκαλείων και Παιδαγωγικών Ακαδημιών της χώρας, χωρίς όμως να στεριώνει κάπου, λόγω των συνεχών –στοχευμένων κατά τον Παπανούτσο– μεταθέσεων⁵⁵.

Από το 1944 κι έπειτα, ο Παπανούτσος καταλαμβάνει καίριες θέσεις στο υπουργείο Παιδείας, χωρίς όμως να παραμένει για μεγάλο χρονικό διάστημα στην εκάστοτε θέση ευθύνης⁵⁶. Την τριετία 1944-1946 υπηρέτησε ως Γενικός Διευθυντής στο υπουργείο Παιδείας επί Κυβερνήσεως Παπανδρέου. Για διάστημα λίγων μηνών το 1950 διετέλεσε Γενικός Γραμματέας του υπουργείου Παιδείας στην Κυβέρνηση Πλαστήρα. Τέλος, στα 1963-1964 διορίστηκε για δεύτερη φορά Γενικός Γραμματέας του υπουργείου Παιδείας στην Κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου.

Παράλληλα ο Παπανούτσος ασχολούνταν με έναν αριθμό δραστηριοτήτων εκτός της επίσημης εκπαιδευτικής σφαίρας. Πρώτα απ' όλα, για τη δεκαετία 1946-1961, εξέδιδε και επόπτευε το γνωστό σε εμάς περιοδικό *Παιδεία* (αργότερα *Παιδεία και Ζωή*). Στο διάστημα 1947-1967 παρέδιδε μαθήματα στο Μορφωτικό

---

⁵² Φανούριος Κ. Βώρος, «Η εκπαιδευτική πραγματικότητα στη χώρα μας κατά την περίοδο 1944-1960 και η διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής του Ε.Π. Παπανούτσου», *Πρακτικά του Συμποσίου Ε. Π. Παπανούτσου. Ο Παιδαγωγός και ο Φιλόσοφος*, Ιωάννινα 1987 (ανάτυπο), σσ. 18, 21.

⁵³ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 25.

⁵⁴ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σσ. 145,151.

⁵⁵ Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης, ό.π., σσ. 230-231.

⁵⁶ ό.π., σ. 231.

Ίδρυμα (Λαϊκό Πανεπιστήμιο) «Αθήναιον», το οποίο είχε ιδρύσει ο ίδιος⁵⁷. Επιπλέον, διατηρούσε έως το τέλος της ζωής του τακτική συνεργασία με την εφημερίδα «Βήμα», όπου αρθρογραφούσε σε εβδομαδιαία βάση. Για λογαριασμό του εκδοτικού οίκου «Ι. Ζαχαρόπουλος», διηύθυνε την έκδοση των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων (κείμενο και μετάφραση) στα έτη 1953-1958. Ακόμα, το 1958 φρόντισε να ιδρύσει και να διαμορφώσει το πρόγραμμα των Τεχνικών Σχολών του Κ. Δοξιάδη. Από το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου του 1967 έως και το 1974 αναγκάζεται να περιορίσει σημαντικά τις δραστηριότητές του. Τον βλέπουμε ξανά στην πολιτική ζωή της χώρας το 1974 ως βουλευτή Επικρατείας της Ένωσης Κέντρου, ενώ το 1980 ανακηρύσσεται μέλος της Ακαδημίας Αθηνών⁵⁸.

Ο Παπανούτσος τύγχανε ιδιαίτερης αποδοχής, σε επιστημονικό επίπεδο, ακόμη κι από τους αντιπάλους του. Πολυσχιδής και με ευρεία μόρφωση, διακρίθηκε για τη μεταδοτικότητά του και την αρτιότητα του ύφους και της γραφής του. Το συγγραφικό του έργο είναι πολύ πλούσιο και κινείται με άνεση στους χώρους της Φιλοσοφίας, της Παιδαγωγικής, της Ψυχολογίας, της Τεχνοκριτικής – Λογοτεχνίας, του Θεάτρου, της Ιστορίας, της Κοινωνιολογίας και των κλασικών κειμένων. Γνωστότερο είναι μάλλον το φιλοσοφικό του πόνημα – τριλογία «Αισθητική», «Ηθική» και «Γνωσιολογία»⁵⁹.

Πολλά ήταν τα εμπόδια στη μακρόχρονη σταδιοδρομία του Παπανούτσου. Από τη στιγμή που έπεσε η Κυβέρνηση Βενιζέλου το 1932, αρχίζει η απομάκρυνση κάθε προοδευτικού στοιχείου από την εκπαιδευτική διοίκηση. Δύο φορές (το 1933 και το 1939) διεκδίκησε ο Παπανούτσος πανεπιστημιακή έδρα και απορρίφθηκε. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι, την ίδια στιγμή, οι απόψεις του Παπανούτσου κατηγορούνται από τους συντηρητικούς κύκλους της εποχής ως «υπερβολικά προοδευτικές», και ο ίδιος βρίσκεται στο στόχαστρο του Τύπου για μεγάλο χρονικό διάστημα με τις κατηγορίες της αθεΐας και της εθνικής προδοσίας⁶⁰.

---

⁵⁷ Η ίδρυση του Συλλόγου ή αλλιώς της «Σχολής Ελευθέρων Σπουδών» γίνεται αντιληπτή από τον Δημαρά ως «κίνηση εναντίον του εκπαιδευτικού κατεστημένου». Ως στοχοθεσία του Συλλόγου αναφέρεται η «κοινωνική και εθνική ανάγκη για μια “ανοιχτή” παιδεία», καθώς θεωρούνταν απαράδεκτος ο περιορισμός της γνώσης και της μάθησης στους σπουδαστές των πανεπιστημίων. Βλ. Αλέξης Δημαράς, «Σχολική Εκπαίδευση: Οι νέες μεταρρυθμίσεις», τόμ. 9: Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974, στο: Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 9, Ελληνικά Γράμματα, «Τα Νέα», Αθήνα 2003, σ. 171.

⁵⁸ ό.π., σ. 231.

⁵⁹ ό.π., σ. 237.

⁶⁰ ό.π., σσ. 226-227.

Στο πρόσωπο του Δελμούζου βρίσκουμε πολλές ομοιότητες με την πορεία που ακολούθησε κι ο Παπανούτσος, παρά τα διαφορετικά ιστορικά και πολιτικά πλαίσια στα οποία έδρασαν. Τα κυριότερα κατηγορητήρια εναντίον του Παπανούτσου ήταν τα εξής: α) συμφωνία ή συμπάθεια με την κομμουνιστική ιδεολογία, και β) πρόθεση κατάλυσης του αδιάσπαστου τριπτύχου Πατρίς – Θρησκεία – Οικογένεια⁶¹.

Ποτέ δεν έπαψε όμως ο Παπανούτσος να αγωνίζεται για την ανόρθωση της εκπαίδευσης. Οι προσπάθειες, η αγωνία, αλλά και ολόκληρος ο τρόπος αντίληψης των εκπαιδευτικών πραγμάτων της χώρας περιγράφεται γλαφυρότατα από τον ίδιο: «Ο μεγάλος όμως καημός μου, η άγρυπνη έγνοια και η φροντίδα μου η καθημερινή ήταν η Εκπαίδευση του Έθνους, η εγκαταλειμμένη στα παλαιά, τα νεκρά σχήματά της, την ώρα ακριβώς που μετά τη θύελλα του πολέμου όλοι οι προχωρημένοι στον πολιτισμό Λαοί προσπαθούσαν να ανακαινίσουν και να πλουτίσουν τη μόρφωση των παιδιών τους, για να μπορέσει η νέα γενιά ν' αντιμετωπίσει τα νέα προβλήματα που δημιουργήθηκαν για την ανθρωπότητα από την εξέλιξη των πραγμάτων. Η σταυροφορία για την ανόρθωση και την ανάπλαση του σχολείου όλων των εκπαιδευτικών βαθμίδων, από το νηπιαγωγείο έως το πανεπιστήμιο, έγινε το πρόγραμμα και ο σκοπός της ζωής μου. Άρχισα να μιλώ και να γράφω σε όλους τους τόνους και με κάθε ευκαιρία, να δημοσιεύω άρθρα στις εφημερίδες, να κάνω διαλέξεις στην Αθήνα και στις Επαρχίες, να εκλιπαρώ με υπομνήματα και εκκλήσεις τους πολιτικούς όλων των κομμάτων, για να συγκινηθούν και να δώσουν προσοχή, χρήματα και νέο πνεύμα στην Εκπαίδευση. Έλεγα και ξανάλεγα τούτο το τροπάριο τόσο επίμονα και τόσο μονότονα που είχα γίνει ενοχλητικός. Αυτό άλλωστε επιδίωκα – να γίνω ενοχλητικός. Γιατί ήξερα ότι μόνο τότε υπήρχε ελπίδα να ξυπνήσει και να ενδιαφερθεί για την παιδεία του ο λαός μας, άμα αρχίσει να τον βασανίζει η συνείδησή του»⁶².

Ξεχωριστή αναφορά οφείλει να γίνει και στον Θεόδωρο Ξύδη, κυρίως για δύο λόγους. Πρώτον, όπως φάνηκε στα παραπάνω γραφήματα, ο Ξ. υπήρξε ο δεύτερος (μετά τον Παπανούτσο) παραγωγικότερος αρθρογράφος του περιοδικού. Δεύτερον, φαίνεται πως ο Ξ. κατείχε ενεργό ρόλο στην έκδοση του περιοδικού, καθώς ο

---

⁶¹ ό.π., σ. 235.

⁶² Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, ό.π., σ. 58.

Παπανούτσος αναφέρει πως η μηνιαία ετοιμασία του κάθε τεύχους της *Παιδείας και Ζωής* γινόταν «με την ολοπρόθυμη βοήθεια του κ. Θεόδ. Ξύδη»⁶³. Τόπος καταγωγής του Θεόδωρου Ξύδη (1909-1985) υπήρξε ο Πύργος Ηλείας. Ποιητής και δοκιμιογράφος, σπούδασε φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Εργάστηκε αρχικά ως εκπαιδευτικός ενώ έκανε την εμφάνισή του στη λογοτεχνία με τις μελέτες "Ο Παλαμάς από μια ποιητική συλλογή του" (1931) και Η "Ποιητική βούληση του Σικελιανού" (1932). Συνεργάστηκε με διάφορα περιοδικά (Ελληνική Δημιουργία, Ιδέα, Φιλολογική Πρωτοχρονιά, Νέα Εστία κ.ά), όπου δημοσίευσε ποιήματα, κριτικές, και φιλολογικές μελέτες⁶⁴.

Κατά την περίοδο του Εμφυλίου, αλλά και κατά την πρώτη μετεμφυλιακή περίοδο, η πλειονότητα των φιλελεύθερων στοχαστών σιωπούσε απόλυτα, αυτολογοκρινόταν και κυριαρχούνταν από φόβο και δειλία. Η γενικότερη πολιτιστική και πνευματική παρακμή της περιόδου, συνοδεύεται από την ολοένα αυξανόμενη εξάρτηση των οργανικών διανοούμενων από το Κράτος. Οι σημαντικότεροι φιλελεύθεροι αστοί διανοούμενοι απέχουν από τα ζητήματα που σχετίζονται με την κοινωνική νομιμοποίηση και αγνοούν κάθε μορφή κοινωνικής κριτικής. Η απόσυρση των φιλελεύθερων στοχαστών στο περιθώριο, η συμμόρφωση και η σιωπή τους έγινε συνειδητά και ηθελημένα. Παρά τον ασφυκτικό αυταρχισμό της περιόδου, δεν υφίσταται κάποια μορφή ανοικτής καταπίεσης απέναντι στο δικαίωμα της ελευθερίας έκφρασης. Πιθανότατα η αποφυγή της άσκησης κριτικής από την πλευρά των φιλελευθέρων τους εξασφάλιζε αναγνώριση και κύρος από το σύστημα εξουσίας.⁶⁵

Ο Παπανούτσος συγκαταλέγεται στους ελάχιστους φιλελεύθερους της γενιάς του που ποτέ δε φιμώθηκε. Ωστόσο, οι διαμαρτυρίες του, όπως και του Δελμούζου, είναι σίγουρα πιο μετριασμένες και περιορισμένες συγκριτικά με προηγούμενες περιόδους. Το σημαντικότερο όμως χαρακτηριστικό τους, είναι η αναποτελεσματικότητά τους. Ανίκανοι να κατανοήσουν την κοινωνική πραγματικότητα, οι φιλελεύθεροι συνέχισαν να εναντιώνονται στην –αδικαιολόγητη για αυτούς– πολιτικοποίηση της εκπαιδευτικής πολιτικής της εποχής. Με βάση αυτή

---

⁶³ Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης, ό.π., σ. 84.

⁶⁴ Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο

<http://www.ekebi.gr/frontoffice/portal.asp?cpage=NODE&cnode=462&t=3153>.

⁶⁵ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, ό.π., σσ. 37-42.

την ιδεαλιστική άποψη, εύκολα συνάγεται πως η εκπαιδευτική αντιμεταρρύθμιση της μετεμφυλιακής περιόδου δε σχετίζεται με τις ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές επιλογές του συστήματος εξουσίας. Το παραπάνω μεσοπολεμικό ιδεολόγημα, μεταξύ αρκετών ακόμα, οδήγησε τους φιλελεύθερους διανοούμενους στην ιδεολογική ουδετερότητα. Παρότι η έννοια της ιδεολογικής ουδετερότητας διέπεται σίγουρα από αντιφάσεις, δεν παύει να ενισχύει τις καθολικές βασικές αρχές της κυρίαρχης ιδεολογίας και να νομιμοποιεί το status quo.⁶⁶

ΟΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΙ ΑΝΤΙΠΑΛΟΙ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Κρίσιμης σημασίας για την κατανόηση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας αποτελεί η σκιαγράφηση των ιδεολογικών αντιπάλων της συντακτικής ομάδας του περιοδικού. Άλλωστε κάθε ταυτότητα ορίζεται και με βάση τους αντιπάλους της.

Ήδη γνωρίζουμε πως τόσο ο Παπανούτσος, όσο και η πλειονότητα των συντακτών της *Παιδείας και Ζωής*, ανήκουν στους προοδευτικούς και φιλελεύθερους διανοούμενους της εποχής. Στην απέναντι όχθη της φιλελεύθερης ιδεολογίας βρίσκουμε τους οπαδούς της αντίδρασης. Όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Μπουρνάζος⁶⁷, «η ανθεκτικότητα της [αντίδρασης] και η ματαίωση των μεταρρυθμιστικών προσπαθειών αντιμετωπίζονται, πολλές φορές, ως ερμηνευτικό παράδοξο, σαν κάποιος ανεξήγητος αναχρονισμός». Είναι γεγονός ότι η «αντίδραση» ως ρεύμα δεν έχει μελετηθεί ποτέ αυτόνομα, ενώ υπάρχουν και πάρα πολλές ελλείψεις στα εργοβιογραφικά στοιχεία των εκπροσώπων της, αλλά και των οργανώσεων και συλλόγων που πρόσκεινται εκεί.

Παρόλα αυτά, είμαστε σε θέση να πούμε με βεβαιότητα πως οι αντιδραστικοί κύκλοι προσέδιδαν τεράστια σημασία στο παρελθόν, το οποίο λαμβάνοντας υπερχρονικά και οικουμενικά χαρακτηριστικά, αντιμετωπιζόταν ως πνευματική κληρονομιά του έθνους⁶⁸. Το υπόμνημα με τίτλο «Το ζήτημα της επικείμενης εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως», το οποίο εξέδωσε η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1959, συνοψίζει με περιεκτικό τρόπο τις θέσεις των αντιδραστικών κύκλων της εποχής σχετικά με τα τρέχοντα εκπαιδευτικά ζητήματα,

⁶⁶, ό.π., σσ. 42-44.

⁶⁷ Στρατής Χ. Μπουρνάζος, «Η “αντίδραση” και οι αντιδράσεις στις μεταρρυθμίσεις», *Φιλολογος*, τχ. 137, Θεσσαλονίκη Σεπτέμβριος 2009, σ. 1052.

⁶⁸ Χαράλαμπος Νούτσος, *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος (1931-1973)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σελ. 197-213.

αλλά και την ιδεολογική τοποθέτηση τους. Πυρήνα της ρητορικής των θιασωτών της Φιλοσοφικής Σχολής αποτελούσε η διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών από το πρωτότυπο και δευτερευόντως των λατινικών. Τα στοιχεία του ιδεαλισμού και της λατρείας του παρελθόντος είναι φανερά: «Το Ελληνικόν Έθνος ηθέλησεν ο Θεός, ώστε να αναπτύξη παν ότι ωραίων, ευγενές και πνευματικόν επίτευγμα εις την αρχαίαν εποχήν»⁶⁹, «Από του 1400 π.Χ. έχομεν γλώσσαν γραφομένην αδιακόπως. Από τότε εξελίσσεται αδιακόπως και η λογοτεχνία μας, η ιστορία μας και όλα τα πεπρωμένα της φυλής μας, χωρίς ποτέ να μεσολαβήσει διακοπή. Τρεις χιλιάδες τριακόσια πενήντα έτη συνεχούς ιστορίας είναι μέγα πράγμα»⁷⁰. Στο παραπάνω απόσπασμα, παρατηρούμε και την αντίληψη περί γραμμικής ιστορίας και αδιάκοπης ιστορικής συνέχειας του έθνους. Οι αντιδραστικοί κύκλοι της εποχής προσδίδουν συγκεκριμένα χαρακτηριστικά στον Έλληνα, δημιουργώντας έτσι έναν ιδεότυπο με οικουμενικά και υπερχρονικά στοιχεία. Ο Έλληνας, λοιπόν, είναι ικανός για τα πιο υψηλά επιτεύγματα, αλλά έχει έντονη τάση για φιλονικίες και για διαμάχες με τους συμπατριώτες του και πολλούς εχθρούς. Οι συντάκτες του υπομνήματος θα φτάσουν να υποστηρίξουν ότι οι Έλληνες διατηρήθηκαν ως φυλή, διότι «μία ειδική παιδεία επότιζε την ψυχήν των». Συνοψίζοντας, οι αντιδραστικοί κύκλοι χαρακτηρίζονται από «τις αντιστάσεις στους νεωτερισμούς, τις αδράνειες στον χώρο της εκπαίδευσης και, αφετέρου, τις συντηρητικές ιδεολογικές αντιλήψεις στην περιοχή της παιδείας και της ιδεολογίας, γενικότερα»⁷¹.

Οι εκφραστές της αντίδρασης μπορεί να είναι καταρχάς σύλλογοι εκπαιδευτικών, οι οποίοι αντιστέκονται διότι τα νομοσχέδια βρίσκονται σε αντιδιαστολή με τα συμφέροντα του κλάδου που αυτοί εκπροσωπούν. Στη δεύτερη κατηγορία των αντιδρώντων ανήκουν οι «οπαδοί της συντηρητικής ιδεολογίας» ή «αποθηκάριοι της σοφίας», όπως τους ονόμαζε ο Δ. Γληνός⁷². Πρέπει, ωστόσο, να τονιστεί ότι οι δύο προαναφερθείσες κατηγορίες αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία, καθώς οι σύλλογοι και τα σωματεία των εκπαιδευτικών είχαν τότε ιδιαίτερα συντηρητικά αντανακλαστικά, αλλά και οι συντηρητικοί διανοούμενοι πολύ συχνά ήταν τοποθετημένοι σε θέσεις-κλειδιά της εκπαίδευσης. Παρότι οι κύκλοι των διανοουμένων, ο θεσμός της Εκκλησίας και το Πανεπιστήμια αποτελούν τα

---

⁶⁹ Φιλοσοφική Σχολή, ό.π., σελ. 5

⁷⁰ ό.π., σ. 7-8.

⁷¹ Στρατής Χ. Μπουρνάζος, ό.π., σ. 1052.

⁷² ό.π., σ. 1054.

γνωστότερα προπύργια της αντίδρασης, ο Μπουρνάζος⁷³ εξηγεί πως υπάρχουν πολλές κοινωνικές ομάδες που διαμορφώνουν τον άξονα της αντίδρασης και τελικώς δρουν σωρευτικά στη δύναμή της. Τέτοια μπορεί να είναι διάφορα παραδοσιακά συντηρητικά σωματεία, θρησκευτικοί σύλλογοι, επαγγελματικές ενώσεις μικροαστικών στρωμάτων, αλλά και ομάδες με φασίζοντα χαρακτηριστικά.

---

⁷³ ό.π., σσ. 1060-1061.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

1.1 Η δεκαετία του 1950

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, η Ελλάδα βγαίνει κατερειπωμένη από μία σειρά καταστροφικών γεγονότων: τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, την ξένη κατοχή, τις εσωτερικές διαμάχες που οδήγησαν στον εμφύλιο πόλεμο. Πέρα από τις σημαντικές ανθρώπινες απώλειες, η χώρα έρχεται αντιμέτωπη με διαλυμένες υποδομές, κατεστραμμένες πόλεις και χωριά, προβλήματα στην οικονομία και στην παραγωγή.

Μοναδική επιλογή για την ανασυγκρότηση της χώρας ήταν η άμεση βοήθεια και η μαζική είσοδος ξένων κεφαλαίων ιδιωτικής προέλευσης. Η ελληνική οικονομία μεταμορφώθηκε σε οικονομία νεοαποικιακού τύπου, της οποίας ο χαρακτήρας ήταν περισσότερο παρασιτικός παρά ισορροπημένος. Το μεγαλύτερο μέρος των κεφαλαίων που παραχωρήθηκε στην Ελλάδα αφιερώθηκε στους στρατιωτικούς εξοπλισμούς και στις στρατιωτικές δαπάνες, ενώ ένα πολύ μικρό μέρος αξιοποιήθηκε σε παραγωγικές επενδύσεις. Ο τομέας της βιομηχανίας παρέμεινε υπανάπτυκτος, με την πλειονότητα των επιχειρήσεων να είναι προσανατολισμένη στην παραγωγή καταναλωτικών αγαθών. Η γεωργία συνέχισε να αποτελεί τον σημαντικότερο κλάδο της ελληνικής οικονομίας, αν και οι προσπάθειες που έγιναν για την ανασυγκρότησή της δεν απέφεραν καρπούς. Επιπλέον, οι αγρότες συνιστούσαν μια φτωχή τάξη, άμεσα εξαρτημένη από τις τράπεζες και τους εμπόρους. Από την άλλη πλευρά, ο τριτογενής τομέας παρουσίαζε υπερβολική ανάπτυξη και ήταν ο πιο επικερδής κλάδος.

Η ελληνική οικονομία αγγίζει το 1951 το προπολεμικό της επίπεδο και έπειτα κινείται ανοδικά με ταχείς ρυθμούς. Ο μετασχηματισμός των οικονομικών δομών επέφερε σιγά σιγά αλλαγές και στις κοινωνικές δομές: Το ποσοστό του πληθυσμού που ασχολούνταν με την αγροτική παραγωγή μειώνεται σταδιακά, ενώ αντίθετα αυτοί που απασχολούνται στους τομείς της βιομηχανίας και των υπηρεσιών αυξάνονται επίσης πολύ αργά. Ακόμα, ο πληθυσμός που διαμένει σε αστικά κέντρα παρουσιάζει σταθερές ανοδικές τάσεις.

Συμπερασματικά, κατά τη δεδομένη χρονική περίοδο δε συντελούνται βαθιές αλλαγές στην ελληνική κοινωνία, ειδικά σε σύγκριση με τα προπολεμικά δεδομένα. Παρόλα αυτά μπορεί να παρατηρηθεί «μια τάση επιτάχυνσης των μεταβολών των

οικονομικών και κοινωνικών δομών», ενώ το σημαντικότερο στοιχείο αφορά, όπως θα δούμε παρακάτω, «τη συνειδητοποίηση του γεγονότος ότι η πολιτική που ασκούσε η δεξιά ανέκοπτε κάθε προσπάθεια οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ανανέωσης, κάθε εκσυγχρονισμό της ζωής της χώρας».⁷⁴

Κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο κυριαρχούν οι έντονες ανακατατάξεις και οι πολιτικές ζυμώσεις. Γίνονται συχνές εκλογικές διαδικασίες, διαμορφώνονται νέοι κομματικοί σχηματισμοί και έρχονται στο πολιτικό προσκήνιο νέα πρόσωπα. Τότε εμφανίζεται και καθιερώνεται το τριπαραταξιακό σύστημα κομμάτων, το οποίο αποτέλεσε βασική συνιστώσα της περιόδου.

Ουσιάδες στοιχείο της συγκρότησης του τριπαραταξιακού συστήματος υπήρξε ο χώρος του «Κέντρου», ο οποίος αν και ιδιαίτερα ανθεκτικός στο πέρασμα του χρόνου, δεν εμφανίζει μια σταθερή παραταξιακή ταυτότητα. Το ελληνικό «Κέντρο» συστάθηκε αμέσως μετά την Απελευθέρωση ως μια «μετριοπαθής πολιτική πρόταση», η οποία όμως δε φαίνεται να κατέχει αυτόνομη ιδεολογική ταυτότητα. Αντίθετα αυτοπροσδιορίζεται με βάση τη διπλή αντίθεση στις εξής πολιτικές τάσεις που τότε ισχυροποιούνταν: τη «βασιλόφρονα άκρα Δεξιά» και την «κομμουνιστική άκρα Αριστερά». Ο χώρος του «Κέντρου» υπέστη πολλές μεταβολές, τόσο στην κομματική του συγκρότηση, όσο και στους στόχους που έθεταν οι εκάστοτε πολιτικές ηγεσίες του. Η οριοθέτηση προς την πλευρά της Αριστεράς καθορίστηκε βάσει της εμφύλιας σύγκρουσης, ενώ το όριο προς τη Δεξιά υπήρξε ο Εθνικός Διχασμός και η κάλυψη που προσέφερε ο συγκεκριμένος χώρος στους δωσίλογους της Κατοχής. Παρά τα ρευστά όρια ανάμεσα στις πολιτικές παρατάξεις και επί της ουσίας την αμφίσημη ταυτότητα του «Κέντρου», γρήγορα παγιώθηκε η διάταξη Δεξιά – Κέντρο – Αριστερά⁷⁵.

Πριν προχωρήσουμε στην πολιτική επισκόπηση της περιόδου, θα παρουσιάσουμε κάποια στοιχεία για τον χώρο της Αριστεράς. Κατά το 1950 ιδρύθηκε η Δημοκρατική Παράταξη (Δ.Π.), η οποία προέκυψε από την ένωση τριών μικρότερων κομμάτων: του Σοσιαλιστικού Κόμματος - Ένωσης Λαϊκής Δημοκρατίας του Αλέξανδρου Σβώλου, των Αριστερών Φιλελευθέρων και του κόμματος του Ι. Σοφιανόπουλου. Τα παραπάνω κόμματος είχαν συνεργαστεί με το ΕΑΜ παλαιότερα

⁷⁴ Νίκος Σβορώνος, *ό.π.*, σσ. 145-147.

⁷⁵ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967 (7^η έκδ.)*, Πατάκη, Αθήνα 2010, σσ. 33-35.

και γι' αυτό ήταν αποκλεισμένα από την ΕΠΕΚ. Στη συγκρότηση της Δ.Π. συνέβαλε ιδιαίτερα το κλιμάκιο της ηγεσίας του ΚΚΕ με επικεφαλής τον Ν. Πλουμπίδη. Καθώς υπήρχαν οργανωτικές αντιφάσεις, αλλά και εσωκομματική κρίση, η πολιτική παρουσία του ΚΚΕ ήταν σχεδόν ανύπαρκτη. Η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) ιδρύθηκε την 1^η Αυγούστου του 1951 και αποτέλεσε ένα συνασπισμό των πολιτικών δυνάμεων που συνεργάζονταν στενά με το ΕΑΜ έως το 1947. Έως το 1967, η ΕΔΑ αποτελούσε ουσιαστικά την κάλυψη του παράνομου και εξόριστου Κομμουνιστικού Κόμματος, αλλά και των συμμάχων του. Η πρώτη της εκλογική εμφάνιση έγινε το 1951, με πρόεδρο τον Ι. Πασαλίδη⁷⁶.

Από τις εκλογές του 1952 κι έπειτα, η ΕΔΑ απέδειξε πως είχε τον απόλυτο έλεγχο ενός αξιοπρόσεκτου τμήματος του εκλογικού σώματος, το οποίο ήταν έτοιμο να την ακολουθήσει με οποιοδήποτε κόστος. Επιπλέον, η ΕΔΑ αποτέλεσε τη σταθερή συνιστώσα κάθε «αντιδεξιάς» συσπείρωσης, καλύπτοντας τον πολιτικό χώρο που οριοθετούνταν από την τομή της Αντίστασης και του εμφυλίου πολέμου⁷⁷.

Αξίζει να σημειωθεί η εντυπωσιακή άνοδος της ΕΔΑ στην εκλογική αναμέτρηση του 1958. Παρόλο που είχε αποτραπεί η συνεργασία της ΕΔΑ με τα μικρά κεντρώα κόμματα, αυτή κατάφερε να αναδειχθεί αξιωματική αντιπολίτευση. Ο υπερδιπλασιασμός των εκλογικών ποσοστών της εξηγείται από τις φυσιολογικές εκλογικές μετακινήσεις που έγιναν τότε. Πιο συγκεκριμένα, η ΕΔΑ ωφελήθηκε ιδιαίτερα από την αποδιοργάνωση και τη χαμένη υπόληψη του Κέντρου, λαμβάνοντας τελικά περίπου το ένα τέταρτο της λαϊκής ψήφου.⁷⁸ Τότε η ΕΔΑ είχε χειριστεί ορθά τη γενικευμένη απογοήτευση των πολιτών για την αποτυχία της υποστήριξης του ελληνικού ζητήματος της Κύπρου από τους συμμάχους του ΝΑΤΟ⁷⁹.

---

⁷⁶ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Ελεγχόμενη δημοκρατία: Από το τέλος του Εμφυλίου έως τη δικτατορία», τόμ. 9: Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974, στο: Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 9, Ελληνικά Γράμματα, «Τα Νέα», Αθήνα 2003, σσ. 11-12, 15-16.

⁷⁷ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σ. 176

⁷⁸ ό.π., σσ. 237-238.

⁷⁹ Richard Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-20000 (7^η έκδ.)*, Κάτοπτρο, Αθήνα 2003, σσ. 177.

Με το τέλος του Εμφυλίου, διάφοροι νεοσύστατοι και ανόμοιοι κομματικοί φορείς προσπαθούν να αυτοτοποθετηθούν στον κεντρώο χώρο. Το Δημοκρατικό Σοσιαλιστικό Κόμμα (ΔΣΚ) του Γ. Παπανδρέου επεδίωξε την κατοχύρωση της συντηρητικής «εθνικής» πτέρυγας του Κέντρου, το Κόμμα Φιλελευθέρων (Κ.Φ.) του Σ. Βενιζέλου φιλοδοξούσε να αποτελέσει το συνεχιστή της βενιζελικής παράταξης, και τέλος η Εθνική Προοδευτική Ένωση Κέντρου (ΕΠΕΚ) του Ν. Πλαστήρα οροθέτησε πολιτικά το χώρο της «Κεντροαριστεράς». Η ΕΠΕΚ διαφοροποιήθηκε σε σχέση με τα δύο προηγούμενα κόμματα, καθώς αποτέλεσε ένα νέο κομματικό φορέα με ανανεωτικά χαρακτηριστικά, που εμφάνισε επιτυχία λόγω του επίκαιρου αιτήματος της «ειρήνευσης και αλλαγής» σε μια περίοδο ριζοσπαστικοποίησης και βαθιάς κρίσης. Κεντρικός στόχος της ΕΠΕΚ υπήρξε η κατάργηση των διαιρετικών συνεπειών του Εμφυλίου, ώστε να μην είναι τόσο έντονη η τομή ανάμεσα στους «εθνικόφρονες» και τους «μη εθνικόφρονες»⁸⁰.

Η πολυδιάσπαση των δυνάμεων του χώρου του Κέντρου καθιστούσε δύσκολο το σχηματισμό σταθερών κυβερνήσεων με ουσιαστική δυνατότητα δράσης. Από το τέλος του Εμφυλίου ως και το 1952 σχηματίζονται κεντρώες κυβερνήσεις, οι οποίες όμως είναι ιδιαίτερα ασταθείς. Η τελευταία κυβέρνηση, αυτή του Ν. Πλαστήρα διατηρήθηκε στην εξουσία για ένα χρόνο. Η νομοθεσία «περί μέτρων ειρηνεύσεως» που τέθηκε τότε σε ισχύ, όριζε τη μετατροπή των παλαιών θανατικών καταδικών σε ισόβια και την απόλυση των περισσότερων πολιτικών κρατουμένων που βρίσκονταν στη φυλακή. Από την Αντιπολίτευση, ο Παπάγος κατηγόρησε την κυβέρνηση Πλαστήρα για φανερή συμπάθεια προς τον κομμουνισμό, αναδεικνύοντας τα προβλήματα και τις αντιφάσεις της κυβερνητικής πολιτικής⁸¹.

Παρά τα «συμφιλιωτικά» μέτρα που έλαβε η Κυβέρνηση προκειμένου να απαλύνει τις διαιρέσεις του Εμφυλίου, δεν έλειψαν και οι αντιφάσεις στην πολιτική της. Κατά τη θητεία της ΕΠΕΚ έλαβαν χώρα δύο εξαιρετικά σημαντικές πολιτικές δίκες και τέσσερις θανατικές εκτελέσεις. Μάλιστα, η πρώτη υπόθεση αφορούσε τη σύλληψη του Νίκου Μπελογιάννη, ηγετικού στελέχους του Κ.Κ.Ε., με την κατηγορία της κατασκοπείας. Ο Μπελογιάννης αργότερα δικάστηκε και τελικά εκτελέστηκε στις 30 Μαρτίου του 1952. Πέρα από το πρόβλημα της ταλάντευσης της κυβέρνησης ανάμεσα σε πολιτικές «συμφιλίωσης» και «εθνικοφροσύνης», υπήρχαν παράλληλα

⁸⁰ Γρηγόριος Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Γαλαξίας, Αθήνα 1961, σ. 460.

⁸¹ Σπύρος Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1977, σ. 483.

αρκετά εσωτερικά λειτουργικά προβλήματα, όπως και η ισχυρή αντιπολίτευση που ασκούσε ο Ελληνικός Συναγερμός. Όλα τα παραπάνω οδήγησαν τελικά στην ήττα της ΕΠΕΚ στην εκλογική αναμέτρηση του 1952.

Οι εκλογές του Νοεμβρίου του 1952 ανέδειξαν τον Ελληνικό Συναγερμό (Ε.Σ) σε πρώτο κόμμα με μεγάλη διαφορά. Ο Ε.Σ. ιδρύθηκε το 1951 και αρχηγός του ήταν ο στρατάρχης Αλέξανδρος Παπάγος, αρχιστράτηγος των τελευταίων φάσεων του Εμφυλίου. Στη νίκη του Συναγερμού συνέβαλε καθοριστικά η έγκαιρη αλλαγή του εκλογικού συστήματος, από αναλογικό σε πλειοψηφικό. Πίσω από την αλλαγή του συστήματος των εκλογών βρίσκεται η αμερικανική ανάμειξη. Στις προηγούμενες εκλογές, του 1951, το εκλογικό αποτέλεσμα δεν ήταν ξεκάθαρο και τελικά σχηματίστηκε ακόμα ένας κεντρώος κομματικός σχηματισμός. Τότε υπήρξε έντονη ανησυχία από την αμερικανική πλευρά, η οποία απείλησε με μείωση της προσφερόμενης στην Ελλάδα βοήθειας, σε περίπτωση που δεν άλλαζε το εκλογικό σύστημα. Προφανώς το νέο σύστημα ήταν ευνοϊκό για τον Παπάγο, ο οποίος για τους Αμερικανούς εξασφάλιζε την πολιτική σταθερότητα της χώρας και τη συνέχιση της πάγιας αντικομμουνιστικής γραμμής. Από τις εκλογές του 1952 ξεκινάει μια μακρά περίοδος κυριαρχίας της Δεξιάς, που θα κρατήσει για περισσότερο από μια δεκαετία (1952-1963)⁸².

Έτσι, κατά την περίοδο της «βασιλείας της Δεξιάς», υιοθετείται στο έπακρο από τον «Ελληνικό Συναγερμό» αρχικά και από την «Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση» από το 1955 κι έπειτα, η ιδεολογία του αποκλεισμού της αριστεράς από το εθνικό σώμα. Βασικές συνιστώσες της κυβερνητικής πολιτικής ήταν ο αντικομμουνισμός, η ρομαντική αντίληψη για το έθνος, και η υπεράσπιση του βασιλικού θεσμού και της ελληνορθόδοξης παράδοσης. Αυτή η υπερσυντηρητική εκδοχή της Δεξιάς είχε την υποστήριξη της Άκρας Δεξιάς και κατόρθωσε να εκδιώξει κάθε φιλελεύθερο στοιχείο από την Κυβέρνηση⁸³.

Τα κυβερνώντα δεξιά κόμματα κατόρθωσαν να παραμείνουν στην εξουσία μέσω του ελέγχου της λειτουργίας του κράτους. Ο έλεγχος αφορούσε τόσο τους ιδεολογικούς και κατασταλτικούς μηχανισμούς, όσο και το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο. Βασικό εκλογικό στήριγμα του Ε.Σ. (και της Ε.Ρ.Ε.) υπήρξε ο πληθυσμός

---

⁸² Richard Clogg, ό.π., σσ. 172-173.

⁸³ Νίκος Γ. Σβορώνος, ό.π., σ. 144.

των αγροτικών περιοχών, τόσο στις εκλογές του 1952, όσο κι αργότερα. Ωστόσο, η πολιτική ηγεμονία της Δεξιάς εξασφαλίστηκε μέσω της στήριξης των νέων μεσαίων αστικών στρωμάτων, τα οποία ισχυροποιήθηκαν οικονομικά στη δεκαετία του 1940 και επεδίωκαν την ανάληψη της ευθύνης για την «ανασυγκρότηση» και την «ανάπτυξη» της χώρας κατά την επόμενη δεκαετία⁸⁴. Η σταθεροποίηση και διεύρυνση των μεσαίων αστικών στρωμάτων έγινε εφικτή λόγω της επέκτασης του δημοσίου τομέα και του ρόλου του στην οικονομική ανάπτυξη κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο⁸⁵. Κατά την περίοδο διακυβέρνησης της Δεξιάς, παρότι το πολίτευμα τυπικά ήταν μια «βασιλευόμενη κοινοβουλευτική Δημοκρατία», η πραγματική εξουσία βρισκόταν σε εξω-κοινοβουλευτικές δυνάμεις, οι οποίες σχημάτιζαν μια παράλληλη και ισχυρότερη ανεπίσημη «κυβέρνηση». Πρόκειται για το βασιλιά και τις σχετικές συνιστώσες, τις στρατιωτικές και παραστρατιωτικές δυνάμεις, την αστυνομία, το NATO, τις αμερικανικές δυνάμεις, και διάφορες μυστικές οργανώσεις και υπηρεσίες⁸⁶.

Οι επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου έγιναν ιδιαίτερα αισθητές κατά τη δεκαετία του 1950 σε θεσμικό επίπεδο. Πέρα από το ισχύον σύνταγμα που ήταν εμφανώς επηρεασμένο από τα κατάλοιπα του εμφυλίου, ίσχυαν ακόμη τα λεγόμενα «έκτακτα» μέτρα, τα οποία συνιστούσαν ένα είδος «παρασυντάγματος». Το παρασύνταγμα ερχόταν σε σαφή σύγκρουση με το πνεύμα του συντάγματος του 1952, το οποίο διακήρυττε την αρχή της ισότητας των πολιτών απέναντι στο νόμο.⁸⁷

Το τυπικό σύνταγμα αποτελούσε, κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, μονάχα έναν από τους κανόνες του νομικού οπλοστασίου του κράτους, ο οποίος ρύθμιζε μόνο το επιφανειακό μέρος των συναλλαγών που γίνονταν ανάμεσα στο κράτος και τους πολίτες. Ουσιαστικά, ο κανόνας που ρύθμιζε τις σχέσεις των πολιτών με το κράτος, ήταν το παρασύνταγμα.⁸⁸ Έτσι, στο επίπεδο της καθημερινής άσκησης ελευθεριών, συνεχίστηκε να υφίσταται διαχωρισμός των πολιτών ανάλογα με την πολιτική και ιδεολογική τους ταυτότητα. Στην πραγματικότητα, το κριτήριο με βάση το οποίο διαχωρίζονταν οι πολίτες, ήταν τα φρονήματά τους και όχι οι πράξεις τους. Η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης ανάγεται μεταπολεμικά σε «μοναδική συλλεκτική

⁸⁴ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σσ. 40-41.

⁸⁵ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, ό.π., σσ. 91-102.

⁸⁶ Νίκος Σβορώνος, ό.π., σσ. 145-146.

⁸⁷ Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας* (3^η έκδ.), μτφρ. Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σσ. 597-598.

⁸⁸ ό.π.

ιδεολογία», που επί της ουσίας αποτελεί μια «ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης».⁸⁹

Στόχος της «έκτακτης» νομοθεσίας που είχε κατασκευαστεί στην περίοδο του εμφυλίου πολέμου, ήταν η χειραγώγηση των μαζών⁹⁰. Τα έκτακτα μέτρα δεν στρέφονταν αποκλειστικά εναντίον των κομμουνιστών, αφού χρησιμοποιούνταν κατά βούληση εναντίον όλων των διαφωνούντων με την κατάσταση πραγμάτων. Στη νομιμοποίηση των συνεχών διώξεων ομάδων πληθυσμού συνέβαλαν οι θεωρίες του «διαρκούς εμφυλίου πολέμου» και της μη λήξεως της ανταρσίας⁹¹.

Αυτή η νομοθεσία διατηρήθηκε και επεκτάθηκε στο σύνταγμα του 1952, ώστε να μπορεί να ελέγχεται η «νομιμοφροσύνη» των πολιτών⁹². Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η πρακτική των «πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων», η οποία βρήκε ευρεία εφαρμογή στον τομέα της δημόσιας διοίκησης και απασχόλησης, ενώ επηρέασε βαθύτατα και την άσκηση της συνδικαλιστικής δράσης. Ένα άλλο σημαντικό μέτρο ήταν η εφαρμογή των «μέτρων επιείκειας» για τους πολιτικούς κρατούμενους, οι οποίοι όφειλαν να υπογράψουν «δήλωση μετανοίας», προκειμένου να απελευθερωθούν. Με τη σχετική υπογραφή, ο κρατούμενος δήλωνε ότι καταδικάζει την κομμουνιστική επανάσταση και διακηρύττει τη νομιμοφροσύνη του προς το ελληνικό κράτος.⁹³ Κάποια ακόμα μέτρα που συμπεριλαμβάνονταν στο λεγόμενο παρασύνταγμα, ήταν τα εξής: η καταδίκη αυτών που έλαβαν μέρος στον εμφύλιο, οι συλλήψεις, η εντατικοποίηση της αστυνομικής καταπίεσης, η στέρηση ιθαγένειας, οι εκτοπίσεις πολιτών, η πολιτική δραστηριοποίηση των Ταγμάτων Εθνικής Ασφαλείας (ΤΕΑ), οι περιορισμοί στην άσκηση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και του δικαιώματος της απεργίας των εργαζομένων.⁹⁴

Συμπερασματικά, παρατηρούμε ότι το νομοθετικό οικοδόμημα της εμφυλιακής περιόδου εφαρμόζεται σχεδόν καθολικά, ενώ τα «μέτρα ασφαλείας»

---

⁸⁹ Άγγελος Ελεφάντης, «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», *Πρακτικά του Συνεδρίου Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993, σ. 645.

⁹⁰ ό.π., σ. 591.

⁹¹ ό.π., σσ. 582-586.

⁹² ό.π., σσ. 577-578.

⁹³ ό.π., σσ. 591-597.

⁹⁴ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, ό.π., σ. 32.

λειτουργούν ως κατασταλτικός νομοθετικός μηχανισμός για τη δεκαετία του 1950⁹⁵. Τα δύο παράλληλα συντάγματα του 1952 αποτελούσαν δείκτη της διάκρισης των πολιτών βάσει των πολιτικών και ιδεολογικών τους πεποιθήσεων, χωρίζοντάς τους σε εθνικόφρονες και μη εθνικόφρονες⁹⁶.

1.2 Η περίοδος από το 1960 έως τη δικτατορία

Οι πολλαπλές «ρήξεις» με το παρελθόν που εγκαινιάστηκαν κατά τη δεκαετία του 1960 προέκυψαν λόγω της προσπάθειας εκδημοκρατισμού της μετεμφυλιακής Ελλάδας. Πρόκειται για μία «μεταβατική» ή ακόμα και «δοκιμαστική» δεκαετία, κατά την οποία σηματοδοτείται η «μετάβαση από την “ανωμαλία” στη φιλελεύθερη πολιτική ομαλότητα, από το παρακράτος στη δικαιοκρατία, από το παρασύνταγμα στο Σύνταγμα, από την αυταρχική και καταπιεστική αυθαιρεσία στη δημοκρατία»⁹⁷.

Το 1961 ιδρύεται η «Ένωση Κέντρου» (Ε.Κ.), η οποία συσπειρώνει στους κόλπους της τους κατακερματισμένους φιλελεύθερους και μετριοπαθείς σχηματισμούς, κάποιους αποχωρήσαντες της δεξιάς, αλλά και κάποια κινήματα που πρόσκεινταν στην αριστερά και ανήκαν στο Ε.Α.Μ.⁹⁸.

Κατά το ίδιο έτος διεξάγονται εκλογές, στις οποίες η Ε.Ρ.Ε. αναδεικνύεται σε πρώτο κόμμα με το συντριπτικό ποσοστό του 50,81%. Δεύτερος εκλογικά ήρθε ο συνασπισμός της Ε.Κ. και του Κ.Π., συγκεντρώνοντας το 33,7% των ψήφων, ενώ στην τρίτη θέση βρέθηκε το ΠΑΜΕ με 14,6%. Κυρίαρχο θέμα που δημιουργήθηκε στις εκλογές αυτές ήταν ο βαθμός εγκυρότητας ή μη των αποτελεσμάτων, με βασικό άξονα τις κατηγορίες για «βία και νοθεία». Η μεν «βία» ασκήθηκε κυρίως στις επαρχιακές περιοχές της χώρας με στόχο την εκλογική υπονόμευση της ΕΔΑ αλλά και της Ε.Κ., ενώ παρουσιάστηκε πλήθος αποδείξεων για να υποστηριχθούν οι σχετικές κατηγορίες. Η δε «νοθεία» αφορούσε κυρίως την ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας, ενώ οι σχετικές κατηγορίες αποτέλεσαν το κυρίαρχο επιχείρημα για

---

⁹⁵ Jean Meynaud, Π. Μερλόπουλος & Γ. Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965* (2^η έκδ.), μτφρ. Π. Μερλόπουλος, Μπάυρον, Αθήνα 1974, σσ. 172-181.

⁹⁶ Νίκος Αλιβιζάτος, ό.π., σ. 677.

⁹⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Η ελληνική δεκαετία του '60: “σύντομη ή μακρά”;», στο: Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σ. 41.

⁹⁸ Νίκος Γ. Σβορώνος, ό.π., σ. 148.

την απόδειξη της διαβλητότητας των αποτελεσμάτων των εκλογών και έτυχαν μεγάλης δημοσιότητας⁹⁹.

Ο αρχηγός της Ε.Κ., Γ. Παπανδρέου, χαρακτήρισε το αποτέλεσμα των εκλογών ως «εκλογικό πραξικόπημα» και με αυτό ως βασικό στοιχείο, ξεκίνησε την εφαρμογή μιας αντιπολιτευτικής στρατηγικής, με την ονομασία «ανένδοτος αγώνας». Στις συμβολικές δράσεις του αγώνα συγκαταλέγονται η μη προσέλευση της Ε.Κ. και της ΕΔΑ στην εναρκτήρια συνεδρίαση της Βουλής (4/12/1961), αποχή τους από την εκλογή του Προεδρείου της Βουλής και η απουσία από τη συζήτηση για τις προγραμματικές δηλώσεις της Κυβέρνησης. Η μάχη στο Κοινοβούλιο εξελίχθηκε σε γενικευμένη αντιπαράθεση, με ανοιχτές δημόσιες συγκεντρώσεις, οι οποίες εξέφρασαν τη λαϊκή δυσαρέσκεια. Τότε σημειώθηκε μια μεγάλη πανεθνική εκπαιδευτική κινητοποίηση, η οποία στόχο είχε την αύξηση του προϋπολογισμού για την Παιδεία σε 15%. Οι απεργιακές κινητοποιήσεις αυξάνονται σημαντικά, ενώ το συνδικαλιστικό κίνημα ανασυγκροτείται και μαζικοποιείται. Κορυφαίο όμως γεγονός της πολιτικής κρίσης υπήρξε η δολοφονία του λαοφιλή βουλευτή της ΕΔΑ, Γρηγόρη Λαμπράκη, από αντικομμουνιστικές ομάδες με τη συνεργασία στελεχών της Χωροφυλακής¹⁰⁰.

Η Ε.Κ. υπερίσχυσε στις εκλογές του 1963 και θριάμβευσε στις εκλογές του 1964, με αποτέλεσμα να ανατραπεί η μακρόχρονη «ιδεολογική κυριαρχία της μετεμφυλιοπολεμικής “εθνικοφροσύνης”». Η νέα Κυβέρνηση επικεντρώθηκε από την αρχή σε ζητήματα εκδημοκρατισμού της κοινωνίας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η κατάργηση ενός μέρους των καταπιεστικών μηχανισμών που είχαν ταυτιστεί με «το Κράτος της Δεξιάς» και η πραγματοποίηση βημάτων για την κατάργηση κάποιων «παρακρατικών» οργανώσεων. Ακόμη, διοργανώθηκαν, μετά από μια εικοσαετία, επίσημοι εορτασμοί για την απελευθέρωση της Αθήνας από τη γερμανική Κατοχή, με τη μαζική συμμετοχή οργανώσεων που εκπροσωπούσαν την Εαμική Αντίσταση.

Αργότερα, με αφορμή την υπόθεση «ΑΣΠΙΔΑ», ο βασιλιάς και ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου οδηγήθηκαν σε ανοιχτή σύγκρουση, η οποία έληξε με την ανατροπή της Κυβέρνησης στις 15 Ιουλίου του 1965. Η αποπομπή του

---

⁹⁹ Ηλίας Νικολακόπουλος, ό.π., σσ. 274-282.

¹⁰⁰ ό.π., σσ. 293-300.

Παπανδρέου και τα γεγονότα που ακολούθησαν, γνωστά ως «αποστασία», αποτέλεσαν την αφορμή για μια σειρά μαζικότατων και μαχητικών διαδηλώσεων. Τότε, ο Παπανδρέου επαναλάμβανε το δίλημμα: «Ποιος κυβερνά την Ελλάδα; Ο Βασιλεύς ή ο λαός;». Ο θεσμός της βασιλείας, ο οποίος συσπείρωνε έως τότε τους «εθνικόφρονες», αποτέλεσε το σύμβολο ενός νέου εμφύλιου διχασμού. Η πολιτική κρίση που ακολούθησε και η αστάθεια της Κυβέρνησης οδήγησαν τελικά στο στρατιωτικό πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου του 1967¹⁰¹. Αξίζει να σημειωθεί πως κατά τη δεκαετία του 1960 το παρασύνταγμα –αν και δεν αξιοποιούνταν τακτικά– παρέμεινε σε ισχύ, λειτουργώντας κυρίως ως φόβητρο εναντίον του «εσωτερικού εχθρού». Μάλιστα, συνέχισαν να γίνονται διώξεις ατόμων για τις πεποιθήσεις τους, να πραγματοποιούνται πολιτικές αυθαιρεσίες και να παρατηρείται έλλειμα δημοκρατίας. Με την έλευση της χούντας, το παρακράτος απορρόφησε το κράτος και το όρισε ως μοναδικό νόμο, χωρίς να νομοθετήσει εκ νέου. Έγινε, έτσι, φανερή η ιδεολογική συγγένεια της μετεμφυλιακής ψευδοδημοκρατίας με τη δικτατορία της χούντας¹⁰².

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως το πολιτικό σκηνικό κατά τη δεκαετία του 1960 μετασχηματίζεται διαρκώς και υπό αυτές τις συνθήκες διεξάγονται και οι εκλογικές αναμετρήσεις που προαναφέρθηκαν. Το δίπολο «εθνικόφρονες/ μη εθνικόφρονες» αντικαταστάθηκε από την αντίθεση «Δεξιά/ Αντιδεξιά». Στον «Αντιδεξιό» πόλο συνασπίστηκαν φυσικά οι «μη εθνικόφρονες», αλλά και οι διαφωνούντες με τις πολιτικές επιλογές των νικητών του Εμφυλίου κατά τη δεκαετία του 1950. Κύριος εκφραστής της «Αντιδεξιάς» υπήρξε η ενοποιημένη Ε.Κ. Ο πολιτικός μετασχηματισμός αρχίζει να κυριαρχεί μετά από τις εκλογές του 1961 και κορυφώνεται στην κρίση του 1965. Προϋπόθεση για τη μετατόπιση της διπολικής αντίθεσης και την κυριαρχία του αντιδεξιού χώρου, ήταν η αντικατάσταση του καθεστώτος της καχεκτικής δημοκρατίας από ένα δημοκρατικό κοινοβουλευτικό σύστημα. Αυτή η «δημοκρατική ρήξη» καθιερώνεται δύσκολα σε ένα ημιαυταρχικό

---

¹⁰¹ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Ελεγχόμενη δημοκρατία: Από το τέλος του Εμφυλίου έως τη δικτατορία», ό.π., σσ. 34-46.

¹⁰² Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, «Η αδύνατη μεταρρύθμιση: Σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60», στο: Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σσ. 55-56.

καθεστώς, όπως ήταν το ελληνικό, όπου θα έπρεπε να εξαφανιστεί το «παρασύνταγμα», οι αποκλεισμοί και οι περιοριστικές συνθήκες¹⁰³.

1.3 Η εκπαίδευση μετά τον Εμφύλιο

Το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου βρίσκει τις δομές της ελληνικής εκπαίδευσης σχεδόν απαράλλαχτες με την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν πριν από το 1929, σαν να μην μεσολάβησαν τα κρίσιμα ιστορικά γεγονότα της δικτατορίας, του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου, της κατοχής και του εμφυλίου¹⁰⁴. Έτσι, η χρονική περίοδος που εκτείνεται έως και την μεταρρύθμιση του 1964 χαρακτηρίζεται από την έντονη πολιτική απραξία και αναποφασιστικότητα στα εκπαιδευτικά ζητήματα, όπως και την επαναφορά του συντηρητικού εκπαιδευτικού προπολεμικού πλαισίου¹⁰⁵.

Βέβαια, η μεταξική περίοδος είχε στιγματίσει ιδεολογικά και λειτουργικά την κοινωνική πραγματικότητα της χώρας, όπως και τις μελλοντικές ανορθωτικές προσπάθειες στο χώρο της παιδείας¹⁰⁶. Επιπλέον, τα καταστροφικά αποτελέσματα του εμφυλίου σπαραγμού άφησαν το αποτύπωμά τους και στο χώρο της εκπαίδευσης, δυσχεραίνοντας την κατάσταση, η οποία είχε ήδη λάβει πολύ οπισθοδρομικά χαρακτηριστικά. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι περίπου το 25% του ελληνικού πληθυσμού ηλικίας άνω των δέκα ετών παρέμενε αναλφάβητο¹⁰⁷, ενώ το 8% του συνολικού ποσοστού αφορούσε παιδιά ηλικίας 11-14 ετών. Η αδιαφορία της πολιτικής ηγεσίας για τη στοιχειώδη εκπαίδευση και η επικέντρωσή της στη μέση βαθμίδα, αποτελούσε δείκτη του αριστοκρατικού χαρακτήρα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος ήδη από το 1929. Πολύ μικρός αριθμός δημοτικών σχολείων είχε επαρκή όργανα διδασκαλίας και εποπτικό εξοπλισμό, ενώ τα

---

¹⁰³ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία*, ό.π., σσ. 48, 50.

¹⁰⁴ Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμ. Β', Εστία, Αθήνα 2009, σ. νδ'.

¹⁰⁵ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*. Μεταίχμιο, Αθήνα 2013, σ. 219.

¹⁰⁶ Αλέξης Δημαράς, «Σχολική Εκπαίδευση: Οι νέες μεταρρυθμίσεις», ό.π., σ. 167.

¹⁰⁷ Στα επίσημα δεδομένα της απογραφής του 1951 δηλώνεται πως «μεγαλύτερον ποσοστόν αναλφαβητισμού εμφανίζουν τα αγροτικά κέντρα εν συγκρίσει προς τα αστικά, μεταξύ δε των δύο φύλων, μεγαλύτερον ποσοστόν αι γυναίκες». Ο Νούτσος επισημαίνει την «έντονα διαφοροποιημένη κοινωνική και έμφυλη επιλογή στο σχολείο», η οποία ερμηνεύεται ως αποτέλεσμα της κατοχικής περιόδου και του Εμφυλίου, αλλά και της εκπαιδευτικής πολιτικής που ασκήθηκε από τις αστικές δυνάμεις και τους διανοουμένους. (Βλ. Χαράλαμπος Νούτσος, «Το σχολείο της "εθνικοφροσύνης" (1945 - 1952)», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση 1945 - 1952*, τόμος Δ2, σ. 128-129).

περισσότερα διέθεταν στοιχειώδεις βιβλιοθήκες που υπολειτουρούσαν. Η κατάσταση των νηπιαγωγείων ήταν ακόμα χειρότερη, αφού σε ποσοστό 30% παρέμεναν κλειστά¹⁰⁸. Ο ρόλος της ιδιωτικής εκπαίδευσης ήταν συμπληρωματικός της δημόσιας. Για την ακρίβεια, ο δημόσιος τομέας μάλλον επαναπαυόταν στην κάλυψη των εκπαιδευτικών ανεπαρκειών του Κράτους από τους ιδιωτικούς φορείς. Όπως είναι αναμενόμενο, οι συνθήκες για τον μαθητικό πληθυσμό των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων, ήταν πολύ καλύτερες, φανερώνοντας τον ταξικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης¹⁰⁹. Οι άθλιες συνθήκες που περιγράφηκαν ενίσχυαν τη δυσφορία του λαού και καθιστούσαν εντονότερο το αίτημα της μεταρρύθμισης της εκπαίδευσης¹¹⁰.

Κατά την περίοδο που εκτείνεται από τη λήξη του Εμφυλίου έως και τη μεταρρύθμιση του 1964 υπάρχουν κάποια μικρά διαστήματα στα οποία η χώρα κυβερνάται από κεντρικές πολιτικές δυνάμεις¹¹¹. Παρά την επαναφορά του Παπανούτσου στο υπουργείο Παιδείας στη θέση του γενικού γραμματέα (Ιούνιος 1950 – Φεβρουάριος 1951) και αργότερα στη θέση του γενικού διευθυντή (Ιανουάριος 1952 – Φεβρουάριος 1953), οι κύκλοι των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών δεν κατόρθωσαν να καθιερώσουν τότε το διπλό εκπαιδευτικό δίκτυο. Οι προσπάθειές τους για αλλαγές στην εκπαίδευση υπήρξαν δειλές και αναποτελεσματικές. Ανάμεσα στα σπουδαιότερα επιτεύγματα της περιόδου συγκαταλέγονται η επαναπρόσληψη των εκπαιδευτικών που είχαν απολυθεί λόγω των αριστερών τους πεποιθήσεων, η αποτροπή της εφαρμογής ενός συντηρητικού διατάγματος (Α.Ν. 1823/1951), οι μαζικοί διορισμοί εκπαιδευτικών και η αύξηση των

---

¹⁰⁸ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*, ό.π., σ. 220.

¹⁰⁹ Περισσότερα από τα μισά νηπιαγωγεία και σχολεία μέσης εκπαίδευσης (ημερήσια και νυκτερινά γυμνάσια, εμπορικές σχολές) της Αθήνας ήταν «μη δημόσια». Πολλές φορές ο μέσος όρος μαθητών ανά διδάσκοντα ήταν διπλάσιος ή και τριπλάσιος στα δημόσια σχολεία σε σχέση με τα ιδιωτικά, ενώ το ίδιο ίσχυε και για τον αριθμό μαθητών ανά τάξη. Επιπλέον, το 40% των μαθητών φοιτούσε σε μονοθέσια και διθέσια σχολεία, δυσχεραίνοντας ακόμα περισσότερο τις μαθησιακές συνθήκες (βλ. Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*, ό.π., σ. 220-221). Επιπλέον, ένας αριθμός προπολεμικών διατάξεων για την εκπαίδευση συνέβαλλε στην ταξική λειτουργία της εκπαίδευσης: Η τιμή των σχολικών βιβλίων και βοηθημάτων τριπλασιάστηκε κατά τα έτη 1949-1950, η μέση εκπαίδευση επιβαρύνθηκε με ειδικό τέλος –πέρα από τα πάγια δίδακτρα- το 1950, τα δίδακτρα των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων διπλασιάστηκαν, τα πανεπιστημιακά συγγράμματα επιβάρυναν σημαντικά τους φοιτητές, και τέλος, διατηρήθηκε ο «κλειστός» αριθμός εισακτέων στην ανώτατη εκπαίδευση (βλ. Χαράλαμπος Νούτσος, «Το σχολείο της "εθνικοφροσύνης" (1945 - 1952)», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση 1945 - 1952*, τόμος Δ2, σ. 129).

¹¹⁰ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*, ό.π., σσ. 220-221.

¹¹¹ Χαράλαμπος Νούτσος, «Το σχολείο της "εθνικοφροσύνης" (1945 - 1952)», ό.π., σσ. 130-131.

μισθών τους, η ίδρυση μιας Παιδαγωγικής Ακαδημίας στη Μυτιλήνη το 1950, η επίσημη απόφαση για την ίδρυση δημόσιων Ναυτικών Σχολών το 1951 και η ολοκλήρωση πέντε εμπορικών σχολών το ίδιο έτος. Σημαντικότερη όμως κατάκτηση των κεντρικών δυνάμεων ήταν η ίδρυση του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών (ΙΚΥ) από την κυβέρνηση Σοφοκλή Βενιζέλου το 1951. Εμπνευστής της κίνησης αυτής ήταν ο αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και υπουργός Παιδείας, Γ. Παπανδρέου, ενώ στη θέση του πρώτου Γενικού Διευθυντή του ιδρύματος διορίστηκε ο Κ.Θ. Δημαράς. Το ΙΚΥ έδινε τη δυνατότητα στους οικονομικά ασθενέστερους σπουδαστές να συνεχίσουν τις σπουδές τους, επιδιώκοντας την αξιοκρατική επιλογή και την ακεραιότητα¹¹².

Πρώτος σημαντικός σταθμός της μελέτης είναι η κατοχύρωση του Συντάγματος του 1952, όταν γίνεται φανερός ο συντηρητικός προσανατολισμός της εκπαιδευτικής εξουσίας. Με το άρθρο 107 προστατεύεται η Καθαρεύουσα και καθορίζεται συνταγματικά ο σκοπός της εκπαίδευσης, ο οποίος πρέπει να στηρίζεται «επί [...] των ιδεολογικών κατευθύνσεων του Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού»¹¹³. Η καθιέρωση του νέου Συντάγματος επέτρεψε τον αναπροσανατολισμό της εκπαιδευτικής πολιτικής που ακολουθήθηκε κατά τα επόμενα χρόνια, η οποία καθορίστηκε σε μεγάλο βαθμό από τα ακροδεξιά χαρακτηριστικά του Ελληνικού Συναγερμού που ανήλθε λίγο αργότερα στην εξουσία.

Η θεματολογία της μελέτης υπαγορεύει σε μεγάλο βαθμό τη βαρύτητα που οφείλει να δοθεί σε ορισμένα ιστορικά γεγονότα, τα οποία ενδεχομένως σε μια άλλη έρευνα να ήταν δευτερεύοντα ή και αμελητέα. Ο λόγος, εδώ, για έναν νόμο που δεν έγινε, ο οποίος συντάχθηκε στα 1952 από τον Γενικό Διευθυντή του Υπουργείου Παιδείας Ε.Π. Παπανούτσο επί Κυβερνήσεως Πλαστήρα με υπουργό Παιδείας τον Ιωάννη Μιχαήλ¹¹⁴. Το εκτενές νομοσχέδιο αφορούσε τη Μέση Εκπαίδευση και αποτελούσε απόπειρα διεύρυνσης και ολοκλήρωσης των αποτυχημένων μεταρρυθμιστικών προσπαθειών του 1949¹¹⁵ και του 1951¹¹⁶. Ανάμεσα στις

---

¹¹² Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*, ό.π., σ. 222.

¹¹³ ό.π., σσ. 221-222.

¹¹⁴ Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σ. νε'.

¹¹⁵ Κατά το 1949 είχε ανατεθεί στον Ε. Παπανούτσο από την Υπηρεσία Συντονισμού Εκτελέσεως Σχεδίου Ανασυγκροτήσεως του Υπουργείου Συντονισμού, η σύνταξη πρότασης για την εκπαιδευτική ανασυγκρότηση. Εκεί διατυπώνονται για πρώτη φορά οι πολιτισμικές αρχές της «γενιάς του '30» και η παιδαγωγική γραμμή του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού. Το κείμενο είναι πλήρες, ιδεολογικά σαφές και με ξεκάθαρο οργανωτικό πρόγραμμα. Τούτο θα αποτελέσει τη βάση των αγώνων του Παπανούτσου για τα επόμενα χρόνια, αλλά και του ευρύτερου

κυριότερες διατάξεις του νομοσχεδίου συμπεριλαμβανόταν ο διαχωρισμός της Μέσης Εκπαίδευσης σε δύο τριετείς βαθμίδες («προγυμνάσιο» και «γυμνάσιο»), η δημιουργία τμημάτων με διαφορετικές κατευθύνσεις στα γυμνάσια, η ίδρυση εμπορικών σχολών, η μερική κατάργηση των εισαγωγικών εξετάσεων στα προγυμνάσια, η αύξηση της διδασκαλίας των αρχαίων κειμένων από μετάφραση, η δημιουργία πολλαπλών φραγμών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση ώστε να μην είναι αναγκαίες οι εισαγωγικές εξετάσεις στα ανώτατα ιδρύματα και η κατοχύρωση της αξίας του απολυτηρίου του προγυμνασίου¹¹⁷. Επιπλέον το νομοσχέδιο προέβλεπε τη δημιουργία προπαρασκευαστικών τάξεων για τα πανεπιστήμια, την ορθολογική κατανομή των γυμνασίων ανά τους νομούς της χώρας και τη μείωση του αριθμού των λυκείων¹¹⁸. Οι πολιτικές αλλαγές που ακολούθησαν, οδήγησαν στην εγκατάλειψη του νομοσχεδίου.

Σε μια μελέτη του ο Νούτσος περιγράφει τα χαρακτηριστικά του σχολείου της «εθνοφροσύνης», το οποίο δομήθηκε κατά την περίοδο 1945-1952, αλλά διατηρήθηκε και αποτέλεσε τη βάση στην οποία στηρίχτηκαν οι δεξιοί πολιτικοί σχηματισμοί (Ελληνικός Συναγερμός, ΕΡΕ) που κυριάρχησαν στο διάστημα 1952-1961¹¹⁹. Το σχολείο της «εθνοφροσύνης» προέκυψε από την κρατική βία που ασκήθηκε από τις πολιτικές δυνάμεις των Φιλελευθέρων και των Λαϊκών, με απώτερο στόχο τη διάλυση της εαμικής αριστεράς και των σύστοιχων πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων. Αξιοποιήθηκαν οι εξής τρεις πρακτικές: α) Δίωξη των αριστερών – κομμουνιστών εκπαιδευτικών, β) επιβολή αναχρονιστικών εθνικών ιδεολογημάτων στην εκπαίδευση, και γ) ενίσχυση της επιλεκτικής και επιμεριστικής λειτουργίας του σχολείου και των συναφών θεσμών. Με τα παραπάνω μέτρα εξασφαλίστηκε η αναπαραγωγή της εξουσίας των αστικών πολιτικών σχηματισμών της περιόδου.

Από τα τέλη του 1956 το εκπαιδευτικό ζήτημα έρχεται όλο και πιο δυναμικά στο προσκήνιο. Ενώ σε πολιτικό επίπεδο είχε επέλθει μια σχετική ισορροπία, τα εκπαιδευτικά προβλήματα παρέμεναν αμετάβλητα, ακολουθώντας προπολεμικές πρακτικές και αναχρονιστικά σχήματα. Οι συγκρίσεις με τις «προηγμένες» χώρες του

φιλελεύθερου μεταρρυθμιστικού λόγου. (Βλ. Αλέξης Δημαράς, «Σχολική Εκπαίδευση: Οι νέες μεταρρυθμίσεις», ό.π., σ. 171).

¹¹⁶ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*, ό.π., σ. 222.

¹¹⁷ Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σσ. νε', 222-224.

¹¹⁸ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*, ό.π., σ. 223.

¹¹⁹ Χαράλαμπος Νούτσος, ό.π., σ. 131.

εξωτερικού που είχαν προ πολλού προσαρμόσει την εκπαίδευσή τους στα νέα δεδομένα, ενέτειναν το λαϊκό αίσθημα δυσφορίας. Σε τούτο το κλίμα, το αίτημα μιας μεγάλης μεταρρύθμισης αποκτά όλο και περισσότερους οπαδούς¹²⁰. Αξιοσημείωτη υπήρξε η μαζική και πολυήμερη απεργία των δασκάλων, που οργανώθηκε από τη ΔΟΕ στις αρχές Ιουνίου του 1957 και έτυχε ευρείας κοινωνικής συναίνεσης. Το κύριο αίτημα της απεργίας αφορούσε την αύξηση των διδασκαλικών αμοιβών, αλλά δευτερευόντως και την κάλυψη των κενών σε εκπαιδευτικό προσωπικό, διδακτήρια, όργανα και βιβλία.

1.4 Η Επιτροπή Παιδείας του 1957

Στα τέλη Ιουνίου του 1957 συγκροτείται από την κυβέρνηση Καραμανλή μια «Επιτροπή Ειδικών» με σκοπό να μελετήσει το εκπαιδευτικό πρόβλημα.

Αιτίες της συγκρότησης της Επιτροπής Παιδείας μπορούν να θεωρηθούν αφενός η καπιταλιστική ανάπτυξη και οι διεθνείς εκσυγχρονιστικές θεωρίες που τότε ασκούσαν έντονη επίδραση στην εκπαιδευτική πολιτική των αναπτυσσόμενων χωρών (με κυρίαρχη τη Θεωρία του Ανθρώπινου Κεφαλαίου), και αφετέρου τα εκπαιδευτικά προβλήματα της χώρας που ολοένα και αυξάνονταν¹²¹. Μια άλλη εξήγηση για τη συγκρότηση της Επιτροπής αφορά τη συμβολή του Γ. Παπανδρέου που επαναλάμβανε το αίτημα της διακομματικής «εθνικής» εκπαιδευτικής πολιτικής για την επίλυση του εκπαιδευτικού προβλήματος. Αυτός ήταν ο πρώτος που, από την Αντιπολίτευση, πρότεινε στη Βουλή τη σύσταση διακομματικής επιτροπής ένα χρόνο νωρίτερα. Ίσως, βέβαια, να αποτέλεσε μοχλό πίεσης της Κυβέρνησης και η απεργία των δασκάλων στις αρχές του ίδιου μήνα¹²².

Την πρόταση σύστασης διακομματικής επιτροπής κατέθεσε πρώτος κοινοβουλευτικά ο Γ. Παπανδρέου κατά το 1956. Το επόμενο έτος, στις 14 Ιουνίου 1957, με εντολή της Κυβέρνησης Καραμανλή, συγκροτήθηκε η Επιτροπή Παιδείας, που αποτελούνταν από τα εξής μέλη: τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Α. Ζέρβα, Ι. Θεοδωρακόπουλο, Ν. Λούρο, Κ. Μπόνη, Α. Τσιριντάνη, Χ. Φραγκίστα, Δ. Πίππα, τον βουλευτή Α. Λαιμό, το Γενικό Διευθυντή της Μαρασλείου Παιδαγωγικής

---

¹²⁰ ό.π., σ. 223.

¹²¹ Γιάννης Μακρίδης & Στέλιος Σταυρινάδης, «Ελληνικό πανεπιστήμιο 1950-2007. Οι αγώνες έρχονται από μακριά...», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 81, Αθήνα Άνοιξη/Καλοκαίρι 2007, σσ. 11-17.

¹²² Αλέξης Δημαράς, ό.π., σ. 224.

Ακαδημίας Γ. Παλαιολόγο, τον επίτιμο εκπαιδευτικό σύμβουλο Θ. Παρασκευόπουλο και τέλος, τον Ε.Π. Παπανούτσο¹²³. Αποστολή της μεγάλης Επιτροπής ήταν η «μελέτη των προβλημάτων της παιδείας και των συναφών προς αυτήν θεμάτων»¹²⁴. Ο Δημαράς παρατηρεί πως «η σύνθεση της Επιτροπής προδικάζει σε μεγάλο ποσοστό και το περιεχόμενο των πορισμάτων της: Είναι φανερό εδώ μια διάθεση “υπερκομματική” και ίσως “προοδευτική”, αλλά η ηλικία των μελών Επιτροπής, οι ειδικότητές τους, η προέλευσή τους γενικότερα, δικαιολογούσαν την ανησυχία πως οι προτάσεις της δεν θα ήταν αρκετά ριζοσπαστικές»¹²⁵. Πράγματι, όπως επιβεβαιώνει και ο ίδιος ο Παπανούτσος, γνώστες των εκπαιδευτικών θεμάτων υπήρξαν μονάχα ο Παλαιολόγος και ο Παρασκευόπουλος, ενώ οι υπόλοιποι δεν κατείχαν επαρκή εμπειρία και ενημέρωση¹²⁶. Μάλιστα, οι γνώσεις των πανεπιστημιακών καθηγητών περιορίζονταν στα ενδοπανεπιστημιακά ζητήματα και εξέταζαν το συνολικότερο πρόβλημα της Παιδείας υπό αυτό το πρίσμα. Οι εντατικές εργασίες της Επιτροπής Παιδείας υπό την προεδρία του υπουργού Παιδείας Α. Γεροκωστόπουλου διήρκεσαν επτά μήνες και στις 10 Ιανουαρίου 1958 κατατέθηκαν τα πορίσματα, τα οποία ακολουθούν συνοπτικά:

- 1) Η μέριμνα για το εκπαιδευτικό πρόβλημα οφείλει να γίνει προτεραιότητα της Πολιτείας, διότι η εύρυθμη λειτουργία των εκπαιδευτικών μηχανισμών οδηγεί στην οικονομική πρόοδο της χώρας, πέρα από την ανάπτυξη του πνευματικού πολιτισμού.
- 2) Η Πολιτεία πρέπει να διαθέσει τάχιστα τους απαιτούμενους πόρους ώστε να δημιουργηθεί επαρκής αριθμός διδακτηρίων με κατάλληλες εγκαταστάσεις, αναγκαία όργανα διδασκαλίας και καταρτισμένο, αριθμητικά επαρκές και δίκαια αμειβόμενο διδακτικό προσωπικό.
- 3) Επιβάλλεται ο εκσυγχρονισμός του τρόπου οργάνωσης των σχολείων και των προγραμμάτων τους, τα οποία χρονολογούνται από το 1929 και παλαιότερα, με βάση τα νέα μεταπολεμικά κοινωνικά δεδομένα.
- 4) Τα θεμέλια της εκπαίδευσης οφείλουν να παραμείνουν ανθρωπιστικά και η «κλασική» παιδεία να κυριαρχεί στο σχολικό πρόγραμμα.

---

¹²³ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 91-92.

¹²⁴ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σ. 229.

¹²⁵ ό.π., σ. νζ'.

¹²⁶ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, ό.π., σσ. 92-93.

- 5) Βασικό στοιχείο της εκπαίδευσης των νέων πρέπει να είναι η διδασκαλία της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους, της ουσιαστικής ενότητας και της «ψυχής» του «Ελληνισμού».
- 6) Το γλωσσικό ζήτημα πρέπει να επιλυθεί μέσω της παράλληλης διδασκαλίας της Δημοτικής και της Καθαρεύουσας.
- 7) Η παιδεία πρέπει να είναι προνόμιο όλων των πολιτών, καθώς από τη μη αξιοποίηση των «ταλαντούχων» ατόμων ζημιώνεται η Πολιτεία. Έτσι, προτείνεται η χορήγηση των οικονομικών μέσων στους ικανούς για σπουδές, αλλά άπορους νέους.
- 8) Το σχολείο οφείλει να προσαρμοστεί στις ανάγκες της οικονομικής και τεχνολογικής προόδου και να θεσμοθετήσει επιμελώς την τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στη χώρα, με στόχο τη δημιουργία ειδικευμένου εργατικού δυναμικού.
- 9) Η εκπαιδευτική πολιτική πρέπει να αποκοπεί από κομματικά ή προσωπικά συμφέροντα, να δομηθεί σε αμιγώς εθνική κι επιστημονική βάση και να παραμείνει για μεγάλο χρονικό διάστημα σταθερή.

1.5 Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959

Πριν προλάβει να ολοκληρωθεί το έργο της Επιτροπής Παιδείας, μια σειρά πολιτικών γεγονότων τροποποίησε την αναμενόμενη πορεία των πορισμάτων. Η Βουλή διαλύθηκε και ακολούθησε προκήρυξη εκλογών. Νικήτρια υπήρξε και πάλι η ΕΡΕ του Κ. Καραμανλή, όμως η νέα σύνθεση της Κυβέρνησης έφερε στη θέση του υπουργού Παιδείας τον –ξένο στα εκπαιδευτικά πράγματα– πολιτικό μηχανικό Γ. Βογιατζή. Ο νέος υπουργός με το επιτελείο του αναζήτησε νέες λύσεις στο εκπαιδευτικό πρόβλημα και δεν έδωσε την πρέπουσα σημασία στα πορίσματα της Επιτροπής¹²⁷. «Κατάλαβα τότε ότι τα Πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας είχαν

---

¹²⁷ Πιο συγκεκριμένα, στη Βουλή κατατέθηκαν από την Κυβέρνηση δύο ογκώδη εκπαιδευτικά νομοσχέδια, τα οποία ελάχιστη συνάφεια έχουν με τα Πορίσματα της Επιτροπής. Ο Δημαράς επισημαίνει το παράδοξο: «...αν και είχαν μεσολαβήσει εκλογές δεν είχε υπάρξει ουσιαστική κυβερνητική αλλαγή: Ο ίδιος πρωθυπουργός (ο Κωνσταντίνος Καραμανλής) κήρυξε πανηγυρικά την έναρξη των εργασιών της Επιτροπής, ο ίδιος παρέλαβε σε ειδική τελετή τα πορίσματά της, και ο ίδιος ενέκρινε την κατάθεση των νομοσχεδίων. Η εξήγηση φαίνεται πως βρίσκεται όχι στην απόρριψη των προτάσεων της Επιτροπής (το περιεχόμενό τους, άλλωστε, δεν δικαιολογεί τέτοια στάση) αλλά στον κυβερνητικό “ανασηματισμό” που μεσολάβησε και που οδήγησε σε αντικατάσταση του υπουργού της Παιδείας. Ο νέος υπουργός είχε δικές του φιλοδοξίες και απόψεις, και αυτές εκφράζονται στα νομοσχέδια του 1959». Το συμπέρασμα που προκύπτει από τα παραπάνω, αλλά και από άλλα ιστορικά παραδείγματα, είναι πως η ελληνική εκπαιδευτική πολιτική δεν είναι ούτε κρατική ούτε κυβερνητική, μα απλούστατα υπουργική. (Αλ. Δημαράς

καταδικαστεί να ταφούν στο χρονοντούλαπο του Υπουργείου – πράγμα που δυστυχώς έγινε», αναφέρει ο Παπανούτσος. Τα νομοθετήματα που ακολούθησαν μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα μαρτυρούν, πάντως, την αδιαμφισβήτητη επίδραση των προτεινόμενων, από την Επιτροπή Παιδείας, μέτρων¹²⁸.

Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1959 αποτελεί, λοιπόν, καρπό των πορισμάτων της Επιτροπής Παιδείας του 1957. Τα αποτελέσματα της Επιτροπής έχουν χαρακτηριστεί από μελετητές ως «ένα μετέωρο βήμα αστικού εκσυγχρονισμού»¹²⁹, και η μεταρρυθμιστική προσπάθεια «δειλή, αποσπασματική και σχεδόν φοβισμένη»¹³⁰.

Το νομοθετικό διάταγμα του 1959¹³¹ καθιέρωνε την ίδρυση δημόσιων τεχνικών σχολών υπομηχανικών στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη, αλλά και τη δημιουργία δημόσιων τεχνικών σχολών τεχνικών βοηθών – εργοδηγών σε ορισμένες μεγάλες πόλεις. Επιπλέον, νομοθετήθηκε ο διαχωρισμός της «γενικής» μέσης εκπαίδευσης (γυμνάσιο) σε δύο ξεχωριστές, τριετείς βαθμίδες¹³². Με την ολοκλήρωση της φοίτησης στην Γ' τάξη του Γυμνασίου, ο απόφοιτος γίνεται κάτοχος «απολυτηρίου» αντί «ενδεικτικού Γ' Γυμνασίου». Δεδομένου, όμως πως το εξατάξιο Γυμνάσιο χωρίστηκε «τεχνητά» σε δύο κύκλους και ο κάθε κύκλος δε διατηρούσε κάποια μορφή αυτοτέλειας, το μέτρο αυτό θεωρήθηκε ατελέσφορο¹³³. Η δεύτερη βαθμίδα του Γυμνασίου χωρίστηκε σε επτά διαφορετικές κατευθύνσεις: τη Γενική (που αποτελούνταν από το «κλασικό» και το «πρακτικό» τμήμα, την Τεχνική, την Αγροτική, την Οικονομική, τη Ναυτική, την Ξένων Γλωσσών, και της Οικιακής Οικονομίας. Τέλος, σημαντικό υπήρξε και το νομοθετικό διάταγμα¹³⁴ που όριζε το υπουργείο Παιδείας ως ρυθμιστή όλων σχεδόν των δημόσιων και ιδιωτικών τεχνικών και επαγγελματικών σχολών κάθε βαθμίδας. Ενώ ο Δημαράς αναγνωρίζει την αναγκαιότητα του μέτρου αυτού, θεωρεί πως «δεν παύει να ενισχύη σημαντικά τον συγκεντρωτικό μηχανισμό του συστήματος, τονίζοντας έτσι ένα από τα βασικά, παλιά

«Ειδολογικές τομές στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης», Δελτίο 3 της «Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας» (ανάτυπο), σσ. 50-51). Για πιο διεξοδική ανάλυση βλ. Αλέξης Δημαράς, «Υπουργείο Παιδείας και Εκπαιδευτική Πολιτική», στο *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 4, Αθήνα Άνοιξη 1979.

¹²⁸ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, ό.π., σσ. 96-97.

¹²⁹ Γιάννης Μακρίδης & Στέλιος Σταυρινάδης, ό.π., σσ. 11-17.

¹³⁰ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σ. 12.

¹³¹ Ν.Δ. 3971/2-9-59.

¹³² Αλέξης Δημαράς, ό.π., σσ. 228-229.

¹³³ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σ. 12.

¹³⁴ Ν.Δ. 3973/2-9-59.

χαρακτηριστικά του»¹³⁵. Απώτερος στόχος της μεταρρύθμισης ήταν η θεσμοθέτηση διπλού σχολικού δικτύου, ο επαναπροσανατολισμός της γενικής εκπαίδευσης και η προσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος σε τεχνοκρατική κατεύθυνση. Επίσης, προβλεπόταν αύξηση των –πενιχρών έως τότε¹³⁶– κονδυλίων για την εκπαίδευση.

Τα παραπάνω νομοθετικά μέτρα σίγουρα δε συνηγορούν στη δήλωση περί πραγματοποίησης μιας «μεγάλης μεταρρύθμισης», αφού υπολείπονται τόσο σε έκταση όσο και σε περιεχόμενο¹³⁷. Αφήνουν ανέπαφο το πνεύμα και την ουσία του τότε εκπαιδευτικού συστήματος και διαπνέονται κατά κύριο λόγο από συντηρητική φιλοσοφία. Μοναδική κατάκτηση της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας αποτελεί η μέριμνα για την ανάπτυξη της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, η οποία αποτελεί και τον κορμό του νομοθετήματος. Αν και ικανοποιημένος με τη θεσμοθέτηση των μέτρων για την ΤΕΕ, ο Παπανούτσος δηλώνει συνολικά εξαιρετικά απογοητευμένος: «Η σημασία της [εργασίας της Επιτροπής Παιδείας] όμως υπήρξε για μένα περισσότερο αρνητική παρά θετική: μου έδειξε, κατά τρόπο που δεν επιδεχόταν πλέον αμφιβολία ότι στο πολιτικό κλίμα και με τα πολιτικά ήθη του τόπου μας μια υπερκομματική ή διακομματική εκπαιδευτική πολιτική είναι, για τα χρόνια μας τουλάχιστο, κάτι ανέφικτο. Από την εμπειρία εκείνη (θα μπορούσα ακόμη να ειπώ: από το λάθος εκείνο) εδραιώθηκε πια μέσα μου (αφού ήταν η τρίτη στη σειρά διάψευση ελπίδων) η πεποίθηση ότι είναι καθαρή ματαιοπονία η προσπάθεια να πεισθούν τα κόμματα της Δεξιάς να εγκαταλείψουν τα νεκρά παραδοσιακά σχήματα και να παραδεχτούν (ή να ανεχτούν) προοδευτικές εκπαιδευτικές ιδέες»¹³⁸.

1.5.1 Οι επικρίσεις στη μεταρρύθμιση του 1959

Τα προτεινόμενα μέτρα της Επιτροπής Παιδείας δέχτηκαν, όπως ήταν αναμενόμενο, κριτική από διάφορους χώρους. Ο Δημαράς αναφέρει πως «αν και η έκθεση της Επιτροπής, συνολικά, και πληρότητα έχει και σε πρακτικές λύσεις θα μπορούσε να οδηγήσει [...] οι προτάσεις της κρίθηκαν από πολλούς με αυστηρότητα που θα μπορούσε να δικαιολογηθεί μόνο για ένα ιδιαίτερα “προοδευτικό” πρόγραμμα»¹³⁹. Ο Χατζηστεφανίδης προσθέτει πως η εθνικόφρονη, συντηρητική σε

---

¹³⁵ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σ. νη'.

¹³⁶ Στέφανος Πεσμαζόγλου, *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα 1948-1985*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σσ. 75-80.

¹³⁷ Αλέξης Δημαράς, ό.π.

¹³⁸ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, ό.π., σσ. 97-98.

¹³⁹ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σ. νζ'.

προσανατολισμό Δεξιά που κυριαρχούσε την περίοδο εκείνη, θα είχε μάλλον απορρίψει ένα ριζοσπαστικότερο εκπαιδευτικό πρόγραμμα¹⁴⁰.

Η τεχνοκρατική ιδεολογία που κατεύθυνε τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του '59 συγκρούστηκε έντονα με τα συντηρητικά στρώματα της αστικής τάξης που αποτελούσαν, άλλωστε, τους φορείς της ελληνοχριστιανικής παράδοσης. Στην πολεμική πρωτοστατούν ο Ν. Εξαρχόπουλος, η Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών, η Θεολογική Σχολή Αθηνών, η Εταιρεία Ελλήνων Φιλολόγων και ο Κ. Γεωργούλης. Οι παραπάνω οπαδοί του πατροπαράδοτου συντηρητισμού¹⁴¹ αρνήθηκαν να δεχτούν τα νέα δεδομένα που προβάλλονταν αναγκαστικά για την αστική τάξη¹⁴². Τα αιτήματα που προβλήθηκαν αντιπαραθετικά στη μεταρρύθμιση δεν ξέφευγαν από την παραδοσιακή γραμμή τους: κάλυψη των κενών σε διδακτικό προσωπικό, επιδιόρθωση των σχολικών κτιρίων, διδασκαλία των αρχαίων κειμένων από το πρωτότυπο, διαφωνία στην εισαγωγή της Δημοτικής, και υπεράσπιση του καθιερωμένου εκπαιδευτικού συστήματος¹⁴³. Στην αναστολή της υλοποίησης του αιτήματος της τεχνοκρατικής οργάνωσης της εκπαίδευσης συνέβαλαν επιπλέον η αναντιστοιχία ανάμεσα στο αίτημα της τεχνοκρατικής αναδιοργάνωσης της εκπαίδευσης και στα μέσα με τα οποία ασκούνταν η πολιτική εξουσία, η έλλειψη πολιτικής ισχύος των φιλελεύθερων αστών, αλλά και η κοινοβουλευτική άνοδος της αριστεράς το 1958¹⁴⁴. Από την απόπειρα καθιέρωσης της τεχνικής κι επαγγελματικής εκπαίδευσης το 1959 κι έπειτα, διαμορφώνονται δύο κυρίαρχες τάσεις εντός της αστικής τάξης. Η πρώτη εντοπίζεται στα φιλελεύθερα αστικά στρώματα και στην πολιτικά κυρίαρχη συντηρητική μερίδα της αστικής τάξης και η δεύτερη, κυρίως, στην πολιτικά κυρίαρχη συντηρητική μερίδα της αστικής τάξης που επιμένει στις παραδοσιακές αξίες.

---

¹⁴⁰ Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης, *ό.π.*, σ. 293.

¹⁴¹ Σύμφωνα με τον Α. Καζαμία, ο κοινωνικός συντηρητισμός συμπεριλαμβάνει τον «πατροπαράδοτο συντηρητισμό» και τον «φιλελεύθερο συντηρητισμό». Η πρώτη κατηγορία συντηρητισμού, στην οποία και εντάσσονται οι αντίπαλοι του περιοδικού, χαρακτηρίζεται από αντίδραση στην αλλαγή και προσήλωση στις πατροπαράδοτες αξίες και θεσμούς. Αντίθετα, η δεύτερη κατηγορία είναι πιο ευπροσάρμοστη στις επιχειρούμενες αλλαγές και ασπάζεται –σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο– ορισμένες καινοτόμες θεωρίες, όπως τον εκπαιδευτικό εκσυγχρονισμό. (Βλ. Ανδρέας Καζαμίας, *Η Εκπαιδευτική κρίση στην Ελλάδα και τα παράδοξά της: μία ιστορική, συγκριτική θεώρηση*, Ανάπτυπον εκ των Πρακτικών της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1983, σσ. 432-433).

¹⁴² Χαράλαμπος Νούτσος, *ό.π.*, σσ. 269-271.

¹⁴³ Αλέξης Δημαράς, *ό.π.*, σσ. νζ'-νη'.

¹⁴⁴ Χαράλαμπος Νούτσος, *ό.π.*, σσ. 270-272.

1.5.2 Κριτική θεώρηση της μεταρρύθμισης

Βέβαια, κρίσιμης σημασίας είναι η μελέτη και εμβάθυνση στο οργανωτικό σχήμα και τα προτεινόμενα μέτρα της Επιτροπής, τα οποία αντανακλούν σε μεγάλο βαθμό τις προτάσεις του Παπανούτσου, όπως αυτές διατυπώνονται από το 1949¹⁴⁵. Πρόκειται για ένα πολύ πιο σαφές σχέδιο με στόχο την εφαρμογή μιας μεταρρύθμισης που θα άλλαζε τον προσανατολισμό της εκπαίδευσης από «κλασικό» σε τεχνοκρατικό¹⁴⁶. Ο Παπανούτσος υπήρξε η «ψυχή» των εργασιών της Επιτροπής, τα πορίσματα της οποίας αποτέλεσαν, άλλωστε, τους βασικούς άξονες της μεταρρύθμισης του 1964.

Καταρχάς, η Επιτροπή έδωσε ιδιαίτερη βαρύτητα στη στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην οικονομία και την εκπαίδευση, στην αναθεώρηση των σχολικών προγραμμάτων και στο άνοιγμα της παιδείας στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού. Χαρακτηριστικά, στα πορίσματα της επιτροπής αναφέρεται ότι «η παιδεία είναι η πλέον θετική και παραγωγική επένδυσις. Άνευ καλής εκπαιδύσεως δεν είναι δυνατόν ούτε το εθνικόν μας εισόδημα να αυξηθή ούτε να εξασφαλισθή η κοινωνική μας ευημερία και ευστάθεια»¹⁴⁷. Επιπλέον, προέβλεπε την ίδρυση Κατωτέρων, Μέσων και Ανωτέρων Επαγγελματικών Σχολείων σε όλη τη χώρα, ανάλογα με τις ανάγκες της κάθε περιοχής και με τις επιδόσεις που παρουσιάζουν οι κάτοικοί της¹⁴⁸. Όσο για τη δομή του εκπαιδευτικού συστήματος, η Επιτροπή όριζε το χωρισμό του Γυμνασίου σε δύο τριετείς κύκλους. Ο κατώτερος θα ήταν πυκνός, ενώ ο ανώτερος προοριζόταν μόνο για τους μαθητές που παρουσίαζαν εξαιρετικές επιδόσεις και θα όδευαν προς τη στελέχωση των ηγετικών θέσεων της κοινωνίας.

Βέβαια, οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι διακήρυτταν το αίτημα της ανάπτυξης της τεχνοκρατικής εκπαίδευσης από πολύ νωρίτερα. Το πρόβλημα της δημιουργίας της ΤΕΕ συγκαταλεγόταν από πολύ νωρίς ανάμεσα στον αδιαχώριστο πυρήνα των επιδιώξεων της ομάδας, δηλαδή την επιβολή της δημοτικής γλώσσας, τον εκσυγχρονισμό και «εκδυτικισμό» του σχολείου, και τη διεύρυνση της βασικής εκπαίδευσης. Το 1947, όταν ακόμα το περιοδικό *Παιδεία και Ζωή* ονομαζόταν *Παιδεία*, ο Παπανούτσος γράφει σε άρθρο του για τη σημασία της επαγγελματικής

---

¹⁴⁵ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2013, σσ. 224-225.

¹⁴⁶ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σσ. 12-13.

¹⁴⁷ Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σ. 232.

¹⁴⁸ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σ. 12.

εκπαίδευσης, τη γενίκευση της στοιχειώδους μόρφωσης και τον αποπροσανατολισμό από τη μονομέρεια της γενικής παιδείας και της θεωρητικής μόρφωσης¹⁴⁹.

1.6 Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964

Μετά από τις εκλογές της 29^{ης} Οκτωβρίου του 1961, οι κινητοποιήσεις εκπαιδευτικών, φοιτητών και σπουδαστών αυξάνονται¹⁵⁰. Μία από τις σπουδαιότερες απεργίες των εκπαιδευτικών σημειώθηκε στο διάστημα 19 Ιανουαρίου – 7 Φεβρουαρίου. Τότε συνέπλευσαν οι εκπαιδευτικές ομοσπονδίες της ΟΛΜΕ, ΔΟΕ και ΟΙΕΛΕ, ενώ η κοινωνική αποδοχή της απεργίας ήταν παραπάνω από φανερή. Το τέλος της απεργίας σηματοδεύτηκε με την πολιτική επιστράτευση των εκπαιδευτικών και την παράταση του σχολικού έτους κατά τρεις εβδομάδες¹⁵¹. Οι ποικίλες κινητοποιήσεις της περιόδου, αν και παρουσιάζουν μεγάλες διαφοροποιήσεις ως προς τα χαρακτηριστικά τους και τις στοχεύσεις τους, είναι ενδεικτικές μιας γενικευμένης δυσφορίας και μιας δυναμικής που ωθεί προς την πραγματοποίηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Κατά την περίοδο αυτή, οι κυβερνήσεις της εποχής δεν λαμβάνουν σημαντικές αποφάσεις ούτε επιχειρούν κρίσιμες αλλαγές στον τομέα της εκπαίδευσης. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η ίδρυση του αυτόνομου Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων το 1962¹⁵².

Στις εκλογές του 1963 νικήτρια αναδεικνύεται η «Ένωση Κέντρου», μια νέα φιλελεύθερη κυβέρνηση. Στη νίκη της, μάλιστα, θεωρείται πως συνέβαλαν οι προγραμματικές της θέσεις στο ζήτημα της εκπαίδευσης. Ο πρωθυπουργός της νέας κυβέρνησης, Γεώργιος Παπανδρέου ανέλαβε επίσης το υπουργείο Παιδείας, ενώ στη θέση του υφυπουργού τοποθετήθηκε ο Λουκής Ακρίτας. Όπως είναι γνωστό, η γενική γραμματεία ανατέθηκε στον Ευάγγελο Παπανούτσο¹⁵³.

Πολύ σύντομα εξαγγέλεται από τα κυβερνητικά στόματα το εγχείρημα της «γενναίας» μεταρρύθμισης που πρόκειται να ανακαινίσει το εκπαιδευτικό σύστημα απ' άκρη σ' άκρη. Το νέο μεταρρυθμιστικό σχέδιο διαφοροποιούνταν σε σχέση με τα

---

¹⁴⁹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η επαγγελματική Εκπαίδευση», *Παιδεία*, 11-12 Σεπτ. 1947, σσ. 555, 558.

¹⁵⁰ Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. την ενότητα «Οι φοιτητικές κινητοποιήσεις και τα αιτήματά τους» στο Κεφάλαιο 5 «Το πανεπιστημιακό πρόβλημα», σσ. 176-178 της εργασίας.

¹⁵¹ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*, ό.π., σσ. 233-234.

¹⁵² Αλέξης Δημαράς, «Σχολική Εκπαίδευση: Οι νέες μεταρρυθμίσεις», ό.π., σ. 177.

¹⁵³ Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σ. ξ'.

προηγούμενα στο πνεύμα, αλλά και στην έκταση. Όπως αναφέρει ο Δημαράς, η μεταρρύθμιση του 1964 αποτέλεσε την πρώτη ουσιαστική εκπαιδευτική παρέμβαση στη χώρα από τότε που απομακρύνθηκε ο Βενιζέλος από την εξουσία, δηλαδή από το έτος 1932¹⁵⁴. Το Νομοθετικό Διάταγμα 4379 που προέκυψε αποτελεί μία νέα μορφή του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, η οποία στόχο της είχε τη δημιουργία του «ιδανικού ανθρώπου», όπως χαρακτηριστικά δήλωσε ο εμπνευστής της, Ε.Π. Παπανούτσος¹⁵⁵. Από τη μεταρρύθμιση λείπουν δύο μείζονα νομοθετήματα, αυτό της Τεχνικής Εκπαίδευσης και αυτό που αφορά τα πανεπιστήμια. Αν και τα δύο νομοσχέδια κατατέθηκαν στη Βουλή τον Μάιο του 1965, δεν επικυρώθηκαν ποτέ λόγω της Αποστασίας που έλαβε χώρα τον Ιούλιο του ίδιου έτους. Τελικά τα μέτρα για τη γενική εκπαίδευση δεν κατόρθωσαν να ολοκληρωθούν και γι' αυτό το λόγο πρέπει να θεωρήσουμε πως η μεταρρύθμιση του 1964 κρίνεται περισσότερο για τις προθέσεις, παρά για τα αποτελέσματά της¹⁵⁶.

Το βασικότερο στοιχείο της μεταρρύθμισης είναι η προσαρμογή της εκπαίδευσης στα νέα εθνικά, οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα, τα οποία ανταποκρίνονταν στις μεταπολεμικές συνθήκες του δυτικού κόσμου. Συγκεκριμένα, η εκπαιδευτική πολιτική που κυριάρχησε στα «δυτικά» κράτη είχε τα εξής χαρακτηριστικά: τη διεύρυνση στην πρόσβαση στις εκπαιδευτικές δομές, την καθιέρωση ίσων εκπαιδευτικών ευκαιριών και την προσαρμογή της εκπαίδευσης στις οικονομικές ανάγκες της εποχής. Οι παραπάνω αρχές «μεταφράζονται» σε επέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, ανάπτυξη της Τεχνικής-Επαγγελματικής εκπαίδευσης, διεύρυνση της πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και αναδιάρθρωση των προγραμμάτων σπουδών¹⁵⁷.

Οι εκπαιδευτικές τάσεις των δυτικών χωρών δε θα μπορούσαν, όμως, να εφαρμοστούν στην ελληνική πραγματικότητα χωρίς προβλήματα. Αυτό συμβαίνει διότι τα εκπαιδευτικά προβλήματα της χώρας ήταν οξύτατα και μία επιχειρούμενη μεταρρύθμιση στην Ελλάδα θα έπρεπε να ξεκινήσει από μία πολύ διαφορετική αφετηρία, στην οποία θα είναι ακόμα διακριτός ο παρελθοντολογικός χαρακτήρας της παιδείας.

---

¹⁵⁴ Αλέξης Δημαράς, «Σχολική Εκπαίδευση: Οι νέες μεταρρυθμίσεις», ό.π., σ. 167.

¹⁵⁵ Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σσ. ξ'-ξά'.

¹⁵⁶ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*, ό.π., σ. 235.

¹⁵⁷ ό.π., σ. 237.

Ακολουθούν τα κυριότερα μέτρα της μεταρρύθμισης του 1964¹⁵⁸:

- ✓ Καθιέρωση της δωρεάν εκπαίδευσης για τις σπουδές σε όλα τα δημόσια εκπαιδευτικά ιδρύματα. Στην Στοιχειώδη και στη Μέση βαθμίδα της εκπαίδευσης θεσπίστηκε η δωρεάν διανομή των σχολικών βιβλίων.
- ✓ Χωρισμός του εξατάξιου γυμνασίου σε δύο αυτοτελείς τριετείς βαθμίδες, το γυμνάσιο και το λύκειο.
- ✓ Καθιέρωση της εννιαετούς υποχρεωτικής εκπαίδευσης (εξατάξιο δημοτικό και τριετές γυμνάσιο).
- ✓ Αναγνώριση της δημοτικής ως ισότιμης με την καθαρεύουσα στο σύνολο των εκπαιδευτικών βαθμίδων.
- ✓ Σημαντική αύξηση των κρατικών δαπανών για τις εκπαιδευτικές ανάγκες.
- ✓ Βελτίωση των αποδοχών των εκπαιδευτικών.
- ✓ Αποκλειστική διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών από μετάφραση στο γυμνάσιο (κατώτερη αυτοτελής βαθμίδα του παλαιού εξαετούς γυμνασίου).
- ✓ Εισαγωγή νέων μαθημάτων (στοιχεία οικονομικής επιστήμης και κοινωνιολογία) στο Α.Π., και δυνατότητα μερικής επιλογής μαθημάτων στη μέση εκπαίδευση.
- ✓ Καθιέρωση της διδασκαλίας των «νέων μαθηματικών», τα οποία αποτελούσαν μια μοντέρνα παιδαγωγική εφαρμογή των θετικών επιστημών.
- ✓ Χρονική επέκταση της βασικής κατάρτισης των δασκάλων από δύο σε τρία χρόνια στις παιδαγωγικές ακαδημίες, αναμόρφωση και εμπλουτισμός του σχετικού προγράμματος σπουδών.
- ✓ Παύση λειτουργίας του θεσμού της «Μετεκπαίδευσης» των δασκάλων στο Πανεπιστήμιο.
- ✓ Κατάργηση της Σχολής Εκπαιδύσεως Λειτουργών Επαγγελματικής και Τεχνικής Εκπαιδύσεως (ΣΕΛΕΤΕ).
- ✓ Αντικατάσταση των εισαγωγικών εξετάσεων με το θεσμό του «Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου»¹⁵⁹.
- ✓ Ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου ώστε να αποτελέσει ανώτατο όργανο μελέτης των εκπαιδευτικών προβλημάτων και μέσο εφαρμογής της νέας

---

¹⁵⁸ ό.π., σσ. 240-243.

¹⁵⁹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το «Ακαδημαϊκό Απολυτήριο», βλ. την ενότητα «Η μετάβαση από τη Μέση στην Ανώτατη Εκπαίδευση» του κεφαλαίου 4 «Το πανεπιστημιακό πρόβλημα», σσ. 132-134.

εκπαιδευτικής πολιτικής και διακοπή της λειτουργίας του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου.

- ✓ Καθιέρωση ειδικών μέτρων που αφορούσαν τη σίτιση και τη μεταφορά των μαθητών.

Ανάμεσα στα πιο καινοτόμα και ριζοσπαστικά μέτρα της μεταρρύθμισης, εντάσσονται αναμφίβολα το μέτρο της «δωρεάν παιδείας», η καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας, η επέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και η θεσμοθέτηση του «ακαδημαϊκού απολυτηρίου». ¹⁶⁰ Επιπλέον, αξίζει να αναφερθεί ότι τότε ιδρύθηκαν δύο νέες πανεπιστημιακές μονάδες στις πόλεις των Ιωαννίνων και της Πάτρας¹⁶¹.

Η δομή του εκπαιδευτικού συστήματος με βάση την εισηγητική έκθεση της μεταρρύθμισης διαρθρώνεται όπως φαίνεται στο παρακάτω διάγραμμα:

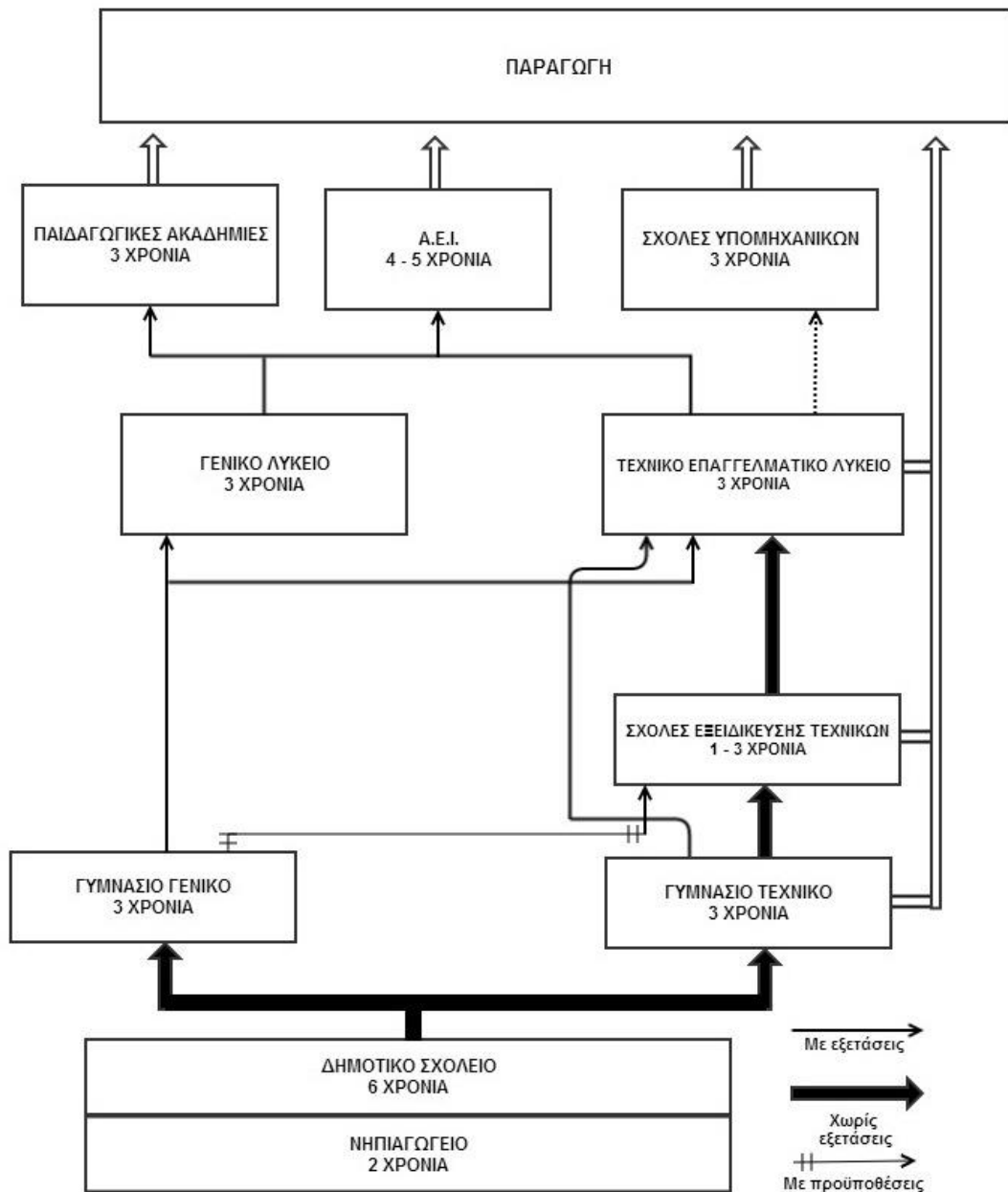
¹⁶⁰ Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σ. ξβ'.

¹⁶¹ ό.π., σ. ξγ'.

ΓΡΑΦΗΜΑ ΙΙΙ

ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ (ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ 1964)

Πηγή: Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα 1985, σ.102.

Τα βασικά σημεία που αφορούν τη διάρθρωση της ελληνικής εκπαίδευσης εξηγούνται παρακάτω:

- Η στοιχειώδης παιδεία θα παρέχεται στο εξαχρονο δημοτικό σχολείο, στο οποίο θα φοιτούν παιδιά ηλικίας 6 – 12 ετών.
- Η μέση εκπαίδευση θα περιλαμβάνει δύο τριετείς σχολικές βαθμίδες, το γυμνάσιο και το λύκειο, όπου θα φοιτούν οι μαθητές ηλικίας 13 έως και 18 ετών. Οι δύο τύποι σχολείων θα έχουν πλήρη αυτοτέλεια, με ξεχωριστό εκπαιδευτικό

πρόγραμμα, στοχοθεσία, διδακτικό προσωπικό, διεύθυνση, σχολικές μονάδες και αρχείο. Η μετάβαση από το δημοτικό στο γυμνάσιο θα γίνεται χωρίς τη διενέργεια εξετάσεων, εχώ στόχος του γυμνασίου θα είναι να προσφέρει «επιμελημένη θρησκευτική και ηθική αγωγή κατά το στάδιο της πρώτης ήβης». Στο Α.Π. της μέσης εκπαίδευσης θα διδάσκεται το νέο μάθημα των «στοιχείων δημοκρατικού πολιτεύματος», μία ξένη γλώσσα (Αγγλικά ή Γαλλικά), αλλά και πρακτικές γνώσεις με σκοπό τον επαγγελματικό προσανατολισμό των μαθητών. Ένα ακόμα καινοτόμο στοιχείο αφορά τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών από μεταφράσεις¹⁶².

- Η Τεχνική Εκπαίδευση θα διαρθρώνεται σε τρεις βαθμίδες: τη Βασική, τη Μέση και την Ανώτερη. Με την αποφοίτηση από την πρώτη κατηγορία, θα κατοχυρώνονται τα επαγγελματικά δικαιώματα για εργασία ως τεχνίτης, από τη δεύτερη ως τεχνικός εφαρμογής, και από την τρίτη ως υπομηχανικός¹⁶³.
- Η διάρκεια της υποχρεωτική εκπαίδευσης καθορίζεται στα 9 χρόνια. Μετά από την ολοκλήρωση της στοιχειώδους εκπαίδευσης, οι μαθητές θα έχουν τη δυνατότητα επιλογής –χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις– ανάμεσα στο κοινό και στο τεχνικό γυμνάσιο. Το Α.Π. του τεχνικού γυμνασίου θα διαφοροποιείται σε σχέση με το κοινό, αποκλειστικά και μόνο στην προσθήκη λίγων διδακτικών ωρών εβδομαδιαίως (4 ώρες στην Α΄, 5 στην Β΄ και 6 στην Γ΄ γυμνασίου). Ο επιπλέον διδακτικός χρόνος θα χρησιμοποιείται για την παροχή βασικών θεωρητικών και πρακτικών τεχνικών γνώσεων στους μαθητές¹⁶⁴.
- Η ανώτερη βαθμίδα της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης διαιρείται σε τρεις τύπους σχολείων: το γενικό λύκειο, το τεχνικό επαγγελματικό λύκειο και τις σχολές εξειδίκευσης τεχνικών. Για τη φοίτηση στις δύο πρώτες κατηγορίες, ως προαπαιτούμενα τίθενται το απολυτήριο γυμνασίου (γενικού ή τεχνικού) και η επιτυχία στις εισαγωγικές εξετάσεις¹⁶⁵. Στις σχολές εξειδίκευσης τεχνικών μπορούν να εγγραφούν οι απόφοιτοι του τεχνικού γυμνασίου χωρίς εξετάσεις. Με την ολοκλήρωση αυτού του κύκλου σπουδών θα μπορούν να εργαστούν ως μηχανοτεχνίτες, ηλεκτροτεχνίτες, οικοδόμοι, ξυλουργοί κ.ά.¹⁶⁶. Σε περίπτωση που κάποιος απόφοιτος του κοινού γυμνασίου θελήσει να εγγραφεί στις σχολές

¹⁶² Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα 1985, σ. 101.

¹⁶³ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., [απόσπασμα Εισηγητικής Έκθεσης], σσ. 356-357.

¹⁶⁴ ό.π., σ. 357.

¹⁶⁵ ό.π., σσ. 357-358.

¹⁶⁶ Σήφης Μπουζάκης, ό.π., σσ. 101-102.

εξειδικεύσεως τεχνικών, θα πρέπει να παρακολουθήσει για ένα σχολικό έτος τα μαθήματα της Γ΄τάξης του γενικού γυμνασίου και να συμπληρώνει 6 ώρες πρακτικών ασκήσεων την εβδομάδα. Στο τέλος του έτους θα πρέπει να υποβληθεί σε ειδικές εξετάσεις ώστε να αποκτήσει το απολυτήριο τεχνικού γυμνασίου.

- Πέρα από την κατοχή του απολυτηρίου από το γενικό ή το τεχνικό λύκειο (το οποίο αποκτάται μετά από την επιτυχία στις τελικές εξετάσεις), προκειμένου να εγγραφούν οι απόφοιτοι στα Α.Ε.Ι. της χώρας, τις Παιδαγωγικές Ακαδημίες και τις Σχολές Υπομηχανικών, θα πρέπει να έχουν και τον τίτλο του «Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου». Η απόκτηση του «Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου» θα γίνεται μετά από γραπτές εξετάσεις τον πρώτο μήνα του ακαδημαϊκού έτους. Υπεύθυνη για τη διεξαγωγή των εξετάσεων θα είναι μία μικτή επιτροπή καθηγητών μέσης και ανώτατης εκπαίδευσης, ενώ ως διδακτέα ύλη ορίζεται το επίσημο Α.Π. των κύριων μαθημάτων του λυκείου. Οι εξετάσεις θα λαμβάνουν χώρα σε διάφορες πόλεις της χώρας, θα συγκεντρώνονται σε κατηγορίες και θα βαθμολογούνται με ενιαίο τρόπο από ειδικούς καθηγητές¹⁶⁷.

Τα αποτελέσματα της εφαρμογής της μεταρρύθμισης δεν πρόλαβαν να γίνουν ορατά, αφού από τον Ιούλιο του 1965, οπότε έγινε και η Αποστασία, η μεταρρύθμιση άρχισε να γκρεμίζεται κομμάτι κομμάτι. Συγκεκριμένα, το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους δόθηκε εντολή για την αναθεώρηση των σχολικών βιβλίων του 1964 και την καταστροφή όσων θα θεωρούνταν ακατάλληλα. Κατά το 1966 αναδιαρθρώθηκε και η ΣΕΛΕΤΕ. Το τελειωτικό χτύπημα της μεταρρύθμισης, ωστόσο, έφτασε με το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου. Τότε καταργήθηκε κάθε μέτρο που είχε θεσπιστεί, με αποτέλεσμα –σε μεγάλο βαθμό– να επιστρέψει η εκπαίδευση σε παλαιότερες θέσεις. Επιβλήθηκε ξανά η καθαρεύουσα, ξαναέγιναν διειστικές οι σπουδές στις παιδαγωγικές ακαδημίες, καταργήθηκε το «Ακαδημαϊκό Απολυτήριο», διακόπηκε το μάθημα της αγωγής του πολίτη, σταμάτησε η λειτουργία του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, τροποποιήθηκαν τα βιβλία και τα προγράμματα σπουδών, διαλύθηκαν οι εκπαιδευτικές και φοιτητικές οργανώσεις και έγιναν διώξεις. Το μοναδικό μέτρο που

---

¹⁶⁷ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, ό.π., σσ. 341-342.

παρέμεινε αμετάβλητο ήταν αυτό της «δωρεάν παιδείας», που μάλιστα διευρύνθηκε ώστε να καλύψει και την τριτοβάθμια εκπαίδευση¹⁶⁸.

Παρότι η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 προσπάθησε να προσαρμόσει την εκπαίδευση στις νέες απαιτήσεις της δεκαετίας του 1960, αντιμετώπισε –και αυτή τη φορά– οξεία αντίδραση από τους συντηρητικούς κύκλους της ελληνικής εκπαίδευσης. Κύριοι φορείς της αντίδρασης ήταν οι γνωστοί αντίπαλοι του περιοδικού *Παιδεία και Ζωή*. Πρόκειται για τη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, την Εταιρεία Ελλήνων Φιλολόγων, τον Κωνσταντίνο Γεωργούλη, διάφορους εκκλησιαστικούς κύκλους κλπ¹⁶⁹.

Το βασικότερο κατηγορητήριο ήταν η προσπάθεια υπονόμησης των θεμελίων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού¹⁷⁰. Η πλειονότητα των αντιδράσεων αφορούσε την καθιέρωση της ισοτιμίας της δημοτικής με την καθαρεύουσα. Οι μεταρρυθμιστές αντιμετώπισαν τις κατηγορίες της αθεΐας, της προδοσίας του έθνους, αλλά και της αποδοχής του κομμουνισμού¹⁷¹. Ένα ακόμα μέτρο που ξεσήκωσε ιδιαίτερες αντιδράσεις ήταν η διδασκαλία των αρχαίων από μετάφραση και η –κατά τους συντηρητικούς κύκλους– υποτίμησή τους. Υπήρξαν, μάλιστα, φόβοι για μελλοντική κατάργηση των αρχαίων ελληνικών από το σχολείο.¹⁷² Επιπλέον, κριτική δέχτηκε και η μείωση ή η κατάργηση του μαθήματος των Λατινικών στο γυμνάσιο. Η έκταση της πολεμικής υπήρξε μεγάλη, καθώς κατηγορήθηκε το μέτρο της «δωρεάν παιδείας» ως παραπλανητικό, η ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου θεωρήθηκε μίμηση της εκπαιδευτικής πολιτικής κομμουνιστικών καθεστώτων και ένα νέο σχολικό βιβλίο Ιστορίας επικρίθηκε ως αντεθνικό¹⁷³.

Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών συνέταξε Υπόμνημα για τη μεταρρύθμιση, όπου τόνιζε πως «πολλά εκ των εξαγγελθέντων μέτρων είναι άκρως αντίθετα προς το συμφέρον της εθνικής εκπαιδύσεως και της Ελληνικής Παιδείας»¹⁷⁴. Επιμέρους διαφωνίες που εκφράστηκαν αφορούσαν το χωρισμό του γυμνασίου σε δύο τριετείς κύκλους, την ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, και

---

¹⁶⁸ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*, ό.π., σσ. 243-245.

¹⁶⁹ Αλέξης Δημαράς, «Σχολική Εκπαίδευση: Οι νέες μεταρρυθμίσεις», ό.π., σ. 179.

¹⁷⁰ Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης, ό.π., σ. 302.

¹⁷¹ Αλέξης Δημαράς, ό.π.

¹⁷² Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης, ό.π.

¹⁷³ Αλέξης Δημαράς, ό.π.

¹⁷⁴ Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σσ. 275-279.

την υποβάθμιση των αρχαίων ελληνικών και των λατινικών. Η Φιλοσοφική Σχολή επιδοκίμασε την αύξηση των κονδυλίων για την εκπαίδευση και παρατήρησε πως τα προβλήματα της παιδείας οφείλονταν στις ελλείψεις που υπήρχαν και όχι στο ίδιο το εκπαιδευτικό σύστημα.

Η «Εταιρεία Ελλήνων Φιλολόγων», με παρόμοια ρητορική, κατηγόρησε τη μεταρρύθμιση για συντριβή του εθνικού φρονηματισμού και μορφωτική οπισθοδρόμηση. Συγκεκριμένα, αντιτάχθηκε ιδιαίτερα στο μέτρο της διδασκαλίας των αρχαίων από μετάφραση και στην ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου¹⁷⁵.

Η «Ομοσπονδία Λειτουργών Μέσης Εκπαιδευσεως» παρατήρησε πως η ανώτερη βαθμίδα του γυμνασίου (το νέο λύκειο) δε θα ήταν σε θέση να ανταποκριθεί στις σύγχρονες ανάγκες, ενώ πρότεινε τη διδασκαλία των αρχαίων κειμένων από το πρωτότυπο, παράλληλα με τη διδασκαλία από μετάφραση¹⁷⁶.

Ο Παπανούτσος έγραψε για τις επικρίσεις που δέχτηκε η μεταρρύθμιση: «Η στάση των αντιφρονούντων πολιτικών και πνευματικών κύκλων απέναντι στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση υπήρξε αληθινά αξιοθρήνητη. [...] Πριν ακόμη δοθεί στη δημοσιότητα το νομοθέτημα με την εισηγητική του έκθεση [...] είχε αρχίσει η πολεμική εναντίον μου με κακοπιστία, εμπάθεια και βιαιότητα που δεν έχουν τα προηγούμενά τους στην πρόσφατη τουλάχιστον ιστορία μας. Όταν δημοσιεύτηκαν στις εφημερίδες τα κείμενα και φάνηκε ότι η Κοινή Γνώμη υποδέχτηκε τα προτεινόμενα μέτρα με χαρά και ελπίδες, η επίθεση έφτασε πια στην αγριότητα και ξεπέρασε τα όρια της ντροπής»¹⁷⁷.

---

¹⁷⁵ ό.π., σ. 279.

¹⁷⁶ ό.π., σσ. 280-281.

¹⁷⁷ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 107-108.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

2.1 Ιστορική επισκόπηση

Η ίδρυση του Εκπαιδευτικού Ομίλου

Στα 1908 ιδρύεται το προοδευτικό Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου, το οποίο κατηγορείται, μεταξύ άλλων, πως αποτελεί δημιούργημα των δημοτικιστών¹⁷⁸. Λίγο αργότερα δημιουργείται ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, ο οποίος παρά τις αρχικές αποστάσεις που κράτησε από το γλωσσικό ζήτημα, θα συσχετιστεί άμεσα και θα κατηγορηθεί από τις δυνάμεις της αντίδρασης για τη σημασία που τελικά έδωσε στα γλωσσικά θέματα¹⁷⁹. Ο Εκπαιδευτικός Όμιλος είναι αυτός που στο διάστημα των ετών 1909-1911 θα συντάξει το θεωρητικό πλαίσιο του εκπαιδευτικού δημοτικισμού, ενώ σε αντιδιαστολή με τις μεταρρυθμιστικές αυτές προσπάθειες το 1911 η αντίδραση ιδρύει το Σύλλογο «Περί εννόμου αμύνης της εθνικής γλώσσας»¹⁸⁰. Στο Σύνταγμα του 1911 ψηφίζεται ειδικό άρθρο που αφορά τη γλώσσα, το οποίο υπαγορεύει πως «επίσημος γλώσσα του Κράτους είναι εκείνη, εις την οποίαν συντάσσονται το πολίτευμα και της ελληνικής νομοθεσίας τα κείμενα· πάσα προς παραφθοράν ταύτης επέμβασις απαγορεύεται»¹⁸¹. Από το 1917, επί της προσωρινής επαναστατικής κυβέρνησης Θεσσαλονίκης, έρχονται στο προσκήνιο οι τρεις ηγετικές φυσιογνωμίες του εκπαιδευτικού δημοτικισμού: ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Δημήτρης Γληνός και ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης¹⁸². Οι τρεις άνδρες κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στο εκπαιδευτικό πεδίο, αναλαμβάνοντας στην πραγματικότητα όλη την εποπτεία της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1917. Συγκεκριμένα, ο Αλέξανδρος Δελμούζος και ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης διορίστηκαν ως Ανώτεροι Επόπτες, ενώ ο Δημήτρης Γληνός ανέλαβε τη γραμματεία του υπουργείου Παιδείας¹⁸³. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Παπανούτσος την περίοδο 1915-1919 σπούδαζε στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αλλά δεν του είχε κεντρίσει το ενδιαφέρον το πρόγραμμα του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Αργότερα, κατά

¹⁷⁸ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σσ. λβ'-λδ'.

¹⁷⁹ ό.π., σσ. λε'-λς'.

¹⁸⁰ ό.π. σσ. λς'-λζ'.

¹⁸¹ ό.π., σσ. λζ', 307.

¹⁸² ό.π., σ. μ'.

¹⁸³ Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι (9^η έκδ.)*, Κέδρος, Αθήνα 2004, σ. 37.

τη μετάβασή του στο εξωτερικό, μνήθηκε στις ιδέες του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, αλλά λόγω απόστασης δεν ασχολήθηκε ποτέ ενεργά με τον Όμιλο.¹⁸⁴

Η ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ 1917 ΚΑΙ Η ΣΥΜΜΑΧΙΑ ΤΩΝ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΩΝ

Με τη μεταρρύθμιση του 1917 εισάγεται η δημοτική γλώσσα στο δημοτικό σχολείο. Όσον αφορά τα διδακτικά εγχειρίδια, στη δημοτική είναι γραμμένα τα αναγνωστικά βιβλία των τεσσάρων πρώτων τάξεων του δημοτικού, ενώ στις δύο τελευταίες τάξεις προβλέπεται παράλληλη διδασκαλία της δημοτικής και της καθαρεύουσας. Επιπλέον, στη δημοτική γλώσσα είναι γραμμένα και τα βιβλία της αριθμητικής όλων των τάξεων¹⁸⁵. Ο νέος νόμος έδωσε πολύ περισσότερες ελευθερίες στους συγγραφείς των αναγνωστικών βιβλίων, καθώς οι ίδιοι μπορούσαν να επιλέξουν χωρίς περιορισμούς τόσο το περιεχόμενο, την ύλη, αλλά και τον αριθμό των αναγνωστικών, τα οποία ίσχυαν για αόριστο χρονικό διάστημα.

Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της τριανδρίας δε θα προλάβουν να ολοκληρωθούν, αν και η ελληνική κοινωνία θα μπορέσει μέχρι το 1920 να διακρίνει τα όρια των ριζικότερων αλλαγών που είναι εφικτές¹⁸⁶. Η ειδική Επιτροπή του 1920 θα εξετάσει και θα κρίνει τα διδακτικά βιβλία του δημοτικού ως ακατάλληλα, με την προτροπή μάλιστα να σταλούν στην πυρά. Το αποτέλεσμα θα είναι να επιστρέψουν τα βιβλία που κυκλοφορούσαν πριν το 1917, δηλαδή πριν οι τρεις πρωτεργάτες του δημοτικισμού συντάξουν τα νέα εγχειρίδια.

Σύμφωνα με τη Φραγκουδάκη, η χρονική περίοδος που φτάνει έως και το 1922 αφορά κυρίως τις συντονισμένες προσπάθειες διανοουμένων και πολιτικών προσώπων, προκειμένου να δομηθεί και να καθιερωθεί η αστική μεταρρύθμιση της κοινωνίας¹⁸⁷. Η μάζα των διανοουμένων της εποχής, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, στα γλωσσικά και εκπαιδευτικά ζητήματα παραμένει ενωμένη και αγωνίζεται σε όλα τα επίπεδα – ιδεολογικά, πολιτικά, κοινωνικά – για να πετύχει τους στόχους της. Ο Βενιζέλος, στην προσπάθειά του να συνεχίσει το εκσυγχρονιστικό σχέδιο του Τρικούπη, προτείνει μια σειρά αλλαγών στην ελληνική κοινωνία που σκοπό τους έχουν την μετατροπή της κοινωνίας σε αστική και τη λύση του εθνικού ζητήματος. Οι

¹⁸⁴ Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης, ό.π., σ. 230.

¹⁸⁵ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σσ. 36-38.

¹⁸⁶ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σσ. μ'-μα'.

¹⁸⁷ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σσ. 52-55.

εκπρόσωποι των αστικών μεταρρυθμίσεων και συνεργάτες του Βενιζέλου θα έρθουν σε σύγκρουση με τους διανοούμενους που ασπάζονται την προ-αστική ιδεολογία. Κατά τα έτη 1880-1922 οι υπερασπιστές της δημοτικής μπορούν να ταυτιστούν με την έννοια της προόδου και οι υπέρμαχοι της καθαρεύουσας είναι σίγουρα αντιδραστικοί¹⁸⁸.

Η ΔΙΑΣΠΑΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΟΜΙΛΟΥ

Έκτοτε, το γλωσσικό ζήτημα, αλλά και η συζήτηση περί της εκπαίδευσης γίνεται προνόμιο αποκλειστικά των εκπροσώπων της αστικής τάξης. Οι προαναφερθείσες αντιθέσεις ανάμεσα στην αστική και στην προ-αστική ιδεολογία εκλείπουν και αντικαθίστανται από τις ενδοαστικές συγκρούσεις. Οι προοδευτικοί, αλλά και οι συντηρητικοί διανοούμενοι βρίσκονται στην ίδια κοινωνική τάξη, την αστική, όμως τα χαρακτηριστικά τους είναι πλέον εντελώς διαφορετικά από αυτά των προκατόχων τους¹⁸⁹. Οι προοδευτικές δυνάμεις του τόπου και κυρίως οι υπέρμαχοι του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού ανασυντάσσονται και μετά τα 1922 παρακολουθούμε την τοποθέτηση του Αλέξανδρου Δελμούζου στη διεύθυνση του Μαράσλειου Διδασκαλείου, αλλά και του Δημήτρη Γληνού στη διεύθυνση της νεοσύστατης Παιδαγωγικής Ακαδημίας¹⁹⁰. Σημαντικό γεγονός υπήρξε και η ίδρυση του δεύτερου Πανεπιστημίου στη χώρα, του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, περί τα 1924, το οποίο προοριζόταν να έχει ιδιαίτερα προοδευτικό χαρακτήρα. Στην άλλη όχθη, οι συντηρητικοί κύκλοι θα σχηματίσουν το Εθνικό Συνέδριο, σκοπός του οποίου είναι η πάταξη της διαφθοράς με γνώμονα το τρίπτυχο αξιών «θρησκεία – πατρίδα – οικογένεια».

Την ίδια περίοδο διώκονται οι πρωτεργάτες του Μαράσλειου Διδασκαλείου με την αρωγή του Κράτους, όπως και ο Μίλτος Κουντουράς. Όταν τα μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου τοποθέτησαν τα εκπαιδευτικά θέματα στο κοινωνικό και πολιτικό τους συγκείμενο, τότε έγιναν φανερές οι διαφορές τους και κατά συνέπεια διαμορφώθηκαν οι αντίστοιχες τάσεις. Από τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου προέκυψαν δύο κυρίαρχα ρεύματα με εκπροσώπους τους το Δελμούζο και το Γληνό αντίστοιχα. Από τη μία πλευρά, ο Δελμούζος θα βασίσει τις δράσεις του στην αρχή

---

¹⁸⁸ ό.π., σ. 66.

¹⁸⁹ ό.π., σσ. 53-54.

¹⁹⁰ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σσ. μβ'-με'.

του «νεοελληνικού ανθρωπισμού» με σκοπό την ανάπλαση της εκπαίδευσης, ενώ από την άλλη ο Γληνός θα επικεντρωθεί στην προσπάθεια ευρύτερων κοινωνικοπολιτικών αλλαγών, οι οποίες θα συμπορευτούν με μια ριζοσπαστική εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Όπως αναφέρει ο Χατζηστεφανίδης¹⁹¹, με τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου τερματίζεται στην πραγματικότητα η συμμαχία των φιλελεύθερων με τους αριστερούς διανοούμενους. Ιδιαίτερα σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση της συλλογιστικής των φιλελεύθερων διανοουμένων αποτελεί η –λανθασμένη– απόδοση της ήττας των μεταρρυθμιστικών αιτημάτων και της δημοτικής γλώσσας στην πολιτικοποίηση και κομματικοποίησή τους.¹⁹² Σημειώνεται ότι μέχρι τη διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τα εκπαιδευτικά και γλωσσικά αιτήματα των δημοτικιστών πρόβαλαν κατά κύριο λόγο το εθνικό συμφέρον ως κινητήρια δύναμή τους. Η ερμηνεία περί ατυχούς πολιτικοποίησης του κινήματος θα συνεχίσει να ακούγεται για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα στους προοδευτικούς κύκλους, άλλοτε αποδίδοντας τις ευθύνες στον Γληνό για την μεταστροφή του προς τον κομμουνισμό και κατά συνέπεια την ταύτιση του δημοτικισμού με τον κομμουνισμό, και άλλοτε κατηγορώντας την επαναστατική βενιζελική κυβέρνηση για τη σύνδεσή της με τον δημοτικισμό.

Η ΑΣΤΙΚΟ-ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗ ΤΟΥ 1929 ΚΑΙ Η ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

Τα θεμέλια του αστικού σχολείου τέθηκαν με τη μεταρρύθμιση του 1929. Το πνεύμα που διακατείχε τη μεταρρύθμιση ήταν πολύ πιο πρακτικό και χρησιμοθηρικό συγκριτικά με τις προηγούμενες, έτσι ώστε το σχολείο να κατορθώσει να ανταποκριθεί και να προσαρμοστεί στις νέες κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες που είχαν ξεπροβάλει. Μάλιστα, για πρώτη φορά κάνουν την εμφάνισή τους τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία και τα πρακτικά λύκεια.

Αυτή η στροφή που άρχισε να κάνει το σχολείο προς την επαγγελματική εκπαίδευση αναμενόταν να έχει άμεσες συνέπειες στο γλωσσικό ζήτημα. Καθώς οι πρακτικές και επαγγελματικές γνώσεις ήταν αδύνατο να μεταδοθούν στην καθαρεύουσα, η δημοτική ως γλώσσα του λαού επιβαλλόταν να καθιερωθεί τόσο στα

¹⁹¹ Θεοφάνης Δ. Χατζηστεφανίδης, ό.π., σ. 187.

¹⁹² Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σσ. 83-85.

δημοτικά όσο και στα επαγγελματικά σχολεία. Παραδόξως, στην πράξη δεν εφαρμόστηκε η μετάβαση από την καθαρεύουσα στη δημοτική. Αντιθέτως, με το πέρασμα των χρόνων και τις συνεχείς εναλλαγές των κυβερνήσεων η γλώσσα που χρησιμοποιούνταν στην εκπαίδευση άλλαζε διαρκώς, ώσπου τελικά η διδασκαλία στη δημοτική περιορίστηκε στο ελάχιστο δυνατό. Πιο αναλυτικά, η γλώσσα του Δημοτικού σχολείου, ήδη από τα 1927 με το νόμο 3438, ήταν η δημοτική στις τέσσερις πρώτες τάξεις, ενώ στην Πέμπτη και στην Έκτη τάξη εφαρμοζόταν η συνδιδασκαλία δημοτικής και καθαρεύουσας. Παρατηρούμε ότι στην ουσία δεν υφίσταται κάποια αλλαγή σε σχέση με το νόμο του 1917. Μάλιστα, το 1930, όταν υπουργός Παιδείας τελούσε ο Γεώργιος Παπανδρέου, η δημοτική γλώσσα ευνοήθηκε ακόμα περισσότερο. Ο ήδη ισχύων νόμος περί της γλώσσας των διδακτικών εγχειριδίων του δημοτικού σχολείου τροποποιήθηκε ελαφρώς με αποτέλεσμα να μην είναι πλέον υποχρεωτική η διδασκαλία της καθαρεύουσας στις δύο τελευταίες τάξεις. Αργότερα, στα 1933, το λαϊκό κόμμα με υπουργό Παιδείας τον Θ. Τουρκοβασίλη έθεσε σε ισχύ το νόμο 5911, ο οποίος όριζε τη διδασκαλία της δημοτικής αποκλειστικά και μόνο στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου. Μόλις δύο χρόνια αργότερα, η δημοτική περιορίστηκε στις τρεις πρώτες τάξεις του δημοτικού¹⁹³.

Τα χρόνια που ακολούθησαν, σταθμός στην ιστορία του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού υπήρξε η δίωξη του καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών Ιωάννη Θ. Κακριδή το χειμώνα του 1941-1942. Κατηγοροί του ήταν οι συνάδελφοί του και πρόφαση για τη λεγόμενη «Δίκη των τόνων» ήταν η επιλογή του τονικού συστήματος στην έκδοση μιας διάλεξης του καθηγητή¹⁹⁴. Στην πραγματικότητα, η δίωξη αφορούσε κυρίως τις θέσεις του Κακριδή σχετικά με τη διδασκαλία των αρχαίων ελληνικών και πιο συγκεκριμένα επρόκειτο για προσωπικές κατηγορίες εναντίον του ως αριστερού και δημοτικιστή¹⁹⁵.

Ο Κριαράς σημειώνει πως κατά την περίοδο 1950 – 1967 στο κίνημα του δημοτικισμού πρωταγωνίστρια υπήρξε η Φιλοσοφική Σχολή της Θεσσαλονίκης, ενώ ο Παπανούτσος αναδείχθηκε σε βασικό εκπρόσωπο και υποστηρικτή της γλωσσο-

---

¹⁹³ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σσ. 63-67.

¹⁹⁴ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σ. να'.

¹⁹⁵ Βλ. και *Η Δίκη των Τόνων: Η πειθαρχική δίωξη του καθηγητή Ι. Θ. Κακριδή*, Εστία, 1998.

εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης¹⁹⁶. Είναι γεγονός πως κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια έγιναν πολύ περιορισμένες προσπάθειες στα εκπαιδευτικά πράγματα, αλλά και στο γλωσσικό ζήτημα, οι οποίες δεν απέδωσαν καρπούς.

Η καθιέρωση της Δημοτικής ως γλώσσα της εκπαίδευσης επανήλθε στο προσκήνιο μόλις μετά τη μεταπολίτευση (1963-1964), όταν η κυβέρνηση Γ. Παπανδρέου επιχείρησε να πραγματοποιήσει τη γνωστή εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, με τη στενή συνεργασία του Παπανούτσου. Όμως, οι προσπάθειές τους ανακόπηκαν από την εγκαθίδρυση της δικτατορίας των συνταγματαρχών.

2.2 Η Παιδεία και Ζωή ως όργανο του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού

Ύστερα από την ταραγμένη δεκαετία του '40, στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία, το περιοδικό «Παιδεία και Ζωή» διεκδικεί να αναδειχθεί σε όργανο για την διάδοση των ιδεών του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού. Υπάρχουν σαφείς διακηρύξεις της τοποθέτησης του περιοδικού στα προλογικά άρθρα ορισμένων τευχών, τα οποία υπογράφονται από τον διευθυντή του, Ε. Π. Παπανούτσο. Στα κείμενα αυτά γίνεται φανερή η προσπάθεια του εκδότη να ταυτίσει το περιοδικό με το κίνημα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού: «Τελειώνοντας, ας δηλώσουμε ακόμη μια φορά καθαρά και απερίφραστα, για να μην το λησμονούν όσοι ενθαρρύνουν με το ενδιαφέρον τους την προσπάθειά μας: ότι η “Παιδεία και Ζωή” είναι το βήμα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, δηλαδή της ιδεολογίας που φιλοδοξεί να θεμελιώσει την παιδεία μας απάνω στα ζωντανά στοιχεία του Εθνικού μας Πολιτισμού και στα αιτήματα της ζωντανής πραγματικότητας»¹⁹⁷.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι περισσότερα από τα μισά άρθρα που αφορούν τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό (ποσοστό περίπου 60%), υπογράφονται από τον διευθυντή του περιοδικού, Ε. Παπανούτσο. Με σημαντικά μικρότερο αριθμό κειμένων (ποσοστό 9%) ακολουθεί ο σημαντικότερος από τους παιδαγωγούς του μεσοπολέμου, ο Αλέξανδρος Δελμούζος, αποσυρμένος ήδη από το 1937 από την ενεργό δράση, αλλά τακτικός συνεργάτης του περιοδικού ως τον θάνατό του το 1955. Ο δεύτερος της μεσοπολεμικής «τριανδρίας», ο γλωσσολόγος Μανόλης

---

¹⁹⁶ Εμμανουήλ Κριαράς, «Ο Ελ. Βενιζέλος και το άρθρο του Συντάγματος για τη γλώσσα (1911)», *Φιλολόγος*, τχ. 137, Αθήνα Σεπτέμβριος 2009.

¹⁹⁷ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Πρός τον ένατο τόμο μας», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Δ', Αθήνα 1955, σ. 2.

Τριανταφυλλίδης συγκεντρώνει το 6% των σχετικών αναφορών, ενώ με ένα άρθρο ο καθένας (ποσοστό 3%) εμφανίζονται οι Δημήτριος Μάνος, Ν. Σωτηράκης, Σταύρος Α. Νικολαΐδης και ένας από τους τακτικούς συνεργάτες με το ψευδώνυμο «Παρατηρητής». Επιπλέον, δύο ακόμη ανυπόγραφα άρθρα (το ύφος της γραφής δεν παραπέμπει στον Παπανούτσο) και μία αναδημοσίευση του Αμύντα Παπαβασιλείου (χωρίς περαιτέρω στοιχεία για την ιδιότητά του) από την εφημερίδα «Βήμα». Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η δημοσίευση ενός ερωτηματολογίου με θέμα το πρόβλημα της διγλωσσίας στο Δημοτικό Σχολείο που απευθυνόταν στους εκπαιδευτικούς της Δημοτικής Εκπαίδευσης. Συντάκτης του ο παιδαγωγός Θεόφραστος Γέρου¹⁹⁸. Το περιοδικό προτρέπει τους δασκάλους αναγνώστες του να απαντήσουν στο ερωτηματολόγιο υπογραμμίζοντας την αξία της έρευνας: «η έρευνα του κ. Θ. Γέρου έχει μεγάλη θεωρητική και πρακτική σημασία. Γι' αυτό κάνουμε θερμή σύσταση στους εκπαιδευτικούς – αναγνώστες του περιοδικού μας να τον βοηθήσουν με την προσωπική συμβολή τους»¹⁹⁹. Ας σημειωθεί ότι τούτο έγινε κατά το τελευταίο έτος της κυκλοφορίας του περιοδικού, τρία χρόνια δηλαδή πριν από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964.

2.3 Οι θέσεις του περιοδικού

2.3.1 Η Δημοτική ως φυσική γλώσσα του έθνους

Ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός, όπως αποτυπώνεται στις σελίδες του περιοδικού, αφορά καταρχάς την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας ως μοναδικής γλώσσας στην ελληνική εκπαίδευση. Πράγματι, οι συντάκτες του περιοδικού με πρωτεργάτη τον Παπανούτσο θα αγωνιστούν για την πλήρη αντικατάσταση της καθαρεύουσας με τη δημοτική, τεκμηριώνοντας και επαναλαμβάνοντας αυτή τους τη στάση και στα δέκα έτη κυκλοφορίας του περιοδικού. Πάγια θέση του περιοδικού είναι η αντίληψη της δημοτικής ως ζωντανής και φυσικής γλώσσας του έθνους. Η

---

¹⁹⁸ Ο Θεόφραστος Γέρου υπήρξε συνεργάτης και μαθητής του Ε. Παπανούτσου. Κατά τα έτη 1953-1956 είχε μεταβεί για τις μεταπτυχιακές του σπουδές με υποτροφία του ΙΚΥ αρχικά στο Πανεπιστήμιο Exeter της Αγγλίας και στη συνέχεια στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου. Ωστόσο, κατά την επιστροφή του στην Ελλάδα θα αντιμετωπιστεί με καχυποψία από την Πολιτεία, τόσο λόγω των γλωσσικών όσο και λόγω των πολιτικών του πεποιθήσεων. Θα συνεχίσει να εργάζεται ως δάσκαλος, συνεχίζοντας παράλληλα την ερευνητική και συγγραφική του εργασία, ως το 1964 οπότε θα μετάσχει ενεργά στις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες της Ένωσης Κέντρου και θα γίνει ένα από τα πρώτα μέλη του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. (Βλ. Ιγνάτιος Καράμηνας, «Θεόφραστος Γέρου: Ένας παιδαγωγός της θεωρίας και της πράξης», *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*, τχ. 9, Αθήνα 2008, σσ. 109-119).

¹⁹⁹ «Η διγλωσσία στο Δημοτικό Σχολείο», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Ι', Αθήνα 1961, σ. 221.

Παιδεία και Ζωή αντιλαμβάνονταν τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό ως μια ιδεολογία η οποία ήταν «προορισμένη να εξυγιάνει και να ανανεώσει ολόκληρη την πνευματική μας ζωή»²⁰⁰. Στόχος των δημοτικιστών φιλελεύθερων διανοούμενων που αποτελούσαν τον πυρήνα της συντακτικής ομάδας του περιοδικού ήταν η εκπαιδευτική αναμόρφωση της χώρας, ενώ απαραίτητη προϋπόθεση για την αλλαγή αυτή ήταν ο εξοβελισμός της καθαρεύουσας από το σχολείο. Η καθαρεύουσα αποτελεί μια γλωσσική κατασκευή, αφού πρόκειται για τεχνητό δημιούργημα λογίων²⁰¹. Αντίθετα με τη Δημοτική, ποτέ δε χρησιμοποιήθηκε από το λαό ως γλωσσικό όργανο, μολονότι έγιναν αρκετές προσπάθειες επιβολής της προερχόμενες «εκ των άνω». Πάγια θέση των δημοτικιστών είναι ότι η Δημοτική αποτελεί ιστορική συνέχεια και εξέλιξη της Αρχαίας, ενώ η Καθαρεύουσα με κανένα τρόπο δεν μπορεί να νοηθεί ως γέφυρα που συνενώνει τα δύο ιδιώματα.

2.3.2 Η μετατόπιση στην ουδετερότητα

Έκτοτε το περιοδικό προσπαθεί να αποσυνδέσει τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό και συγκεκριμένα πολιτικά κόμματα: «Με πολιτικές επιδιώξεις οποιουδήποτε κόμματος δεν συνυφαίνεται καθόλου η ιδέα του εκπαιδευτικού δημοτικισμού»²⁰². Προφανώς, επιχειρείται εδώ να αποσυνδεθεί η μεσοπολεμική απόλυτη σχεδόν ταύτιση του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού με τη βενιζελική παράταξη. Μάλιστα, ο Παπανούτσος θα ασκήσει έμμεση κριτική στην επαναστατική κυβέρνηση του 1916 και στην κυβέρνηση Ελευθερίου Βενιζέλου, αφού μέσω της προαναφερθείσας ταύτισης περισσότερο ζημιώθηκε παρά ωφελήθηκε το κίνημα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και «έτσι έδωσε σε μερικούς αντιπάλους του το πρόσχημα να βάλουν και τούτο το επιχείρημα στη φαρέτρα της δημοκοπικής πολεμικής των»²⁰³. Εδώ παρατηρούμε ότι η ιδεολογική γραμμή του περιοδικού ακολουθεί κατά γράμμα τις απόψεις των προγενέστερων φιλελεύθερων διανοουμένων, όπως του Δελμούζου και του Τριανταφυλλίδη, προβάλλοντας το αίτημα της αποπολιτικοποίησης και αποκομματικοποίησης του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού.

---

²⁰⁰ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Και πάλι το πρόγραμμά μας», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Γ', Αθήνα Απρίλιος 1954, σ. 2.

²⁰¹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η καθαρεύουσα χάριν της δημοτικής;», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Γ', Αθήνα Ιούνιος 1954, σ. 67.

²⁰² Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Και πάλι το πρόγραμμά μας», ό.π., σ. 2.

²⁰³ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Δημοτικισμός και Κόμματα», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Γ', Αθήνα Αύγουστος 1954, σ. 130.

Παρ' όλα αυτά, ο Παπανούτσος δε θα παραλείψει να αφιερώσει το κύριο άρθρο ενός τεύχους της *Παιδείας και Ζωής* στον εγκωμιασμό των δηλώσεων του αρχηγού των Φιλελευθέρων, Γ. Παπανδρέου, υπέρ του Δημοτικισμού²⁰⁴. Ο Παπανούτσος θα δικαιολογήσει τις «κομματικές» του δηλώσεις, αναφέροντας πως το κόμμα των Φιλελευθέρων έχει απόλυτα εθνικό προσανατολισμό και κατά συνέπεια η στήριξη του στο κίνημα αναμφισβήτητα θα το ωφελήσει, αφαιρώντας παράλληλα από τους αντιπάλους του το αποκλειστικό δικαίωμα στην επίκληση της εθνοφροσύνης και του πατριωτισμού. Επιπλέον, η μη επικράτηση της Δημοτικής οφείλεται, σύμφωνα με τον Παπανούτσο, στην υποστήριξη που έτυχαν οι «γλωσσοαμύνητες» από ορισμένα ηγετικά στελέχη πολιτικών κομμάτων. Έτσι, μέσω συκοφαντιών, ο Δημοτικισμός ταυτίστηκε με την εθνική προδοσία και απειλή. Στα μάτια του συντάκτη οι δηλώσεις του Γ. Παπανδρέου μπορούν να δράσουν ως αντιστάθμισμα στον «ανέντιμο» πόλεμο των καθαρευουσιάνων.

Πέρα όμως, από την πολιτική διάσταση του άρθρου, ενδιαφέρον παρουσιάζει και η σχέση των δύο προσώπων διαχρονικά. Ο Παπανούτσος και ο Παπανδρέου είχαν γνωριστεί για πρώτη φορά το 1930, προτού δηλαδή ο πρώτος επιστρέψει στην Ελλάδα²⁰⁵. Θα επιστρέψει τελικά, ένα χρόνο αργότερα, αφού θα προταθεί από τον Παπανδρέου, ο οποίος τότε είχε τη θέση του υπουργού της Παιδείας, αλλά και από τον φίλο του και εκπαιδευτικό σύμβουλο, Μίλτο Κουντουρά για την ίδρυση και διεύθυνση ενός Πρότυπου Διδασκαλείου στη Μυτιλήνη. Η επόμενη δεκαετία (1934-1943) θα βρει τον Γ. Παπανδρέου εξόριστο και τον Παπανούτσο να περιφέρεται στην ελληνική επαρχία σε πέντε διαφορετικές Παιδαγωγικές Ακαδημίες²⁰⁶. Τα αποτελέσματα της Μεταξικής δικτατορίας είναι ορατά και ως συνέπεια οι δύο άντρες δεν έχουν επαφές κατά το διάστημα αυτό. Μετά από την απελευθέρωση, ο Δελμούζος ως εκπρόσωπος «μιας ομάδας προοδευτικών εκπαιδευτικών»²⁰⁷ προσπάθησε να αποτρέψει τον πρωθυπουργό Γ. Παπανδρέου από το διορισμό του συντηρητικού Π. Χατζηπάνου ως υπουργού Παιδείας ή έστω να προωθήσει τον Μ. Τριανταφυλλίδη στη θέση του Γενικού Διευθυντή του υπουργείου Παιδείας. Προς μεγάλη έκπληξη όλων, ο Γ. Παπανδρέου προτίμησε να διορίσει στη θέση του Γενικού Διευθυντή τον

---

²⁰⁴ ό.π., σσ. 129-130.

²⁰⁵ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 30.

²⁰⁶ ό.π., σσ. 31, 44.

²⁰⁷ ό.π. σσ. 44-45.

Παπανούτσο, επιλέγοντας ανάμεσα στον τελευταίο και στον Κ. Γεωργούλη²⁰⁸. Βέβαια, από τη στιγμή που θα γίνει η ορκωμοσία του Παπανούτσο στη συγκεκριμένη θέση στις 20 Νοεμβρίου του 1944, θα περάσουν μόλις δέκα ημέρες για να ξεσπάσουν τα Δεκεμβριανά²⁰⁹. Οι σχέσεις του Παπανούτσο και του Παπανδρέου θα συνεχίσουν να είναι αρμονικές έως το 1951. Τότε ο Γ. Παπανδρέου έχει αναλάβει το υπουργείο Παιδείας και ο Παπανούτσος ήδη από το 1950 είναι ο Γενικός Γραμματέας του²¹⁰.

Η ρήξη θα επέλθει όταν ο Παπανδρέου δέχεται την τυπική παραίτηση του Παπανούτσο στις 12 Φεβρουαρίου του 1951. Οι ερμηνείες για το συμβάν ποικίλουν. Επισήμως, ο Παπανδρέου δήλωσε στον Τύπο πως δε θεωρεί ότι ο Παπανούτσος ασπάζεται τον κομμουνισμό, αλλά ότι δεν υπήρξε και φανατικός πολέμιος αυτού. Συνεπώς, δεν είναι το κατάλληλο πρόσωπο για να ηγείται της «Εθνικής Παιδείας». Από την άλλη, ο Παπανούτσος γράφει στα απομνημονεύματά του πως ο Παπανδρέου «θεώρησε πολιτικώς σκόπιμο να θυσιαστώ για να ηρεμήσει η εξεγερμένη Δεξιά». Ο Μπουζάκης²¹¹ συμφωνεί με την παραπάνω ερμηνεία και συμπληρώνει πως ο Παπανδρέου είχε και απώτερο σκοπό το «πέραςμα» του νόμου 1823, ο οποίος δεν κινούνταν σε φιλελεύθερη κατεύθυνση. Αντίθετα, ο Νούτσος διαφωνεί και με τις δύο ερμηνείες²¹². Παρατηρεί πως ο Παπανούτσος δεν κατορθώνει να δείξει τα κίνητρα που οδήγησαν στις συγκεκριμένες πράξεις, αφού ο Παπανδρέου δε φαίνεται να είχε κάποιο προφανές όφελος από μια «ήρεμη Δεξιά». Η πολιτική συγκυρία της περιόδου δείχνει πως κρίσιμης σημασίας είναι η θέση του Παπανδρέου – πέρα από αντιπροέδρου της Κυβέρνησης και υπουργού Παιδείας – ως υπεύθυνου του βασικού υπουργείου Συντονισμού στη μειοψηφική κυβέρνηση Σ. Βενιζέλου. Ενώ ο Παπανδρέου είχε τη στήριξη της πλειοψηφίας της Δεξιάς, συγκεκριμένες ομάδες

---

²⁰⁸ Τότε ακόμα, ο Παπανούτσος και ο διευθυντής του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης Κ. Γεωργούλης συνδέονταν με φιλικές σχέσεις. Σύμφωνα με τον Παπανούτσο, το συγκεκριμένο περιστατικό είναι αυτό που προκάλεσε το τέλος των φιλικών τους σχέσεων και τη ρήξη μεταξύ τους.

²⁰⁹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 49.

²¹⁰ ό.π. σ. 62-63.

²¹¹ Σήφης Μπουζάκης, *Γεώργιος Α. Παπανδρέου. Ο πολιτικός της Παιδείας*, τόμ. Β', Gutenberg, Αθήνα 1997, σ. 28.

²¹² Χαράλαμπος Νούτσος, «Γεώργιος Α. Παπανδρέου. Αγιογραφία και Δικαίωση» (ανάτυπο), *Δωδώνη*, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τόμ. ΛΑ, Μέρος Τρίτο, Ιωάννινα 2002, σσ. 54-55.

συμφερόντων αντιδρούν στις πολιτικές επιλογές του μέσα από τις στήλες του «Βήματος». Όταν ανέλαβε και το υπουργείο Παιδείας, το συγκρότημα Λαμπράκη εξαπέλυσε επίθεση εναντίον του, κατηγορώντας τον για τις ήδη καταστροφικές επιλογές του ως υπουργός Εσωτερικών (το 1947), αλλά και ως υπουργός Συντονισμού, προετοιμάζοντας τους αναγνώστες για τις μελλοντικές του αποτυχίες στον τομέα της Εκπαίδευσης. Συνοψίζοντας, μάλλον υπαίτια για το περιστατικό ήταν η αστάθεια της συμμαχικής κυβέρνησης ΕΠΕΚ – Κ.Φ. και το μετεμφυλιακό κλίμα που μάστιζε τότε την Ελλάδα²¹³.

2.3.3 Το γλωσσικό ζήτημα ως εθνική υπόθεση

Στη συγκυρία αυτή, κυριαρχούσε απόλυτα ο Ελληνικός Συναγερμός του Αλέξανδρου Παπάγου. Ο χώρος του Φιλελεύθερου Κέντρου αντιθέτως ήταν πολυδιασπασμένος. Ο Παπανούτσος, συνεπώς, προσπαθούσε να «απεγκλωβίσει» τον δημοτικισμό από το φιλελεύθερο αστισμό, ώστε να υπάρξει ενδεχομένως η δυνατότητα να υιοθετηθεί από την κυρίαρχη δεξιά παράταξη. Για το σκοπό αυτό η δημοτική γλώσσα προβάλλεται ως εθνική υπόθεση, πάνω από τα επιμέρους ανταγωνιστικά κομματικά συμφέροντα²¹⁴. Διότι στον τόπο του έθνους μπορούσαν να συναντηθούν τόσο οι φιλελεύθεροι δημοτικιστές όσο και οι συντηρητικοί καθαρευουσιάνοι. «Το θέμα ολόκληρο», σημειώνει ο Παπανούτσος, «βρίσκεται πάνω από τις διενέξεις του κομματικού στίβου: είναι θέμα κατά βάση εθνικό»²¹⁵. Εδώ γίνεται φανερή η μετατόπιση των φιλελεύθερων διανοούμενων προς την «ουδετερότητα». Όπως αναφέρει η Φραγκουδάκη ²¹⁶, οι διανοούμενοι από υποστηρικτές της βενιζελικής παράταξης, σταδιακά θα στραφούν προς την απολίτικη

---

²¹³ Ηλίας Νικολακόπουλος, ό.π., σσ. 154-158.

²¹⁴ Η Φραγκουδάκη, αποκαλύπτει μία άλλη διάσταση της συχνής χρήσης της λέξης «έθνος», η οποία δε χρησιμοποιείται διόλου τυχαία από τις δύο αντιμαχόμενες παρατάξεις. Καθώς, λοιπόν, οι ιδέες ασκούν δύναμη μέσω της γλώσσας, ορισμένες λέξεις είναι σε θέση να «περιέχουν και να ασκούν εξουσία». Στην περίπτωση που αναλύουμε, οι ομάδες των φιλελεύθερων και των συντηρητικών διανοούμενων που προβαίνουν συχνά στη χρήση των λέξεων με επιτελεστική ιδιότητα, κατορθώνουν να ενεργοποιήσουν τη δύναμη που υπάρχει εν δυνάμει στο λόγο, λόγω της θέσης τους ως εκπρόσωποι της κοινωνικής εξουσίας. Δεν πρόκειται για σύμπτωση, άλλωστε, όταν οι λέξεις - αξίες προβάλλονται διαρκώς στον Τύπο της εποχής προκειμένου να πείσουν - με την ίδια φρασεολογία - τον δέκτη του μηνύματος για αντικρουόμενες απόψεις. Το «αξιολογικό βάρος» που κατέχουν αυτές οι λέξεις και οι εκφράσεις καθιστά τον αναγνώστη «υποχρεωμένο» να δεχτεί τελικά το επιχειρήμα, αποκλειστικά και μόνο επειδή δεν μπορεί να αντιπαρατεθεί με την ουσία της πρότασης, καθώς στέκεται στην αυτόδηλη και αυταπόδεικτη λέξη - αξία. (Βλ. Άννα Φραγκουδάκη, *Γλώσσα και Ιδεολογία (8η έκδ.)*, Οδυσσέας, Αθήνα 1999, σσ. 151-153).

²¹⁵ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Και πάλι το πρόγραμμά μας», ό.π., σ. 2.

²¹⁶ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σσ. 110-116.

σχεδόν στάση, που βλέπουμε πως χαρακτηρίζει και τον Παπανούτσο. Οι πολιτικές διεκδικήσεις φαντάζουν, υπό τις συγκεκριμένες κοινωνικές συνθήκες, αντίπαλες προς το εθνικό συμφέρον. Τελικά οι διανοούμενοι μετατρέπονται σε στοχαστές, οι οποίοι παύουν πλέον να αγωνίζονται για τα ιδανικά τους, αλλά αρκούνται στην υπεράσπιση μιας ηθικής δεοντολογίας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα του υπερτονισμού της «εθνικής» διάστασης της γλώσσας αποτελεί μια συνέντευξη που έδωσε ο Παπανούτσος το 1953. Το επίθετο «εθνικός» χρησιμοποιείται με κάθε ευκαιρία: «Η Παιδεία είναι “υπόθεση εθνική”», «άπτεται της “εθνικής ζωής”», «η παιδεία ως εθνική καθαυτό υπόθεση», «αποσκοπούμε εις “εθνικήν προοπτικήν”» κ.τ.ό.. Αυτό δεν προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση, δεδομένου πως το κίνημα του δημοτικισμού είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με τη μικροαστική και εθνικιστική ιδεολογία, η οποία έπαιρνε μάλιστα συχνά ακραίες μορφές²¹⁷.

2.3.4 Η καταδίκη της «μικτής» γλώσσας

Ένα ζήτημα που απασχόλησε ιδιαίτερα τους συντάκτες του περιοδικού είναι η «μικτή» γλώσσα των αναγνωστικών, ένα αμάλγαμα καθαρεύουσας και δημοτικής γλώσσας. Η *Παιδεία και Ζωή* καταδικάζει απερίφραστα τη χρήση της μικτής γλώσσας στα σχολεία: «τα παιδιά των σχολείων μας έχασαν τη γλώσσα τους... Ψευτομαθαίνουν τη δημοτική, ψευτομαθαίνουν την καθαρεύουσα και στο τέλος δε γράφουν σωστά ούτε τη μια ούτε την άλλη, αλλά ένα δυσπερίγραπτο ανακάτωμα φραστικό, που μαρτυράει όχι μόνο σύγχυση γλωσσική, αλλά και σκέψη θολή, ανάπηρη...»²¹⁸. Στα 1955, ο Αλ. Δελμούζος, θα δημοσιεύσει ένα εκτενέστατο και ιδιαίτερα αναλυτικό άρθρο με τίτλο «Τα νέα αναγνωστικά του Δημ. Σχολείου». Στο επτάσέλιδο κείμενο του δείχνει μέσα από πολλά παραδείγματα την αντίθεση ανάμεσα στην προκήρυξη του 1953 σχετικά με το διαγωνισμό για τη συγγραφή των νέων αναγνωστικών και την υλοποίηση της. Η γλώσσα που είχε αποφασιστεί ότι θα χρησιμοποιούνταν για τα αναγνωστικά των τριών πρώτων τάξεων ήταν αποκλειστικά η Δημοτική, ενώ για τις τρεις μεγαλύτερες οι μισές σελίδες του κάθε αναγνωστικού ήταν γραμμένες στη Δημοτική και οι άλλες μισές στην Καθαρεύουσα. Ο Δελμούζος καταλήγει πως «δεν πρόκειται καν για γλώσσα, παρά για αυθαίρετο ανακάτωμα από

---

²¹⁷ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή* (6^η έκδ.), μτφρ. Ιωάννα Πετροπούλου & Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σ. 547.

²¹⁸ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Αφιέρωμα», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Θ', Αθήνα Μάιος 1960, σ. 97.

τα πιο ετερόκλητα γλωσσικά στοιχεία»²¹⁹. Η τακτική που αναφέρθηκε οδηγεί, σύμφωνα με τον αρθρογράφο, σε γλωσσική αλλά και σε πνευματική σύγχυση και αναρχία, προκαλώντας έτσι ανυπέρβλητα εμπόδια στην ορθή εκμάθηση της γλώσσας από τους μαθητές. Πέρα από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι μαθητές στην κατάκτηση του γλωσσικού τους οργάνου, ο Δελμούζος καταδεικνύει πως στην πραγματικότητα αναιρείται με τη χρήση των συγκεκριμένων αναγνωστικών το μορφωτικό και πνευματικό έργο του σχολείου. Σύμφωνα με τη Φραγκουδάκη, τα συγκεκριμένα αναγνωστικά βιβλία, τα οποία θα επιβιώσουν μέχρι το 1976, εκφράζουν μια ιδεολογία «προ-αστική με πολλά στοιχεία και αξίες της φεουδαρχικής ιδεολογίας»²²⁰ και αποτελούν συνεπώς «καθρέφτη της τρομερής κρίσης που περνούν οι δομές και επομένως οι αξίες στην ελληνική κοινωνία της δεκαετίας 1950-1960»²²¹.

Η σταθερή και πάγια στάση του περιοδικού επιβεβαιώνεται μέσα από τη δημοσίευση του άρθρου του Παπανούτσου «Οι ιδέες και το σύστημα» στην εφημερίδα *Η Νέα Οικονομία* τον Σεπτέμβριο του 1963²²². Εκεί η μικτή προβάλλεται ως νόθη λύση του γλωσσικού ζητήματος, η οποία τη δεδομένη χρονική περίοδο έβρισκε απήχηση στο δημοσιογραφικό χώρο και στο λόγο των «μορφωμένων κύκλων». Ορθά παρατηρεί ο αρθρογράφος πως η μικτή γλώσσα είναι αναγκαστικά και αυθαίρετη, αφού με κανένα τρόπο δεν έχει ξεκάθαρους γλωσσικούς κανόνες. Φαίνεται πως το γλωσσικό ιδίωμα είχε προωθηθεί ως μια συντηρητική και «φρόνιμη» πρόταση, πάνω από τα «δύο άκρα», η οποία θα μπορούσε να φέρει τελικά τη λύση στο γλωσσικό πρόβλημα μέσω της σταδιακής σύγκλισης της καθαρεύουσας και της δημοτικής.

Η Φραγκουδάκη εξηγεί πως η τεχνική της διχοτόμησης που χρησιμοποιήθηκε από τους υποστηρικτές της μικτής γλώσσας είχε απήχηση στους αναγνώστες, διότι τους τοποθέτησε απέναντι στο ηθικό ψευδοδίλημμα «νηφαλιότητα ή φανατισμός»²²³. Για το λόγο αυτό, ο Παπανούτσος εξαπολύει δριμεία κριτική προς το διαλλακτικότερο ιδίωμα, κατηγορώντας το για προώθηση της αναρχίας και μάλιστα προτρέποντας τους αναγνώστες του να χρησιμοποιούν στο λόγο τους την

---

²¹⁹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Τα νέα αναγνωστικά του Δημ. Σχολείου», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Δ', Αθήνα 1955, σ. 36.

²²⁰ Άννα Φραγκουδάκη, *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου – Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1978, σ. 137.

²²¹, ό.π., σ. 195.

²²² Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Αγώνες και Αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., σσ. 84-91.

²²³ Άννα Φραγκουδάκη, *Γλώσσα και Ιδεολογία*, ό.π., σσ. 173-174.

καθαρεύουσα και όχι τη μικτή, εφόσον δε θέλουν ή δε μπορούν να υιοθετήσουν τη δημοτική. Εδώ, διαφαίνεται ο φόβος και η αγωνία του Παπανούτσου για την πιθανή δημιουργία ενός γλωσσικού χάους που ενδέχεται να προκαλούσε η χρήση της μικτής. Έτσι, προσπαθεί να προλάβει τη δικαίωση των αντιδραστικών κύκλων που θα απαιτούσαν έπειτα την επανακαθιέρωση της «καθαρής» καθαρεύουσας. Βέβαια, ήδη από το 1960, ο Παπανούτσος είχε κατακρίνει σε κύριο άρθρο του τη χρήση ασυνήθιστων και «μοντέρνων» γλωσσικών τύπων στον ποιητικό λόγο, όπου η καθαρεύουσα «μπερδεύεται» με τη δημοτική²²⁴. Στην κατακλείδα του άρθρου ο Παπανούτσος θα στείλει ένα ξεκάθαρο μήνυμα στους υπέρμαχους του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού: «Όσοι πιστεύουμε στη Δημοτική ας προσπαθούμε να τη μιλούμε και να τη γράφουμε σωστά».

2.3.5 Το πρόβλημα της διγλωσσίας

Ένα θέμα το οποίο επανέρχεται συχνά στη θεματολογία του περιοδικού είναι η διγλωσσία. Ενώ σε γενικές γραμμές οι συντάκτες του, με κυριότερο εκφραστή τον Παπανούτσο, τονίζουν τη σημασία της καθιέρωσης της Δημοτικής ως μίας και μοναδικής γλώσσας στην εκπαίδευση, παρατηρούμε κάποιες διαφοροποιήσεις.

Σημαντική απόκλιση από την επίσημη γραμμή του περιοδικού αποτελεί η συνέντευξη που έδωσε ο Ε. Παπανούτσος στο «Βήμα» τον Φεβρουάριο του 1953 και αναδημοσιεύτηκε στις σελίδες της *Παιδείας και Ζωής*, διότι, όπως σημειώνει, «εκφράζουν τη σταθερή γραμμή που κράτησε απέναντι στο εθνικό τούτο θέμα η “Παιδεία” από την πρώτη της εμφάνιση»²²⁵. Στη συνέντευξη ο Παπανούτσος διαπιστώνει πως «κανείς πλέον δεν αμφισβητεί την κυριαρχία της Δημοτικής εις πολλούς τομείς της εθνικής μας ζωής, όπως πάλιν και την υποχρέωσιν του σχολείου να διδάσκη εις τους μαθητάς του την Καθαρεύουσαν, η οποία επικρατεί εις άλλους τομείς. Αφού η διγλωσσία είναι σήμερον ένα γεγονός, που (είτε μας αρέσει είτε όχι) υπάρχει, και το σχολείον μας θα είναι κατ’ ανάγκην δίγλωσσον»²²⁶. Ο Παπανούτσος υιοθετεί εδώ μια ιδιαίτερα μετριοπαθή στάση, καταλήγοντας πως «μένει λοιπόν να μελετηθή πως θα διδάσκονται τα παιδιά μας τας δύο γλώσσας, χωρίς να προδοθή ένας από τους μεγάλους σκοπούς της παιδείας που είναι η αρμονία και η ενότης του

---

²²⁴ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Αγώνας και πάλη», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Θ', Αθήνα Δεκέμβριος 1960, σσ. 255-257.

²²⁵ ό.π., «Η παιδεία υπόθεση εθνική», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Β', Φεβρουάριος 1953, σ. 33.

²²⁶ ό.π., σ. 34.

ψυχικού βίου». Επιστρέφοντας στην ανάλυση των αντιφάσεων της στάσης του Παπανούτσου, κρίσιμης σημασίας είναι φυσικά το πολιτικό συγκείμενο.

Επί κυβέρνησης Πλαστήρα, ο Παπανούτσος είχε οριστεί στις 31 Ιανουαρίου 1952 Γενικός Διευθυντής της Κεντρικής Υπηρεσίας του τότε υπουργείου Παιδείας (με υπουργό Παιδείας τον Ιω. Μιχαήλ)²²⁷. Η θητεία του σε αυτή τη θέση ευθύνης έληξε στις 24 Φεβρουαρίου του 1953, όταν η νέα κυβέρνηση Παπάγου κατήργησε τη Γενική Διεύθυνση Παιδείας. Μέσα σε αυτό το χρονικό διάστημα, το οποίο χαρακτηριζόταν από έντονη πολιτική αστάθεια και αβεβαιότητα, ο Παπανούτσος δεν κατόρθωσε να προωθήσει σημαντικές αλλαγές, ούτε να ασκήσει έντονη επιρροή εντός του υπουργείου. Αν λάβουμε υπόψην και το χαρακτήρα του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου που διηύθυνε ο Παπανούτσος, το οποίο ήταν «κατά πλειονότητα αντιδραστικό, δυσκίνητο, παραδομένο στη ρουτίνα», δε μας είναι δύσκολο να εξηγήσουμε τη συνέντευξη που ο ίδιος παραχώρησε στο «Βήμα». Επιπλέον, καθώς τότε υπήρχαν έντονες υποψίες για επικείμενη εκλογική αναμέτρηση, είναι πιθανό ο Παπανούτσος να προσπάθησε με την κίνησή του να προσελκύσει κάποια μερίδα των ψηφοφόρων της Δεξιάς.

Πάντως επτά μήνες αργότερα, όταν θα δημοσιευθεί η προκήρυξη του υπουργείου για τη συγγραφή των νέων αναγνωστικών του Δημοτικού σχολείου, ο Παπανούτσος θα επανέλθει στην ξεκάθαρη πάγια θέση του: «Είναι λοιπόν δυνατό, είναι θεμιτό, είναι ανεκτό, από την επιστήμη αλλά και απ' αυτόν ακόμη τον κοινό νου, μέσα στον τόσο περιορισμένο χρόνο σπουδών και με τόσο πυκνό πρόγραμμα να μάθουν τα παιδιά με κάποιαν επάρκεια δύο γλώσσες, και τη Δημοτική και την Καθαρεύουσα;»²²⁸. Σημειώνεται εδώ, πως η προκήρυξη του υπουργείου προέβλεπε τη διδασκαλία της Δημοτικής στις δύο πρώτες τάξεις του Δημοτικού με την ταυτόχρονη παρεμβολή τύπων της Καθαρεύουσας, έτσι ώστε από την Τρίτη Δημοτικού κι έπειτα οι μαθητές να χρησιμοποιούν αποκλειστικά αυτή ως γλώσσα της εκπαίδευσής τους. Η κριτική που ασκείται από το περιοδικό αφορά τη νόθευση της Δημοτικής Γλώσσας, αλλά και την αναποτελεσματικότητα του μέτρου, καθώς τα παιδιά «θα τα καταδικάσουμε να βγαίνουν στη ζωή χωρίς κανένα γλωσσικό όργανο. Γλωσσικώς ανάπηρα και (κατ' αναπόφευκτη συνέπεια) διανοητικώς πάλι

²²⁷ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 77-78.

²²⁸ ό.π., «Λύση αντιπαιδαγωγική και όχι εθνική», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Β', Αθήνα Σεπτέμβριος 1953, σ. 226.

ανάπηρα»²²⁹. Βέβαια, όταν δηλώνονται –ασφαλώς πλέον– τα παραπάνω, ο Παπανούτσος έχει απολυθεί από το υπουργείο Παιδείας, το οποίο μάλιστα έχει φροντίσει να διορίσει ως Γενικό Γραμματέα του, τον κυριότερο αντίπαλό του και διευθυντή του συντηρητικού περιοδικού *Πλάτων*, Κ. Γεωργούλη²³⁰.

Μία ακόμη οπισθοχώρηση παρατηρείται κατά το τελευταίο έτος της έκδοσης του περιοδικού. Τότε, ο υπουργός Παιδείας Γ. Βογιατζής προωθεί μεταρρυθμίσεις που αφορούν το αναλυτικό και ωρολόγιο πρόγραμμα των μαθημάτων του πρώτου κύκλου των Γυμνασιακών Σπουδών, προκαλώντας την αντίδραση του Συλλόγου των Ελλήνων Φιλολόγων, αλλά και της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών. Η επίμαχη διάταξη προέβλεπε στις δύο πρώτες τάξεις του Γυμνασίου τη μείωση των οκτώ ωρών που ήταν αφιερωμένες εβδομαδιαίως στη διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών σε επτά, ενώ στην Τρίτη τάξη του Γυμνασίου η μία ώρα των Αρχαίων αποφασίστηκε να αφορά την ανάγνωση των Κλασικών από μετάφραση²³¹. Η ερμηνεία του Παπανούτσου για τις αιτίες που οι μαθητές δε διδάσκονται επαρκώς τα Αρχαία Ελληνικά προσπερνά τον αριθμό των ωρών που αφιερώνονται στη διδασκαλία τους και εστιάζει σε άλλα σημεία. Ο ίδιος, όντας υπέρμαχος της συγκεκριμένης ρύθμισης, υποστηρίζει ότι οι μαθητές αδυνατούν να μάθουν επαρκώς την αρχαία ελληνική γλώσσα διότι δεν γνωρίζουν καλά τη νεοελληνική. Άλλοι λόγοι που υπονομεύουν την άρτια διδασκαλία τους είναι το χαμηλό επίπεδο των ελληνικών σχολείων και η ανεπάρκεια της κατάρτισης των εκπαιδευτικών. Έτσι, τον Μάιο του 1961, ο Παπανούτσος απευθυνόμενος στα στελέχη του υπουργείου θα καταλήξει: «Γιατί δεν διδάσκετε λοιπόν και τη μία και την άλλη παστρικά και τίμια, με τη γραμματική και το συντακτικό τους; Και γιατί δεν προσπαθείτε να επιτύχετε ώστε να βγουν επιτέλους δίγλωσσα τα παιδιά μας από το σχολείο, αφού δεν τολμάτε να τα βγάλετε μονόγλωσσα;»²³².

---

²²⁹ ό.π., σ. 227. Εκτός από τη συνέντευξη του Παπανούτσου μόνο ένας ακόμη συντάκτης φαίνεται να παρεκκλίνει από την πάγια γραμμή του περιοδικού. Ο Σ. Νικολαΐδης, αναφέρει περί τα 1955 ότι η διγλωσσία αποτελεί ένα φαινόμενο που πρέπει να καταπολεμηθεί. Ο τρόπος για να επιτευχθεί αυτό είναι η καθιέρωση της ισοτιμίας των δύο γλωσσών, έτσι ώστε να «βγει από την παρανομία» η Δημοτική γλώσσα. Τα παιδιά θα ήταν καλό να αφήνονται ελεύθερα να επιλέγουν τη γλώσσα γραφής τους, ενώ μάλλον χωρίς τεκμηρίωση ο συντάκτης θεωρεί πως «αυτή η έννομος συμβίωσις θα επιφέρει με τον καιρόν την συνένωσιν, την αφομοίωσιν». Βλ. Σταύρος Α. Νικολαΐδης, «Εκπαιδευτικά Συνθήματα», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Δ', Αθήνα 1955, σ. 134.

²³⁰ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 80-81.

²³¹ ό.π., «Το “νέο” πρόγραμμα», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Ι', Αθήνα 1961, σ. 197.

²³² ό.π., «Τα Νεοελληνικά», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Ι', Αθήνα Μάιος 1961, σ. 98.

Είναι προφανές ότι κάθε άλλο παρά με την πάγια γραμμή του περιοδικού ταυτίζονται οι ανωτέρω απόψεις. Πρόκειται αναμφίβολα για συμβιβασμό, ο οποίος προκειμένου να εξηγηθεί θα πρέπει να συσχετισθεί με την πολιτική και εκπαιδευτική συγκυρία. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να υποθέσουμε πως ο Παπανούτσος απευθύνεται στην κυρίαρχη πολιτική ελίτ της εποχής: Την εθνικόφρονη δεξιά του Αλέξανδρου Παπάγου. Η πρόταση του Παπανούτσου είναι, βέβαια, ανεδαφική και σίγουρα ζημιώνει το κίνημα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού. Όπως αναφέρει κι ο Τσουκαλάς²³³, η ταυτόχρονη ύπαρξη δύο διαφορετικών γλωσσών προϋποθέτει και δύο διαφορετικές διδακτικές μεθόδους, οι οποίες μάλιστα σε συμβολικό επίπεδο προορίζονται για διαφορετικές μεταξύ τους κοινωνικές λειτουργίες. Η χρήση της καθαρεύουσας ταυτίζεται πολιτιστικά με την κυριαρχία της άρχουσας τάξης, ενώ η δημοτική γλώσσα υφίσταται αναγκαστικά μια σταδιακή υποτίμηση. Κατά πάσα πιθανότητα, ο Παπανούτσος προσπαθεί εκ του ασφαλούς να προσελκύσει στον χώρο του φιλελεύθερου και δημοκρατικού αστισμού τμήμα της δεξιάς, γνωρίζοντας πως σε καμία περίπτωση η πρόταση του δε θα τεθεί σε ισχύ.

Η προσπάθεια, πάντως, του περιοδικού για προώθηση και υπεράσπιση των θέσεών του υπέρ του δημοτικισμού δεν εξαντλείται στα κύρια άρθρα (της διεύθυνσης). Συχνά, παρατηρούμε πως χρησιμοποιούνται κι έμμεσες τεχνικές, κυρίως μέσα από τις στήλες του περιοδικού «Σχόλια – Βιβλιοκρισία – Ειδήσεις», οι οποίες βέβαια στο μεγαλύτερο μέρος τους γράφονται κι αυτές από τον Παπανούτσο. Η θεματολογία της στήλης είναι εξαιρετικά ευρεία. Μπορεί, για παράδειγμα, να αφορά τον τιμητικό εορτασμό ή τη νεκρολογία ενός διακεκριμένου δημοτικιστή, όπως ήταν ο Κωνσταντίνος Άμαντος στην πρώτη περίπτωση²³⁴, και ο Παντελής Παϊδούσης στη δεύτερη. Σε άλλες περιπτώσεις γίνονται αναφορές σε εκδόσεις βιβλίων που σχετίζονται ποικιλότροπα με τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό. Οποσδήποτε θα γίνονται εκτενείς αναφορές σε βιβλία που σχετίζονται άμεσα με τη διάδοση, την επιστημονική καθιέρωση και αναγνώριση της δημοτικής. Με αφετηρία, για παράδειγμα, την έκδοση της «Νεοελληνικής Σύνταξης» του Αχ. Τζαρτζάνου, ο διευθυντής του περιοδικού θα ξεφύγει αρκετά από τα όρια μιας ουδέτερης βιβλιοκριτικής, αφιερώνοντας τη μισή σχεδόν έκταση του άρθρου στο κήρυγμα του

---

²³³ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *ό.π.*, σσ. 543-544.

²³⁴ «Προς τιμήν του Κωνσταντίνου Άμαντου», «Εκπαιδευτικά πένθη: Παντελής Α. Παϊδούσης», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Β', Αθήνα 1953, σ. 298.

δημοτικισμού²³⁵. Σε άλλες περιπτώσεις, η στήλη θα φιλοξενεί βιβλιοπαρουσιάσεις, έτσι ώστε να προβάλλεται στο μέγιστο δυνατό βαθμό η επιλογή της Δημοτικής ως γλώσσα γραφής. Ακόμα κι ο τίτλος μιας βιβλιοκριτικής θα υπηρετεί τον ίδιο σκοπό: «ο Λα Ροσφουκώ στη Δημοτική»²³⁶. Στην ίδια κατεύθυνση, ο Ε. Παπανούτσος θα μεριμνήσει για την αναδημοσίευση τριών κειμένων προσθέτοντας τον εαυτό του στη χορεία των κλασικών του δημοτικισμού Α. Δελμούζου και Μ. Τριανταφυλλίδη²³⁷. Ενώ η στήλη «Σχόλια – Βιβλιοκρισία – Ειδήσεις» καταλάμβανε συνήθως μία μόλις σελίδα στην ύλη του περιοδικού, θα φτάσει να επεκταθεί στις έξι όταν κορυφώνεται ο διάλογος για τη γλώσσα των νέων αναγνωστικών του δημοτικού σχολείου²³⁸.

2.3.6 Τα γλωσσικά βοηθήματα

Μια ειδική πλευρά του γλωσσικού ζητήματος θίγει σε ένα τρισέλιδο άρθρο του ο φιλόλογος (και αργότερα σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου) Δημήτριος Μάνος²³⁹ με τίτλο «Η Νεοελληνική Γλώσσα και τα λεξικά της». Ο συντάκτης επιχειρεί, με αφορμή την έκδοση του «Ετυμολογικού Λεξικού της Κοινής Νεοελληνικής» του Ν. Π. Ανδριώτη στα 1952, να διασαφηνίσει τις έννοιες της «νεοελληνικής», της «κοινής», της «δημοτικής», της «σημερινής» αλλά και της «διαλεκτικής» ή «αδιωματικής» γλώσσας. Ένα λεξικό της Νεοελληνικής Κοινής οφείλει, σύμφωνα με τον Δ. Μάνο, «για να είναι όργανο μελέτης και διαφωτισμού και για να ανταποκρίνεται περισσότερο στην πραγματικότητα, να παρουσιάζεται με πολύ ευρύτερους ορίζοντες και πλατύτερη συνείδηση ιστορική και φιλολογική»²⁴⁰. Το άρθρο παρότι μοιάζει να μην ασχολείται άμεσα με το γλωσσικό ζήτημα, ουσιαστικά

---

²³⁵ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Νεοελληνική Σύνταξις (Αχ. Τζαρτζάνου)», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Β', Αθήνα 1953, σ. 334.

²³⁶ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Λύση αντιπαιδαγωγική και όχι εθνική», ό.π., σ. 266.

²³⁷ Αλ. Δελμούζος, Ε.Π. Παπανούτσος, Μ. Τριανταφυλλίδη, «Η γλώσσα των νέων Αναγνωστικών», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Β', Αθήνα 1953, σσ. 261 – 266.

²³⁸ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Τα νέα αναγνωστικά του Δημ. Σχολείου», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Δ', Αθήνα 1955, σσ. 35-42.

²³⁹ Ο Δ. Μάνος, εκπαιδευτικός και λογοτέχνης, ο οποίος δίδασκε επί είκοσι χρόνια περίπου σε σχολεία της Κωνσταντινούπολης, κατά το 1955 μεταβαίνει στην Αθήνα. Εκεί θα εργαστεί στο Αμερικανικό Κολέγιο, στην Ανώτερη Σχολή Στελεχών Κοινωνικής Πρόνοιας, αλλά και στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης ως καθηγητής. Πέρα από το «Παιδεία»/ «Παιδεία και Ζωή», ο ίδιος υπήρξε συνεργάτης σε αρκετά περιοδικά. Ανάμεσά τους διακρίνουμε τα «Χρονικά», «Τέχνη» και «Παιδικός Κόσμος», τα οποία εκδίδονταν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και τα «Μικρασιατικά Χρονικά» που έδρα τους είχαν την Αθήνα. Όπως και οι περισσότεροι συνεργάτες της *Παιδείας και Ζωής*, ο Μάνος θα συμβάλει ενεργά στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964, αφού το 1965 διορίζεται σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. (Βλ. και το δικτυακό τόπο http://greek_greek.enacademic.com/224801/%CE%9C%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CF%82,%CE%94%CE%B7%CE%BC%CE%AE%CF%84%CF%81%CE%B9%CE%BF%CF%82).

²⁴⁰ Δημ. Μάνος, «Η Νεοελληνική γλώσσα και τα λεξικά της», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Α', Αθήνα 1952, σσ. 381-383.

βρίσκεται στον πυρήνα του. Διότι για να αποκτήσει η δημοτική γλώσσα την αίγλη της εθνικής γλώσσας έχει ανάγκη από καλά λεξικά, όπως είχε ανάγκη από γραμματική, η οποία καλύφθηκε επαρκώς νωρίτερα (το 1941) με τη γραμματική του Τριανταφυλλίδη και βέβαια συντακτικού το οποίο σύντομα θα εκπονηθεί από τον Αχιλλέα Τζάρτζανου. Μάλιστα, το 1963, όταν δηλαδή ο Παπανούτσος θα φτάσει στο σημείο να προτρέπει τους αναγνώστες του να γράφουν τη δημοτική, θα προτείνει παράλληλα την προμήθεια και συστηματική μελέτη της Γραμματικής του Τριανταφυλλίδη και του Συντακτικού του Τζάρτζανου²⁴¹.

2.4 Οι πολέμιοι του εκπαιδευτικού δημοτικισμού

Ένα πεδίο, όπου διαφαίνεται καθαρά η σύγκρουση των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών και των συντηρητικών κύκλων, είναι το ζήτημα της γλώσσας. Όπως έχουμε δει, για τη συντακτική ομάδα της *Παιδείας και Ζωής*, ο Εκπαιδευτικός Δημοτικισμός αντιπροσωπεύει ένα γενικότερο αίτημα για αναγέννηση της παιδείας και της πνευματικής ζωής της χώρας και όχι απλά μια γλωσσική μεταρρύθμιση. Ως αντίπαλοί της θεωρούνται, βεβαίως, οι υπέρμαχοι της καθαρεύουσας, οι οποίοι συμπορεύονταν παραδοσιακά με την συντηρητική πτέρυγα του αστισμού και στη συγκυρία αυτή με την εθνικόφρονη δεξιά. Είναι γεγονός ότι η μερίδα των αντιδραστικών κατέχει την αδιαμφισβήτητη ιδεολογική ηγεμονία στο χώρο της εκπαίδευσης κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Όπως εξηγεί ο Μπουρνάζος «ο άρρηκτος δεσμός γλώσσας, έθνους και θρησκείας, το αρχαιοελληνικό κλέος, η αίγλη των αρχαίων ελληνικών και η αναγκαιότητα της καθαρεύουσας, η ανωτερότητα του ελληνικού πολιτισμού, η συνέχεια της ελληνικής ιστορίας, η εθνική αποστολή του σχολείου κ.ο.κ. αποτελούν συστατικά στοιχεία της ιδεολογικής προπαρασκευής και ταυτότητας των δασκάλων, των καθηγητών, των λογίων και των “πεπαιδευμένων” γενικότερα, στοιχεία από τα οποία αντλούν, εν πολλοίς, το κύρος και την εξουσία τους».

Η αντιπαλότητα του περιοδικού με τους οπαδούς της καθαρεύουσας αποτυπώνεται σε πληθώρα δημοσιευμάτων. Καταδεικνύονται ως «δυνάμεις του σκοταδισμού»²⁴², «ταραξίες του σκοταδισμού»²⁴³, «αυτόκλητοι σωτήρες της

---

²⁴¹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Αγώνες και Αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., σσ. 84-91.

²⁴² ό.π., «Ζήτημα κατά βάθος ηθικό», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Στ', Αθήνα Μάρτιος 1957, σ. 33.

²⁴³ ό.π., «Προς τιμήν του Κωνσταντίνου Άμαντου», ό.π., σ. 298.

Ελλάδας»²⁴⁴, «πονηροί απόστολοι του σκότους»²⁴⁵, «κακοπροαίρετοι αντίπαλοι»²⁴⁶, και πάντοτε «συκοφάντες»²⁴⁷, εφόσον εγκυβερνούν τους δημοτικιστές για εθνική προδοσία, χαρακτηρίζοντάς τους «αναρχικούς» και «εμπρηστές»²⁴⁸. Παρότι οι αντίπαλοι δεν κατονομάζονται, είναι προφανές ωστόσο, ότι αναφέρονται κυρίως στα μέλη της Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων και στους συντάκτες του περιοδικού *Ο Πλάτων*. Ο Κωνσταντίνος Γεωργούλης υπήρξε ο κυριότερος αντίπαλος του Παπανούτσου. Όπως έχει προαναφερθεί, η φιλική τους σχέση διατηρήθηκε μέχρι το 1950, όταν ο Παπανούτσος διορίστηκε στο υπουργείο Παιδείας ως Γενικός Γραμματέας.

Είναι προφανές από τους παραπάνω χαρακτηρισμούς ότι οι οπαδοί της αντίδρασης ταυτίζονται με «το κακό», ενώ οι ίδιοι οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι αναλαμβάνουν αναγκαστικά το ρόλο «του καλού». Η πολιτική ανάλυση του Παπανούτσου και των συνεργατών του εξαντλείται στη διαπίστωση της «διαμάχης του καλού με το κακό». Δεδομένου ότι ένα από τα ευρέως αποδεκτά χαρακτηριστικά του φιλελευθερισμού είναι ο ατομοκεντισμός, παρατηρούμε εδώ την επίδραση του στη σκέψη τους²⁴⁹. Γίνεται προσπάθεια να ερμηνευτεί η σύγκρουση προσωποκεντρικά (με ηθικά κριτήρια πρωτίστως), αγνοώντας πλήρως το πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο της περιόδου. Προφανώς η θεωρητική αφετηρία των φιλελευθέρων τους οδηγεί σε λογικά αδιέξοδα, αφού σίγουρα δεν μπορεί να υποστηριχθεί πως οι αντιδραστικοί κύκλοι εναντιώνονται στην πρόοδο επειδή είναι «κακοπροαίρετοι και πονηροί άνθρωποι». Όπως πολύ ορθά προτείνει ο Νούτσος, μοναδικός τρόπος για να φτάσει κανείς σε λογικές απαντήσεις και συμπεράσματα

---

²⁴⁴ ό.π., «Η παιδεία υπόθεση εθνική», ό.π., σ. 34.

²⁴⁵ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 71.

²⁴⁶ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Και πάλι το πρόγραμμά μας», ό.π., σ. 2.

²⁴⁷ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Προς τον 12^ο τόμο μας», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Ζ', Αθήνα 1958, σ. 31.

²⁴⁸ Άννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, ό.π., σ. 138.

²⁴⁹ Σε μελέτη του ο ιστορικός και πολιτικός επιστήμονας Andrew Vincent, δείχνει πως τα κυρίαρχα γνωρίσματα του φιλελευθερισμού είναι ο ατομοκεντισμός, η πίστη στην ανώτατη αρχή της ελευθερίας, της ατομικής αυτονομίας, και των ατομικών δικαιωμάτων, αλλά και στις αξίες της πολιτικής ισότητας και δικαιοσύνης. Επίσης, ανάμεσα στις βασικές αξίες της φιλελευθέρης σκέψης εντάσσεται ο κοινοβουλευτισμός, η αποδοχή της οικονομικής ανισότητας και η φροντίδα για την εξισορρόπηση ιδιωτικού και δημοσίου συμφέροντος. (Βλ. A. Vincent, *Modern Political Ideologies*, Blackwell, Oxford 1992, ps. 22-54.

είναι να αρχίσει με την παρατήρηση της κοινωνικής πραγματικότητας και των συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών της περιόδου²⁵⁰.

Οι θέσεις των αντιδραστικών κύκλων σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα διατυπώνονται με ιδιαίτερη σαφήνεια και περιεκτικότητα στο υπόμνημα που εξέδωσε η Φιλοσοφική Σχολή στα 1959, με τίτλο «Το ζήτημα της επικείμενης εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως», όπου ερχόμαστε απέναντι σε μια πολύ διαφορετική αφήγηση σε σχέση με αυτή της ομάδας των φιλελεύθερων.

Καταρχάς, το γλωσσικό ζήτημα αναγνωρίζεται ότι προϋπήρχε της δημιουργίας του ελληνικού κράτους. Οι λόγιοι, οι οποίοι ανέλαβαν τη διευθέτηση του γλωσσικού προβλήματος, θεωρείται ότι παρασύρθηκαν από την προγονολατρεία και προσπάθησαν να επαναφέρουν πολύ παλαιότερους γλωσσικούς τύπους. Η προσπάθεια για την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας αντιμετωπίζεται ως συνέπεια του παραπάνω λανθασμένου χειρισμού, ο οποίος δημιούργησε «οξεία αντίδρασις, η οποία ώθησεν εις το άλλο άκρον την γλωσσικής αποχαλίνωσιν»²⁵¹. Η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου, σύμφωνα με την Φιλοσοφική Σχολή, έγινε όταν «μερικοί “νέοι” στράφηκαν όχι μόνον κατά της γλώσσας, αλλά και κατά των τέως ιερών ιδεωδών της Φυλής». Στη συνέχεια, τα μέλη του εναπομείναντος Εκπαιδευτικού Ομίλου χρησιμοποίησαν πονηρές μεθόδους για να πετύχουν τους στόχους τους. Τέτοια ήταν και η αξιοποίηση των κοινωνικών τους επαφών, που έφτανε μάλιστα μέχρι την εκμετάλλευση κοσμικών κυριών που μπορούσαν να ασκήσουν επιρροή λόγω της θέσης τους. Με τα παραπάνω τεχνάσματα, ο Γληνός «τον δε μέγαν Ελευθέριον Βενιζέλον κατορθώνει να σαγηνεύσει», ενώ μόλις τέθηκαν τα θεμέλια της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης με κεντρικό άξονα το γλωσσικό ζήτημα, ο Γληνός φανέρωσε την πραγματική του πολιτική ταυτότητα.

Μετά τη διάσπαση, τα μέτρα που εφαρμόστηκαν στην εκπαίδευση αποδεικνύονται ελλιπή, άστοχα και προβληματικά. Η Φιλοσοφική Σχολή διαχωρίζει τη θέση της από τις αποφάσεις και τη δράση του Ομίλου και ασκεί κριτική στις κυβερνητικές αποφάσεις για την ανάθεση της λύσης των εκπαιδευτικών προβλημάτων σε αυτόν. Οι συντάκτες του υπομνήματος δηλώνουν πως η Φιλοσοφική

---

²⁵⁰ Μπάμπης Νούτσος, «Η έννοια του Αναλυτικού Προγράμματος στο έργο του Ε.Π. Παπανούτσου», Πρακτικά του Συμποσίου Ε.Π. Παπανούτσου, Ο παιδαγωγός και ο φιλόσοφος, Ιωάννινα 2007, σσ. 83-100.

²⁵¹ Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών, *Το ζήτημα της επικείμενης εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως*, εκδ. συγγρ., Αθήνα Απρίλιος 1959, σσ. 9-12.

Σχολή, παρά την αναμφισβήτητη αξία και συμβολή της στη δράση υπέρ των εθνικών ιδεωδών, δέχεται διαρκώς επιθέσεις ήδη από την περίοδο των γλωσσικών αγώνων. Είναι γεγονός ότι το γλωσσικό ζήτημα βρίσκεται σε ύφεση τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο και αυτό δεν παραλείπει να τονίσει η Φιλοσοφική Σχολή στα 1959: «σήμερα όμως, οπότε γλωσσικών ζήτημα σχεδόν δεν υπάρχει πλέον, αλλ' υπάρχουν τόσα άλλα βασικά δια την ύπαρξιν του Έθνους, τι νόημα έχουν αι επιθέσεις αυταί;».

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τη σύσταση της «Επιτροπής Παιδείας», η οποία θεωρείται πως απαρτίστηκε μεν από αξιόλογα πρόσωπα του εκπαιδευτικού χώρου, αλλά είχε ξεκάθαρη τοποθέτηση υπέρ της δημοτικής δε. Μετά από πιέσεις της Φιλοσοφικής Σχολής συμπεριλήφθηκαν στην Επιτροπή πρόσωπα προερχόμενα από ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Τα πορίσματα της Επιτροπής θεωρούνται διαβλητά από τα μέλη της Φιλοσοφικής Σχολής: Καταδικάστηκε η χρήση της διπλής γλώσσας στα κατώτερα σχολεία, κρίθηκε αναγκαία η ύπαρξη της ανθρωπιστικής παιδείας και αποφασίστηκε η συνέχιση του σχολικού μοντέλου «Δημοτικό, Σχολαρχείο, Γυμνάσιο».

Συμπερασματικά, οι αντιδραστικοί κύκλοι θεωρούν πως η δημοτική αποτελεί πλήγμα για την εθνική συνοχή, την ηθική, αλλά και τη θρησκεία. Επιπλέον, η γλώσσα αποτελεί την αφετηρία ώστε η ομάδα αυτή να υπερασπιστεί μια σειρά από αξίες και θεσμούς που δε συνδέονται άμεσα με αυτήν, αλλά εντάσσονται στο ιδεολογικό σχήμα που συνιστά τον πυρήνα της ταυτότητας των αντιδραστικών διανοουμένων.

2.5 Η περιθωριοποίηση των γλωσσικών αγώνων

Η συντακτική ομάδα της *Παιδείας και Ζωής*, όπως και οι προγενέστεροι δημοτικιστές φιλελεύθεροι διανοούμενοι, δεν απειλούν σε καμία περίπτωση το έθνος με τις μεταρρυθμιστικές τους προσπάθειες. Αντιθέτως, στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, το κίνημα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού βρίσκεται στο περιθώριο και αυτό σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στην επικράτηση των οπαδών της αντίδρασης. Το παραπάνω συμπέρασμα ενισχύεται από το σύνολο των άρθρων της *Παιδείας και Ζωής* που αφορούν το γλωσσικό ζήτημα, αλλά και τη γενικότερη έλλειψη κοινωνικής και πολιτικής δράσης των συντακτών του περιοδικού. Παρατηρούμε ότι τα χρόνια που ακολούθησαν την ταραγμένη περίοδο του Εμφυλίου, βρίσκουν τους δημοτικιστές διανοούμενους αποσυρμένους στα παρασκήνια της δράσης. Το γλωσσικό ζήτημα

βρίσκεται σε μια φάση ύφεσης, η οποία συνοδεύεται από έλλειψη σταθερότητας και σχεδιασμού αναφορικά με τη γλωσσική εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθείται. Εύστοχα παρατηρεί ο Νούτσος πως τα στοιχεία αυτά υποδεικνύουν ότι «το πρόβλημα της γλώσσας αρχίζει σιγά σιγά να ξεπερνιέται στο επίπεδο των ενδοαστικών συγκρούσεων»²⁵².

Σύμφωνα με τη Φραγκουδάκη²⁵³, οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι βαδίζοντας στο δρόμο της πολιτικής ουδετερότητας ευνοούν τόσο τις δυνάμεις της αντίδρασης όσο και της εξουσίας, αποφεύγοντας την άμεση αντιπαράθεση και μάχη μαζί τους. Διαφαίνεται ότι οι διανοούμενοι αδυνατούν να ερμηνεύσουν τις κοινωνικές αντιφάσεις και να διαμορφώσουν μια ακριβή εικόνα της ταξικής διαστρωμάτωσης της κοινωνίας, του ρόλου των ιδίων, αλλά και των αντιπάλων τους²⁵⁴. Η ίδια αναφέρει πως για τους φιλελεύθερους διανοούμενους, η αντίδραση αποτελεί «μια κοινωνική συμπεριφορά με ηθική διάσταση και πολιτικές επιπτώσεις, που γενεσιουργά χαρακτηριστικά της είναι η στενότητα του πνεύματος ή η πνευματική μυωπία (ασυνείδητη ή θελημένη) και η πεισματική και αδικαιολόγητη εμμονή στο παρελθόν»²⁵⁵. Αποφεύγοντας να αναζητήσουν τις αιτίες της αντίδρασης στην πολιτική της βάση, οι διανοούμενοι θα συνεχίσουν από τη μία να αναδεικνύουν την ηθική και ψυχολογική πλευρά του ζητήματος, και από την άλλη να επιρρίπτουν τις ευθύνες για τη δύναμη και τη σταθερότητα των αντιδραστικών στην πολιτική και κυρίως στον κομμουνισμό.

Με τη σειρά τους οι συντηρητικοί, αντιδραστικοί κύκλοι χρησιμοποιούν το λεγόμενο «εθνικό συμφέρον» προκειμένου να αποκρύψουν την ταξική διαίρεση της κοινωνίας και να προωθήσουν τα συμφέροντά τους μέσω της άμεσης και έμμεσης πολεμικής προς τους φιλελεύθερους αστούς διανοούμενους. Από την άλλη πλευρά, οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι επικαλούνται κι αυτοί με τη σειρά τους το «εθνικό συμφέρον», συμβάλλοντας τελικά στη συγκάλυψη της κοινωνικής ιεραρχίας και δρώντας ανασταλτικά στην πιθανότητα αντίστασης και υπεράσπισης των ταξικών συμφερόντων των μικροαστικών κοινωνικών στρωμάτων.

---

²⁵² Χαράλαμπος Νούτσος, ό.π., σ. 196.

²⁵³ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σσ. 143-148.

²⁵⁴ ό.π., σσ. 151-155.

²⁵⁵ ό.π., σ. 87.

Φυσικά, οι οπαδοί της αντίδρασης είχαν πλήρη γνώση του γεγονότος ότι ο Δελμούζος και οι συνεργάτες του δεν είχαν καμία σχέση με τον κομμουνισμό, αλλά ταύτισαν τις ιδεολογίες του φιλελευθερισμού και του κομμουνισμού προκειμένου να ανακόψουν την κυριαρχία των φιλελεύθερων αστών στην ελληνική κοινωνία²⁵⁶. Ο Παπανούτσος, ακολουθώντας πιστά την υπερταξική κατεύθυνση που προσέδωσαν στον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό οι φιλελεύθεροι προκάτοχοί του, αποδίδει στις πολιτικές επιλογές του Γληνού και των οπαδών του τις ευθύνες για τη «φήμη του “αριστερού” που έχει στον τόπο μας [...] κάθε δημοτικιστής και προοδευτικός στις ιδέες εκπαιδευτικός». Ο ίδιος, μάλιστα, για μεγάλο μέρος της ζωής του κατηγορήθηκε ως κομμουνιστής και προδότης του έθνους, ενώ στον δεξιό Τύπο είχε γίνει γνωστός ως ο «Ερυθρός Παπανούτσος»²⁵⁷.

Τέλος, πρέπει να απαντηθεί το εξής ερώτημα: Σχετίζονται οι θέσεις και οι προτάσεις του περιοδικού για το γλωσσικό ζήτημα με τα μέτρα που λήφθηκαν κατά τη μεταρρύθμιση του 1964; Φυσικά, η απάντηση είναι καταφατική. Γνωρίζουμε πως η συγκεκριμένη μεταρρύθμιση ήταν αυτή που καθιέρωσε την ισοτιμία της δημοτικής με την καθαρεύουσα και εισήγαγε τη δημοτική ως γλώσσα της σχολικής διδασκαλίας και των σχολικών βιβλίων όλων των βαθμίδων (από το νηπιαγωγείο ως το Πανεπιστήμιο). Μετά από δεκαετίες αγώνων και συγκρούσεων, το γλωσσικό θέμα λαμβάνει τέλος – έστω και προσωρινά. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο το γεγονός ότι κάποιοι μελετητές θεωρούν τη μεταρρύθμιση του 1964 ως μια καινούρια έκφραση του «Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού»²⁵⁸.

Πέρα από την απόλυτη ταύτιση των προτάσεων της *Παιδείας και Ζωής* με το μέτρο της καθιέρωσης της δημοτικής, παρατηρούμε ότι υπάρχει ακόμα ένα σημείο στο οποίο αξίζει προσοχή. Αναφερόμαστε στο μέτρο της διδασκαλίας των αρχαίων ελληνικών κειμένων από μεταφράσεις στη μέση εκπαίδευση. Στόχος υπήρξε η ουσιοποίηση της διδασκαλίας με την εισαγωγή δόκιμων νεοελληνικών μεταφράσεων. Αυτό θα γινόταν κατορθωτό με τον «παραμερισμό» των γραμματικών τύπων και των συντακτικών σχημάτων, ώστε να μπορέσουν οι μαθητές να εμβαθύνουν στα νοήματα

---

²⁵⁶ ό.π., σ. 146.

²⁵⁷ ό.π., σ. 41.

²⁵⁸ Αλέξης Δημαράς, *Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σ. ξα΄.

των κλασικών συγγραφέων. Και πάλι, οι θέσεις του περιοδικού συγκλίνουν προς τη λογική που εκφράζεται μέσα από τη θέσπιση του παραπάνω μέτρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ΤΕΧΝΙΚΗ – ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (ΤΕΕ)

3.1 Το θεωρητικό υπόβαθρο της τεχνοκρατικής ιδεολογίας στην εκπαίδευση

Οι μεταρρυθμίσεις που επιχειρήθηκαν κατά τις δεκαετίες 1950 και 1960 στις αναπτυσσόμενες χώρες, όπως ήταν η Ελλάδα, έδωσαν ιδιαίτερη βαρύτητα στον εκπαιδευτικό τομέα με στόχο την οικονομική ανάπτυξη και την πρόοδο²⁵⁹. Κυρίαρχο ρόλο στη ρητορική για την ανάπτυξη της ΤΕΕ και τον επαναπροσανατολισμό της εκπαίδευσης σε τεχνοκρατικές βάσεις κατείχαν τρεις θεωρίες σχετικές με την οικονομία, την εκπαίδευση και τη μεταξύ τους σχέση, οι οποίες αναπτύσσονται σύντομα παρακάτω.

Καταρχήν η «θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου» (ΘΑΚ) αποτέλεσε το θεωρητικό πλαίσιο πάνω στο οποίο βασίστηκαν οι αντιλήψεις περί οικονομικής αξίας της εκπαίδευσης²⁶⁰. Η ΘΑΚ αναπτύχθηκε στις ΗΠΑ μεταπολεμικά, εξελίχθηκε ραγδαία κατά τη δεκαετία του 1960 και πατέρας της θεωρείται ο T. L. Schultz²⁶¹. Κυρίως αναφέρεται στις ατομικές ικανότητες (ενσωματωμένες γνώσεις και δεξιότητες των εργαζομένων), οι οποίες αντιμετωπίζονται ως η βασικότερη μορφή κεφαλαίου για την οικονομική βελτίωση μιας χώρας²⁶². Οι επενδύσεις σε «ανθρώπινο κεφάλαιο» αυξάνουν την παραγωγικότητα ενός εργαζομένου και για το λόγο αυτό θεωρούνται ως οι πλέον αποδοτικές. Τέτοιες επενδύσεις είναι οι δαπάνες για την υγεία, την εκπαίδευση, την κατάρτιση και την εσωτερική μετανάστευση για εύρεση καλύτερης εργασίας. Ταυτόχρονα δομείται το εργατικό δυναμικό που οδηγεί στη γρήγορη οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας. Ο πυρήνας της θεωρίας αφορά την επένδυση των ατόμων στους εαυτούς τους, μέσω εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, προκειμένου να είναι σε θέση να λαμβάνουν υψηλότερα εισοδήματα στο μέλλον. Με

---

²⁵⁹ Ανθή Προβατά, «Εκπαίδευση-ανάπτυξη και πολιτικός λόγος. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1959, 1965, 1977», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τχ. 3, Αθήνα 2004, σσ. 95-100.

²⁶⁰ ό.π., σσ. 95-100.

²⁶¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη «θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου», όπως διατυπώνονται σε κείμενα της περιόδου, βλ. ενδεικτικά Theodore W. Schultz, "Investment in Human Capital", *American Economic Review*, 51, Μάρτιος 1961, σσ. 1-17 και Finis Welch, "Human Capital theory: Education, Discrimination and Life Cycles", *American Review*, 65, Μάιος 1965, σσ. 63-73.

²⁶² Νίκος Μ. Γεωργιάδης, «Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (1959-1997) και η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 141, Αθήνα Απρίλιος-Ιούνιος 2005, σσ. 19-26.

άλλα λόγια, η ΘΑΚ στηρίζεται στην παραδοχή της αιτιακής σχέσης ανάμεσα στο μορφωτικό επίπεδο μιας κοινωνίας, –με τη μορφή πιστοποιημένων ατομικών προσόντων του εργατικού δυναμικού–, και στο ρυθμό της οικονομικής της ανάπτυξης.

Μία ακόμη θεωρία που άσκησε έντονη επίδραση στην πολιτική των οικονομιών της δύσης, αλλά και των αναπτυσσόμενων χωρών, είναι αυτή του Κέινς (J. M. Keynes)²⁶³. Βασικό χαρακτηριστικό της συγκεκριμένης οικονομικής θεωρίας είναι ο κρατικός παρεμβατισμός που στόχο έχει τη διατήρηση της ισορροπίας και τη διευθέτηση προβλημάτων. Το κράτος έχει τη δυνατότητα να παρέμβει στην εκπαιδευτική πολιτική ώστε να επιτευχθεί η οικονομική ανάπτυξη, αλλά και να συντονίσει κατάλληλα την εκπαίδευση και την αγορά εργασίας προκειμένου να καταπολεμηθεί η ανεργία. Τα ανεπτυγμένα βιομηχανικά κράτη τα οποία εφάρμοσαν κρατική παρεμβατική πολιτική, κατόρθωσαν να αυξήσουν την προσφερόμενη εκπαίδευση και ειδικότερα την τεχνική – επαγγελματική, να μειώσουν την ανεργία μέσω της πρόβλεψης των αναγκών της οικονομίας σε ανθρώπινο δυναμικό, να επιτύχουν την πλήρη απασχόληση του δυναμικού και να ελέγξουν πλήθος παραμέτρων αποτελεσματικότερα.

Σημαντική είναι και η συνεισφορά του «φορντικού καπιταλισμού», ο οποίος στηρίζεται στο μοντέλο εργασίας και στον τρόπο οργάνωσης της παραγωγής που πρότεινε ο Φορντ. Το μοντέλο αυτό όριζε το διαχωρισμό της διανοητικής από τη χειρωνακτική εργασία, την αύξηση των εξειδικευμένων γνώσεων και δεξιοτήτων από τους εργάτες μέσω των τυποποιημένων πρακτικών και τον έλεγχο του κάθε τμήματος της εργασίας, αλλά και του τρόπου με τον οποίο αυτή διεκπεραιώνεται. Η ορθολογικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας αφορούσε, δηλαδή, το παραγόμενο προϊόν, τον τρόπο της παραγωγής του και τον απαιτούμενο για την εργασία χρόνο.

Μέσω της σύνθεσης των τριών παραπάνω θεωριών, η επένδυση στην εκπαίδευση οδηγεί στην οικονομική ανάπτυξη μέσω της δημιουργίας ειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Η τεχνοκρατική αντίληψη υποδεικνύει πως η εκπαίδευση οφείλει να προσαρμοστεί στο δημόσιο συμφέρον, δηλαδή στις ανάγκες των εκάστοτε

---

²⁶³ Ανθή Προβατά, «Εκπαίδευση-ανάπτυξη και πολιτικός λόγος. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1959, 1965, 1977», σσ. 95-100.

βιομηχανιών²⁶⁴. Για το λόγο αυτό είναι αναγκαίος ο συντονισμός του εκπαιδευτικού σχεδιασμού με τον οικονομικό σχεδιασμό της χώρας.

Όταν εφαρμόστηκε το τεχνοκρατικό μοντέλο εκπαίδευσης, ικανοποιήθηκε εν μέρει το λαϊκό αίτημα για διεύρυνση της εκπαίδευσης στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και κατοχυρώθηκε το διπλό εκπαιδευτικό καπιταλιστικό δίκτυο στη βάση της διάκρισης της χειρωνακτικής από τη διανοητική εργασία. Η επίδραση της θεωρίας της αναπτυξιακής εκπαίδευσης έγινε στην Ελλάδα φανερή μέσα από τα νομοθετικά διατάγματα της μεταρρύθμισης του 1959 και του 1965-65, αλλά αντικατοπτρίζεται και στα κείμενα του οικονομολόγου και διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος, Ξ. Ζολώτα.

Η αναπτυξιακή θεωρία βρήκε ευρύτατη αποδοχή στο σύνολο των «αναπτυσσόμενων» χωρών, αλλά και πολλών «ανεπτυγμένων». Ήταν όμως εξίσου αποτελεσματική οπουδήποτε κι αν εφαρμόστηκε; Στον αντίποδα των υποστηρικτών της θεωρίας της αναπτυξιακής εκπαίδευσης, η Προβατά²⁶⁵ αναφέρει πως η εφαρμογή της δεν μπόρεσε να έχει τα αναμενόμενα αποτελέσματα λόγω των διαφορετικών οικονομικών συνθηκών και των κοινωνικοπολιτικών ιδιαιτεροτήτων που επικρατούσαν στην κάθε χώρα.

Υπενθυμίζουμε πως στην Ελλάδα, συγκεκριμένα, η βιομηχανική παραγωγή στα τέλη της δεκαετίας του '50 ήταν υπανάπτυκτη και η οικονομία της ήταν δυσαναπτυγμένη. Η γεωργική παραγωγή της χώρας ήταν ελάχιστη, ενώ ο τριτογενής τομέας παροχής υπηρεσιών παρουσίαζε υπερβολική ανάπτυξη. Για τους λόγους αυτούς, τόσο η μεταρρύθμιση του 1959, όσο και του 1964 δεν θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας και να επιλύσουν το πρόβλημα της ανεργίας. Αντίθετα, η αναπτυξιακή θεωρία στη συγκεκριμένη περίπτωση θα επέφερε αύξηση της ανεργίας μέσω της θεσμοθέτησης της ΤΕΕ. Αυτό σίγουρα οφείλεται εν μέρει στο φαινόμενο της αστυφιλίας, αλλά και στο μεταναστευτικό ρεύμα της περιόδου προς τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης. Επιπλέον, τα ξένα κεφάλαια που επενδύθηκαν στον βιομηχανικό τομέα της χώρας δεν αφορούσαν επενδύσεις εργασίας, με αποτέλεσμα την αδυναμία απορρόφησης εργατικού

---

²⁶⁴ Ανθή Προβατά, *Ιδεολογικά Ρεύματα, Πολιτικά Κόμματα και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση (1950 - 1965)*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σ. 118.

²⁶⁵ Ανθή Προβατά, *ό.π.* σσ. 95-100.

δυναμικού. Σε αντιδιαστολή με την ΤΕΕ, η Γενική Εκπαίδευση εξασφάλιζε στους αποφοίτους της τουλάχιστον την κατοχύρωση μιας θέσης στο δημόσιο τομέα.

Γεγονός παραμένει ότι η αναπτυξιακή θεωρία υιοθετήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '50 από το σύνολο των πολιτικών εκπροσώπων της χώρας, βρίσκοντας σε συμφωνία το κυβερνών κόμμα της ΕΡΕ, το αντιπολιτευόμενο Κέντρο και τέλος την Αριστερά. Μάλιστα, ακόμη και οι συντηρητικοί διανοούμενοι, με εκπρόσωπό τους την Εταιρεία Ελλήνων Φιλολόγων, επικροτούν τότε τη θεσμοθέτηση της ΤΕΕ²⁶⁶. Γιατί όμως, οι άλλοτε πολέμιοι της τεχνοκρατικής ιδεολογίας και της ανάπτυξης της ΤΕΕ, αλλάζουν τότε τη στάση τους; Η απάντηση βρίσκεται και πάλι στο πολιτικό συγκείμενο. Πρώτον, η θεσμοθέτηση της ΤΕΕ συνοδεύεται πλέον από πολιτική ασφάλεια για την ηγεσία του τόπου, και δεύτερον, υπάρχει τότε η δυνατότητα της υλοποίησης του εγχειρήματος. Πάντως, η προχειρότητα και ο άκριτος δανεισμός των διεθνών εκπαιδευτικών θεωριών και συστημάτων είναι εμφανής. Κατά τη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1964-65, ουδέποτε συζητήθηκε στη Βουλή το είδος της ανάπτυξης που θα επέφερε η καθιέρωση της ΤΕΕ, σε συσχέτιση πάντα με την υπανάπτυξη της βιομηχανίας²⁶⁷. Αργότερα, ο οικονομολόγος και Διοικητής της Τράπεζας της Ελλάδας Ξ. Ζολώτας θα υποστηρίξει στο βιβλίο του *Η οικονομική ανάπτυξις και τεχνική εκπαίδευσις* (1966) ότι η ανάπτυξη της ΤΕΕ αρκεί από μόνη της για να αναπτυχθεί η οικονομία μιας χώρας, ακόμα κι αν δεν υπάρχει γενικότερος κρατικός οικονομικός σχεδιασμός. Αποσπάσματα του παραπάνω βιβλίου, άρθρα οικονομολόγων και ακαδημαϊκών, αλλά και δηλώσεις πολιτικών προσώπων που υπερασπίζονται την τεχνοκρατική εκπαίδευση αναδημοσιεύονται στην *Παιδεία και Ζωή* κατά τα τελευταία έτη της κυκλοφορίας της, η οποία τελικά βρίσκει πολλούς, καλοδεχόμενους ιδεολογικούς συμμάχους στον αγώνα της. Η προετοιμασία αυτή θα οδηγήσει, λίγο αργότερα, στην υλοποίηση της τεχνοκρατικής ρητορικής, με την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964-65.

---

²⁶⁶ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το ανακοπτόμενο άλμα*, ό.π., σσ. 226-227.

²⁶⁷ Η Αριστερά (ΕΔΑ) υπήρξε η μοναδική δύναμη που τόνισε πως απαιτούνται ευρύτεροι πολιτικοί και κοινωνικοί ανασχηματισμοί ώστε να έχουν το επιθυμητό αποτέλεσμα οι εκπαιδευτικές αλλαγές. Όμως, ούτε κι αυτή πρόβαλε αντιρρήσεις σχετικές με την αποτελεσματικότητα της αναπτυξιακής θεωρίας σε μια χώρα με δυσανάπτυκτη οικονομία. (Βλ. Ανθή Προβατά, ό.π., σσ. 95-100).

3.2 Ιστορική επισκόπηση της ΤΕΕ

Η αδιαφορία της άρχουσας τάξης (-1922)

Όπως αναφέρει ο Τσουκαλάς, η βιομηχανική ανάπτυξη στην Ελλάδα καθυστέρησε ιδιαίτερα και κατά συνέπεια δεν υπήρχε άμεσα η ανάγκη για τη σύνθεση μιας «έμμισθης προλεταριακής τάξης», η οποία θα αποτελούνταν από ειδικευμένους εργάτες και μέσους τεχνικούς²⁶⁸. Είναι επόμενο πως η τεχνική εκπαίδευση, ακολουθώντας τις μηδαμινές απαιτήσεις των παραγωγικών μηχανισμών του συστήματος, ήταν για έναν ολόκληρο αιώνα ανύπαρκτη. Για πρώτη φορά το 1885, παράλληλα με την πρώτη φάση της ανάπτυξης της βιομηχανίας στην Ελλάδα, αρχίζουν να αυξάνονται οι φωνές που πιέζουν για την ανάπτυξη της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Καθώς η άρχουσα τάξη δεν έδειξε ενδιαφέρον για να προβεί σε κάποιου είδους εκπαιδευτική μεταρρύθμιση με σκοπό την προώθηση της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης, φτάνουμε στο τέλος των βαλκανικών πολέμων προκειμένου να ακουστούν εντονότερα τα αιτήματα της αλλαγής. Τη διεκδίκηση της επαγγελματικής εκπαίδευσης υποστήριξε κυρίως ο Εκπαιδευτικός Όμιλος, εκπροσωπώντας τη φιλελεύθερη και προοδευτική αστική μερίδα της κοινωνίας. Ο Δελμούζος και οι υπόλοιποι εκπρόσωποι του προοδευτικού αστισμού υποστηρίζουν την περίοδο αυτή την αναθεώρηση του εκπαιδευτικού συστήματος με στόχο τη δημιουργία ειδικών σχολείων για την εκπαίδευση των παιδιών των κατώτερων τάξεων και κατ' επέκταση την αναπαραγωγή των ταξικών αντιθέσεων.

Η ΣΤΡΟΦΗ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΤΕΧΝΟΚΡΑΤΙΑ (1922-1945)

Η μεταβολή του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας στην Ελλάδα μετά το 1922 δημιούργησε νέες ανάγκες και έφερε στο προσκήνιο την ανάγκη αντιμετώπισης της «προλεταριακής» εκπαίδευσης και την εγκαθίδρυση των βάσεων ενός «καπιταλιστικού» σχολικού συστήματος. Όπως σημειώνει ο Νούτσος²⁶⁹, κατά την περίοδο αυτή, «εκπρόσωποι όλων των μερίδων της αστικής τάξης», όπως ήταν οι συντηρητικοί διανοούμενοι (π.χ. Νικ. Εξαρχόπουλος), αλλά και οι προοδευτικοί, πιέζουν προς την καθιέρωση του αστικού σχολείου. Έτσι, πρώτος σταθμός στην ιστορία της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης (ΤΕΕ) υπήρξε η εκπαιδευτική

---

²⁶⁸ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή*, Θεμέλιο, Αθήνα 2006, σσ. 518-522.

²⁶⁹ Χαράλαμπος Νούτσος, *ό.π.*, σ. 222.

μεταρρύθμιση του 1929 επί κυβέρνησης Ελευθερίου Βενιζέλου. Η μεταρρύθμιση αυτή χαρακτηρίστηκε ως «αστικοδημοκρατική κι ανανεωτική ως προς τις κατευθύνσεις της»²⁷⁰, διότι φιλοδοξούσε να αλλάξει τον προσανατολισμό του εκπαιδευτικού συστήματος.

Βασικά χαρακτηριστικά της ήταν ο χωρισμός της μέσης γενικής εκπαίδευσης και η καθιέρωση ενός διπλού εκπαιδευτικού δικτύου, το οποίο θα αποτελούνταν από ένα πυκνό δίκτυο επαγγελματικής εκπαίδευσης για τις μάζες και ένα περιορισμένο γενικής εκπαίδευσης για τη μειοψηφία ή αλλιώς τους γόνους των εύπορων οικογενειών. Ο ρόλος του διπλού δικτύου έγκειται στην αναπαραγωγή του συνόλου της κοινωνικής δομής, αφού διαιωνίζει την κύρια καπιταλιστική σχέση παραγωγής που εντοπίζεται στις περιπτώσεις βιομηχανικής ανάπτυξης βασιζόμενης στη μισθωτή εργασία. Συνεπώς η αστική τάξη και το προλεταριάτο αναπαράγονται υλικά μέσα από τις δύο διαφορετικές σχολικές οδούς. Στο νομοσχέδιο περιλαμβανόταν επιπλέον ρύθμιση σχετική με τη μείωση του αριθμού των γυμνασίων. Η κίνηση αυτή φανερώνει τάσεις περιορισμού των μαθητών που θα μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στη μέση εκπαίδευση και κατά συνέπεια, μειώνει δραστικά την πιθανότητα κοινωνικής ανέλιξης τους²⁷¹. Η εκσυγχρονιστική μεταρρύθμιση του 1929-1932 αποδομήθηκε σταδιακά μέχρι το 1936, όταν λαμβάνει χώρα η δικτατορία της 4^{ης} Αυγούστου και διαλύεται συστηματικά κάθε στοιχείο της για τέσσερα συνεχή έτη. Ειδικότερα πάντως, οι καινοτόμες αλλαγές που σχετίζονταν με τη μέση εκπαίδευση, είχαν ήδη αναιρεθεί ένα χρόνο νωρίτερα²⁷².

Έκτοτε, η έλλειψη μέριμνας της κρατικής εκπαιδευτικής πολιτικής για την ΤΕΕ άφηνε την πρωτοβουλία στον ιδιωτικό τομέα για να καλύψει τις υπαρκτές κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες²⁷³. Η κατάσταση αυτή μάλλον προσομοιάζει με αντίστοιχα φαινόμενα που είχαν παρατηρηθεί στην προσχολική και τη γυναικεία εκπαίδευση.

Εύστοχα παρατηρεί η Φραγκουδάκη ότι η περίοδος που εκτείνεται έως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο χαρακτηρίζεται από την ταύτιση της αστικής οικονομικής

---

²⁷⁰ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σ. 64.

²⁷¹ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σσ. 201-202.

²⁷² ό.π., σ. 203, 205-206.

²⁷³ ό.π., σσ. 226-227.

προόδου με την προσπάθεια θεσμοθέτησης της τεχνικής εκπαίδευσης και της δημοτικής γλώσσας²⁷⁴.

Η ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΔΡΑΝΕΙΑ (1949-1961)

Κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο που εξετάζουμε, η οικονομία και οι κοινωνικές δομές υφίστανται έντονες αλλαγές και το εκπαιδευτικό σύστημα δέχεται πιέσεις προκειμένου να προσαρμοστεί στις νέες συνθήκες. Χαρακτηριστικά σημειώνεται πως την ίδια περίοδο οι περισσότερες καπιταλιστικές χώρες έχουν ήδη υιοθετήσει το σύστημα του διπλού σχολικού δικτύου²⁷⁵.

Βέβαια, η δεκαετία του 1950 στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται επίσης από έντονη πολιτική κρίση, όπου κυρίαρχο ρόλο παίζει ο φόβος του εμφυλίου πολέμου και οι κυρίαρχες δυνάμεις δε διαθέτουν τα ιδεολογικά εφόδια για να προστατεύσουν την εξουσία τους²⁷⁶. Έτσι, τα κυρίαρχα πολιτικώς, συντηρητικά αστικά στρώματα, κάνουν επιλογές που δε συνηγορούν με το αίτημα του εκσυγχρονισμού και της ακόλουθης τροποποίησης και αναδιοργάνωσης του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος²⁷⁷. «Το σχολείο τη δεκαετία του 1950 χρησιμοποιείται σαν μηχανισμός αστυνομικής περιφρούρησης μιας κοινωνικής ισορροπίας που κανείς δεν πιστεύει ότι είναι “ηθική” ή “δίκαιη”»²⁷⁸, γράφει η Φραγκουδάκη. Οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι ως φορείς φιλελεύθερων αξιών αποτελούν εχθρούς του υπουργείου Παιδείας, το οποίο τρέμει κάθε απόπειρα για αλλαγή και εφαρμογή νέων αντιλήψεων. Τα επιτεύγματα της Τεχνικής, ο προσανατολισμός προς τις θετικές επιστήμες, η καθιέρωση της Δημοτικής και η ανάπτυξη της ΤΕΕ θεωρούνται επικίνδυνα όργανα διάλυσης της εύθραυστης κοινωνικής ισορροπίας, αλλά και μέσα για την εκμηδένιση των ηθικών αξιών των πολιτών, κυρίως των νέων.

Με την παραπάνω προσπάθεια ανάλυσης της Φραγκουδάκη διαφωνεί η Προβατά, η οποία υποστηρίζει πως η απάντηση στην αποτυχία της καθιέρωσης της ΤΕΕ κρύβεται στην προσεκτική ανάλυση της ελληνικής οικονομίας και όχι στον

---

²⁷⁴ Άννα Φραγκουδάκη, «Η τεχνική εκπαίδευση και η μυθολογία της», *Σύγχρονα θέματα*, τχ. 4, Αθήνα Άνοιξη 1979, σ. 10.

²⁷⁵ Στέφανος Πεσμαζόγλου, ό.π., σσ. 241-242.

²⁷⁶ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σσ. 14-15.

²⁷⁷ Χαράλαμπος Νούτσος, ό.π., σ. 268.

²⁷⁸ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σ. 15.

πολιτικό ρόλο των κυρίαρχων δυνάμεων²⁷⁹. Καθώς ο βασικός άξονας της οικονομίας ήταν ο τριτογενής τομέας, η μελετήτρια διαπιστώνει πως δεν υπήρχε ούτε ως ή άλλως ανάγκη δημιουργίας εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού. Από την άλλη, οι κυρίαρχες πολιτικές δυνάμεις της εποχής δεν ταυτίζονται με τους κατόχους των μέσων παραγωγής, αλλά με τους «νικητές» του εμφυλίου πολέμου. Για το ζήτημα της καθυστέρησης της ανάπτυξης της ΤΕΕ στην Ελλάδα έχουν παρουσιαστεί και πολλά άλλα θεωρητικά σχήματα που εκκινούν από τις συγκρουσιακές θεωρίες. Αυτά μπορεί να σχετίζονται με τις εξωτερικές διασυνδέσεις της χώρας²⁸⁰, με τη στρεβλή οικονομική της ανάπτυξη («δυσανάπτυξη», «αυξανόμενη υπανάπτυξη»)²⁸¹, με την εξαρτημένη ανάπτυξη της Ελλάδας στο πλαίσιο του μητροπολιτικού καπιταλισμού²⁸², με τις ξένες επεμβάσεις και τη διείσδυση των μονοπωλίων²⁸³ κ.ά.

Μεταπολεμικά, κρίσιμη είναι η παρέμβαση των διεθνών οργανισμών (UNRA, ΟΗΕ, Τεχνική Βοήθεια των ΗΠΑ, ΟΟΣΑ, Διεθνής Τράπεζα, Ευρωπαϊκός Οργανισμός Παραγωγικότητας, NATO) στα ελληνικά εκπαιδευτικά πράγματα²⁸⁴. Λόγοι που συνέβαλαν στην παρέμβαση αυτή περιλαμβάνουν την απουσία εγχώριας εκπαιδευτικής έρευνας και την έλλειψη προβληματισμού στα τρέχοντα προβλήματα. Το σύνολο των εκθέσεων των εμπειρογνομόνων διέπεται από τεχνοκρατικό προσανατολισμό, καθώς η εκπαίδευση είναι στενά συνδεδεμένη με τις οικονομικές ανάγκες της χώρας και στόχος της είναι η παραγωγή του κατάλληλου εργατικού δυναμικού. Έτσι, η επίδραση της θεωρίας του ανθρώπινου κεφαλαίου στην Ελλάδα ισχυροποιείται και λόγω των προαναφερθέντων παρεμβάσεων²⁸⁵. Τα σημεία στα οποία τέμνονται η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου και η δημιουργία της ΤΕΕ εστιάζονται κυρίως στην ενίσχυση της κρατικής παρέμβασης, στη συνολική αναδιάρθρωση του κράτους και των εκπαιδευτικών λειτουργιών, στη σύνδεση της εκπαίδευσης με την οικονομική ανάπτυξη, στη σχολική αποτελεσματικότητα και προσαρμοστικότητα στις ανάγκες της οικονομίας, στην αξιοποίηση των «φυσικών χαρισμάτων» των άξιων μαθητών και στην πιστοποίηση των κατεχόμενων γνώσεων.

---

²⁷⁹ Ανθή Προβατά, *Ιδεολογικά Ρεύματα, Πολιτικά Κόμματα και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση (1950 - 1965)*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 46-49.

²⁸¹ Βλ. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία: Όψεις Υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978.

²⁸² Βλ. Σ. Μπουζάκης, «Μητρόπολη - Περιφέρεια», *Ελεύθερη Γνώμη*, Αθήνα 8/11/1983.

²⁸³ Βλ. Γ. Αθανασιάδης, *Τεχνική εκπαίδευση και επαγγελματικός προσανατολισμός*, εκδόσεις Πολιτικές και Λογοτεχνικές, Αθήνα 1966, Δ. Βεργίδης, «Σωστές διαπιστώσεις που οδηγούν σε λάθος συμπεράσματα», *Ο Πολίτης*, τχ. 10, Αθήνα Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1978.

²⁸⁴ Στέφανος Πεσμαζόγλου, ό.π., σσ. 242-243.

²⁸⁵ Νίκος Μ. Γεωργιάδης, ό.π., σσ. 19-26.

3.3 Το περιοδικό και η ΤΕΕ

Η ανάπτυξη της ΤΕΕ αποτελεί μία από τις κεντρικές θεματικές του περιοδικού, αλλά και βασική συνιστώσα του λόγου των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών της εποχής. Όπως είναι γνωστό, εξάλλου, το αίτημα της τεχνικής εκπαίδευσης συνδέεται άμεσα με την καθιέρωση της δημοτικής. Στην ύλη του περιοδικού βρέθηκαν συνολικά 25 άρθρα, τα οποία διεκδικούν την ανάπτυξη και θεσμοθέτηση της ΤΕΕ. Τα περισσότερα από αυτά (18 σε αριθμό) είναι γραμμένα από τον Ε.Π. Παπανούτσο, 3 είναι ανώνυμα, 2 υπογράφονται από τον Αθ. Γκρόζα, 1 από τον Τσουρή και 1 από τον Καλογρή.

3.3.1 Η κοινή γραμμή των φιλελεύθερων και της πολιτικής ηγεσίας

Το κύριο άρθρο της *Παιδείας και Ζωής* που δημοσιεύτηκε τον Απρίλιο του 1952 φιλοξένησε το κείμενο²⁸⁶ των δηλώσεων στον Τύπο του υπουργού Παιδείας Ιω. Μιχαήλ, ο οποίος χαρακτηρίζεται από τον Παπανούτσο ως «αγαθός και καλών προθέσεων άνθρωπος»²⁸⁷. Ο λόγος της δημοσίευσης είναι η ταύτιση των απόψεων και των επιδιωκόμενων μεταρρυθμίσεων ανάμεσα στη φιλελεύθερη εκπαιδευτική ιδεολογία των συντακτών του περιοδικού και των πολιτικών εκπροσώπων της κυβέρνησης. Άλλωστε, δεν αποτελεί σύμπτωση ότι την ίδια περίοδο βρίσκουμε τον Παπανούτσο στη θέση του Γενικού Διευθυντή της Παιδείας, ο οποίος διορίστηκε εκεί στα τέλη του Ιανουαρίου του ίδιου έτους²⁸⁸. Σύμφωνα με τον ίδιο, η περίοδος των 13 μηνών της θητείας του δεν υπήρξε ιδιαίτερα γόνιμη, καθώς η Κυβέρνηση αντιμετώπιζε προβλήματα ευστάθειας και η γενικότερη αβεβαιότητα που επικρατούσε δεν άφηνε ανεπηρέαστο και το υπουργείο Παιδείας²⁸⁹.

Στο δημοσιευμένο κείμενο του περιοδικού, ο υπουργός Παιδείας έκανε φανερές τις προθέσεις του για μεταρρύθμιση της Μέσης Εκπαίδευσης και συγκεκριμένα πρότεινε:

²⁸⁶ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Αίσιοι οιωνοί», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Α', Αθήνα 1952, σσ. 145-148.

²⁸⁷ ό.π., *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 78.

²⁸⁸ Η Γενική Διεύθυνση Παιδείας είχε καταργηθεί το 1946, όταν στη θέση βρισκόταν ο Παπανούτσος, και επανιδρύθηκε το 1951 από τη νικήτρια των εκλογών Κυβέρνηση Πλαστήρα. Στις 24 Φεβρουαρίου του 1953 η θέση καταργείται ξανά από τη νέα Κυβέρνηση Παπάγου, ο Παπανούτσος απολύεται και πάλι και τη θέση του παίρνει ο «άσπονδος εχθρός» του, Κ. Γεωργούλης. (Βλ. Παπανούτσος, Ε.Π., *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 77, 81).

²⁸⁹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 78.

α) το χωρισμό του Γυμνασίου σε δύο ανεξάρτητες βαθμίδες (κατώτερη και ανώτερη), οι οποίες θα έχουν διαφορετικούς σκοπούς,

β) τη δημιουργία πυκνού δικτύου σχολείων της πρώτης βαθμίδας στη χώρα, τα οποία θα αναλάβουν τη γενική μόρφωση, την ηθική διαπαιδαγώγηση, την πρακτική εκπαίδευση και τον επαγγελματικό προσανατολισμό της πλειονότητας των μαθητών,

γ) την ίδρυση περιορισμένου αριθμού σχολείων της ανώτερης βαθμίδας και το χωρισμό της σε τρία ξεχωριστά τμήματα (ιστορικοφιλολογικό, φυσικομαθηματικό, εμπορίου και ξένων γλωσσών), στα οποία θα φοιτούν οι «ικανότεροι» μαθητές μετά από αυστηρές εισαγωγικές εξετάσεις,

δ) τη μελέτη και αναπροσαρμογή του αναλυτικού προγράμματος στα νέα δεδομένα,

ε) την αναθεώρηση του τρόπου διοίκησης της εκπαίδευσης, ώστε το σχολικό δίκτυο να προσαρμοστεί στις τοπικές ανάγκες και να αποκτήσει μεγαλύτερη ευχέρεια.

Ο υπουργός προσπαθεί να πείσει για το δίκαιο και αξιοκρατικό χαρακτήρα των επικείμενων μεταρρυθμίσεων, προτείνοντας τη θεσμοθέτηση υποτροφιών για τους ικανούς, αλλά οικονομικά αδύναμους μαθητές. Δηλώνει πως «φυσικά ούτε θεμιτόν είναι ούτε την πρόθεσιν έχομεν ν' αποκλείσωμεν από την ανωτέραν βαθμίδα της Μέσης Εκπαιδύσεως τας πτωχάς τάξεις του λαού μας, και ιδίως της υπαίθρου. Αντιστρατεύεται εις το πνεύμα του δημοκρατικού πολιτεύματος η ιδέα να γίνη η ανωτέρα παιδεία προνόμιον των ευπορούντων» και «σκοπόν έχομεν να αποκλείσωμεν εξ αυτών [των ανώτερων σπουδών] όχι τους πτωχούς αλλά τους ανίκανους δια θεωρητικήν μόρφωσιν μαθητάς»²⁹⁰.

Την περίοδο εκείνη, ένα από τα λιγιστά θετικά έργα που αναφέρει ο Παπανούτσος ότι πραγματοποίησε κατά τη θητεία του ως Γενικός Διευθυντής Παιδείας, ήταν η διοργάνωση του Συνεδρίου των Γενικών Επιθεωρητών Μέσης Εκπαίδευσης από τις 31 Μαρτίου έως και τις 2 Απριλίου του 1952²⁹¹. Η πραγματοποίηση του συνεδρίου αντιμετωπίστηκε με ιδιαίτερη θέρμη από τη

²⁹⁰ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Αίσιοι οιωνοί», ό.π., σ. 147.

²⁹¹ ό.π., *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 78-79.

συντακτική ομάδα της *Παιδείας και Ζωής*, ενώ η σύνοψη, τα πορίσματα και οι προτάσεις που έλαβαν χώρα εκεί, δημοσιεύτηκαν σε τεύχος του περιοδικού²⁹².

Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε υπό την προεδρία του ίδιου του Παπανούτσου και σ' αυτό συμμετείχαν εκπαιδευτικοί, βουλευτές από διάφορους πολιτικούς χώρους, ο υπουργός Παιδείας Ιω. Μιχαήλ, ο υπουργός Βιομηχανίας Γ. Αθανασιάδης-Νόβας, ο πρώην πρωθυπουργός Π. Κανελλόπουλος και κάποιοι κοσμήτορες. Τα κυριότερα πορίσματα του συνεδρίου αφορούν τον έντονο πληθωρισμό που παρατηρείται στα γυμνάσια της χώρας, τις ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό, τις δυσμενείς συνθήκες που επικρατούν στα σχολεία και τη γενικότερη αναποτελεσματικότητα της Μέσης Παιδείας²⁹³. Οι προτάσεις που προέκυψαν από τις εισηγήσεις και τις συζητήσεις του συνεδρίου είναι σχεδόν ταυτόσημες με τα μέτρα που είχε εξαγγείλει ο υπουργός Παιδείας. Μοναδική προσθήκη υπήρξε το αίτημα για βελτίωση της θέσης των λειτουργών της Μέσης Εκπαίδευσης, τόσο σε κοινωνικό όσο και σε μισθολογικό επίπεδο. Ο Παπανούτσος φρόντισε να τυπωθούν τα πρακτικά του συνεδρίου και να μοιραστούν σε όλα τα σχολεία της χώρας, έγραψε εισηγητική έκθεση με βάση τα πορίσματα του συνεδρίου και κατέστρωσε το Σχέδιο Νόμου «*Περί των νέων τύπων σχολείων της Μέσης Εκπαιδύσεως*»²⁹⁴.

Το Νομοσχέδιο για τη Μέση Εκπαίδευση όριζε συνοπτικά τα παρακάτω²⁹⁵:

Α) η Μέση Εκπαίδευση να χωριστεί σε δύο αυτοτελείς κύκλους σπουδών,

Β) ο κατώτερος κύκλος σπουδών (Προγυμνάσια) να είναι τριετής, ενιαίος και να έχει ως σκοπό του να προσφέρει γενική μόρφωση σε όλους τους μαθητές, αλλά και πρακτικές γνώσεις,

Γ) ο ανώτερος κύκλος σπουδών (Γυμνάσια) να είναι κι αυτός τριετής και να περιλαμβάνει το ανθρωπιστικό Γυμνάσιο, το οποίο θα έχει φιλολογικό και φυσικομαθηματικό τμήμα, καθώς και Μέσες Επαγγελματικές Σχολές (εμπορικές, τεχνικές κτλ.),

---

²⁹² «Το Συνέδριο των Γενικών Επιθεωρητών Μέσης Εκπαιδύσεως», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Α', Αθήνα 1952, σσ. 187-188.

²⁹³ «Το Συνέδριο των Γενικών Επιθεωρητών Μέσης Εκπαιδύσεως», ό.π., σσ. 187-188.

²⁹⁴ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 79.

²⁹⁵ ό.π., «Η Μέση Παιδεία μας. Ένας Νόμος που δεν έγινε», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Β', Αθήνα 1953, σσ. 277-284, 309-317, 340-347.

Δ) η ίδρυση των σχολείων (και των δύο κύκλων) να γίνει με βάση τον διαθέσιμο αριθμό καθηγητών, ενώ η κατανομή τους ανά τη χώρα ανάλογα την πυκνότητα του πληθυσμού του κάθε νομού,

Ε) τα Προγυμνάσια να αποτελούν ένα πυκνό δίκτυο σχολείων, ενώ τα Γυμνάσια να έχουν περιορισμένο αριθμό ώστε να ανακόπτεται το ρεύμα των μαθητών προς τις ανώτατες σπουδές,

Στ) το διδακτικό κι εποπτικό προσωπικό της Μέσης Εκπαίδευσης να ενισχυθεί ηθικά και υλικά.

Το νομοθέτημα υπογράφηκε από τον υπουργό Παιδείας και θα υποβιόταν για ψήφιση στη Βουλή. Ο Παπανούτσος, ο οποίος ποτέ δεν έπαυε να υποστηρίζει τη διακομματική συνεννόηση για την εξέταση και λύση των εκπαιδευτικών ζητημάτων ως καθαρά εθνικά, γράφει –σχεδόν απολογητικά– το 1953: «Την άνοιξη του 1952 ...έπεισα τον υπουργό της Παιδείας μακαρίτη Ιω. Μιχαήλ να μην υποβάλει στη Βουλή το νέο νομοθέτημα για την αναμόρφωση των σπουδών της Μέσης Παιδείας, πριν επικοινωνήση με την Αντιπολίτευση και συνεννοηθή μαζί της, ώστε ο Νόμος να ψηφισθή από όλα ή τουλάχιστον από τα μεγαλύτερα και ισχυρότερα κόμματα»²⁹⁶. Τελικά ο Παπανούτσος παρέδωσε αντίγραφο του Νομοσχεδίου στον Π. Κανελλόπουλο, βασικό στέλεχος της Αντιπολίτευσης, με σκοπό να το μεταβιβάσει στον Αρχηγό του Συναγερμού Αλ. Παπάγο και να μεταφέρει τη συμφωνία ή διαφωνία του.

Με απογοήτευση διαπίστωσε ο Παπανούτσος την άρνηση της Αντιπολίτευσης να συμπράξει με την Κυβέρνηση, αφού η απάντηση από τον Παπάγο δεν έφτασε ποτέ. Παράλληλα, η επιδείνωση της υγείας του υπουργού Παιδείας και ο θάνατός του λίγους μήνες αργότερα, όπως και η εξαιρετικά ασταθής πολιτική κατάσταση που προμήνυε νέες εκλογές, εξηγούν τους λόγους για τους οποίους το Νομοσχέδιο έμεινε στα χαρτιά και παρέμεινε «θαμμένο» για αρκετό καιρό. Παρόλα αυτά, το συγκεκριμένο νομοθέτημα εκφράζει τον σκληρό πυρήνα των θέσεων των φιλελεύθερων διανοουμένων σχετικά με τη Μέση Εκπαίδευση και την ΤΕΕ, το οποίο βλέπουμε αργότερα (μεταρρυθμίσεις του '59 και του '64) να επανέρχεται ελαφρώς τροποποιημένο.

---

²⁹⁶ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, ό.π., σσ. 275-276.

3.3.2 Η μεταπολίτευση και ο εκτοπισμός της ΤΕΕ

Μετά από διάστημα λίγων μηνών, διεξάγονται νέες εκλογές και στην εξουσία έρχεται η Κυβέρνηση Παπάγου. Τότε, ο Παπανούτσος απομακρύνεται από το υπουργείο Παιδείας και πλέον ασκεί πολύ μικρότερη επιρροή στα πολιτικά και εκπαιδευτικά πράγματα της χώρας. Ο ίδιος βιώνει τη μεταπολίτευση ως καταστροφική για το δημοκρατικό πολίτευμα της χώρας και χαρακτηρίζει την ΕΡΕ ως μια «ισχυρή Κυβέρνηση της Δεξιάς που πνίγει τις φιλελεύθερες ιδέες και τάσεις»²⁹⁷. Κατά την περίοδο αυτή, η οποία διαρκεί ως το 1957, ο Παπανούτσος αφοσιώνεται στο φιλοσοφικό συγγραφικό του έργο, στη μηνιαία προετοιμασία του τεύχους της *Παιδείας και Ζωής* και στη σύνταξη του εβδομαδιαίου άρθρου του στο «Βήμα». Επιπλέον, διεξάγει με περισσότερο ζήλο τα δημόσια μαθήματα που παρέδιδε από το 1946 στην αίθουσα του Μορφωτικού Συλλόγου «Αθήναιον».

Έτσι, από το 1953 κι έπειτα, βασικά μέσω των κύριων άρθρων του περιοδικού, ο Παπανούτσος προσπαθεί με μετριοπαθείς δηλώσεις να επηρεάσει την εκπαιδευτική πολιτική που ασκείται. Κάποιες φορές, μάλιστα, τα άρθρα του έχουν πιο μαχητικό χαρακτήρα, αφού κατηγορεί την Κυβέρνηση Παπάγου για ροπή προς ολοκληρωτικές τάσεις, αλλά και φθορά του δημοκρατικού πολιτεύματος²⁹⁸. Ακόμα, αναγνωρίζει πως η κυβέρνηση «διαθέτει ισχυρότατη και πειθαρχημένη πλειοψηφία στη Βουλή», καθώς και σχεδόν ανύπαρκτη αντιπολίτευση. Για τους λόγους αυτούς, αδυνατεί να κατανοήσει την έντονη αδράνεια και τις διαρκείς αναβολές και καθυστερήσεις της κυβέρνησης στον τομέα της Παιδείας. Συγκεκριμένα, απορεί για το γεγονός ότι ενώ ο υπουργός Παιδείας είχε δηλώσει ότι θα ασχοληθεί με τη διευθέτηση της Μέσης Παιδείας από την αρχή της θητείας του, το σχολικό έτος 1953-1954 ξεκίνησε χωρίς καμία τροποποίηση και τελικά η μελέτη του θέματος ανατέθηκε στο Εκπαιδευτικό Συμβούλιο.

Το ίδιο έτος, ο Παπανούτσος δημοσιεύει στις σελίδες της *Παιδείας και Ζωής* το πλήρες κείμενο του Νομοσχεδίου για τη Μέση Παιδεία του 1952, ζητώντας μάλλον να δικαιωθεί από το αναγνωστικό κοινό του περιοδικού για την ορθότητα των προτάσεών του και την υψηλή αξία του νομοθετήματος, δηλώνοντας πως «η εκπαιδευτική μας ιστορία γράφεται όχι μόνο με τους Νόμους που εγκρίνει και

---

²⁹⁷ ό.π., *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 83.

²⁹⁸ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Απογοητευτική αδράνεια», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Β', Αθήνα 1953, σσ. 273-274.

εφαρμόζει με τα όργανά της η πολιτεία μας, αλλά και με τα νομοθετικά μέτρα που δεν αξιώθηκαν να πάρουν το τελικό χρίσμα και έμειναν σχέδια μόνο»²⁹⁹. Παράλληλα, ο Παπανούτσος επιδιώκει να συνετίσει τα κυβερνητικά στελέχη του υπουργείου Παιδείας και να τους δώσει κάποιες κατευθυντήριες γραμμές: «παραδίνομε σήμερα το κείμενό του στη δημοσιότητα με την ελπίδα και την ευχή να χρησιμεύσει (και με τα τυχόν σφάλματά του ακόμη) στην κατατόπιση εκείνων που έχουν ταχθεί να δώσουν επιτέλους κάποτε μια νέα, πιο μελετημένη και πιο ρεαλιστική, μορφή στο εκπαιδευτικό μας καθεστώς»³⁰⁰.

Αργότερα, στα 1954, με αφορμή την απόφαση της Κυβέρνησης για αναθεώρηση του αναλυτικού προγράμματος του Δημοτικού Σχολείου, γράφει ο συνεργάτης του περιοδικού Αθ. Γκρόζας: «Η εκπαίδευση είναι λειτουργία του Κράτους, που σκοπό έχει τη συντήρησή του. Πρέπει να διατηρήσει ζωντανές τις δυνάμεις που το στηρίζουν. Βάση της αγωγής φυσικά είναι το άτομο, με το οποίο επιδιώκεται η τελείωση του Κράτους. Το άτομο με την κρατική εκπαίδευση θα διαπαιδαγωγηθεί σε προσωπικότητα που θα διαθέσει τις δυνάμεις του στην εξυπηρέτηση και το καλό του συνόλου. Το Κράτος σαν υπέρτατος παιδαγωγός των ατόμων θα ενισχύει και θα υποβοηθή την ελεύθερη εξέλιξη κάθε ατόμου προς το πεπρωμένο όπου το κατευθύνουν οι έμφυτες προδιαθέσεις του»³⁰¹. Ο Παπανούτσος σε κύριο άρθρο του τονίζει τη στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας και στην αναδιοργάνωση της εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, αναφέρει πως «η οργάνωση της παιδείας, δηλαδή η διαμόρφωση του εκπαιδευτικού μας συστήματος έτσι, ώστε τούτο να προσαρμοστεί στις ανάγκες της συλλογικής ζωής και να τις υπηρετήσει, είναι ζήτημα άμεσα συνυφασμένο με την οικονομική πολιτική, με το οικονομικό πρόγραμμα που πρέπει να συντάξει μια σοβαρή Κυβέρνηση, για να σώσει τη χώρα μας από το σημερινό αδιέξοδο»³⁰². Ένας άλλος αρθρογράφος του περιοδικού, ο Μ. Τσουρής επιδοκιμάζει την ίδρυση Ναυτικού Γυμνασίου στις Οινούσες της Χίου και υποστηρίζει την αύξηση του αριθμού των Μέσων Επαγγελματικών Σχολών της χώρας και την παράλληλη μείωση των Γυμνασίων. Μάλιστα, γράφει πως «όλοι φαίνεται ν' αναγνωρίζουμε ότι είναι ζήτημα

²⁹⁹ ό.π., «Η Μέση Παιδεία μας. Ένας Νόμος που δεν έγινε», ό.π., σ. 275.

³⁰⁰ ό.π., σ. 347.

³⁰¹ Αθανάσιος Γκρόζας, «Νέο πρόγραμμα, αλλά και εκπαιδευτική αναμόρφωση», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Γ', Αθήνα 1954, σ. 184.

³⁰² Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Πρόβλημα κατ' εξοχήν οικονομικό», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Δ', Αθήνα 1955, σ. 97.

εθνικής οικονομίας, ότι αποτελεί εθνικήν ανάγκη η λειτουργία όσο το δυνατόν περισσότερων σχολείων επαγγελματικών, που να ικανοποιούν τις ανάγκες των διαφόρων γεωργικών, κτηνοτροφικών, δασικών, εμπορικών, ναυτικών και άλλων περιφερειών της χώρας μας»³⁰³. Πάγια στάση του περιοδικού η πίστη στην ανάπτυξη της ΤΕΕ, παρατηρούμε πως και την περίοδο 1953-1955 συνεχίζουν να δημοσιεύονται στο περιοδικό σχετικές μελέτες, σχόλια και ειδήσεις³⁰⁴.

3.3.3 Η επίσημη στροφή στην τεχνοκρατική εκπαίδευση

Η αναπτυξιακή θεωρία για την εκπαίδευση άσκησε έντονη επιρροή στο προοδευτικό τμήμα της ελληνικής αστικής τάξης. Μέσα από τα άρθρα που δημοσιεύονται στο περιοδικό, ειδικά όσο πλησιάζουμε προς τη συγκρότηση της Επιτροπής Παιδείας και την επικείμενη μεταρρύθμιση του 1959, διαφαίνεται καθαρά η εκσυγχρονιστική οπτική των φιλελεύθερων διανοουμένων.

Το αίτημα γίνεται όλο και πιο έντονο από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 κι έπειτα. Σε κύριο άρθρο του περιοδικού, στα 1957, ο Παπανούτσος επισημαίνει το πρόβλημα της έλλειψης θετικών επιστημόνων και τεχνικών στη χώρα και κρούει τον κώδωνα του κινδύνου: «Κάθε αργοπορία μας στοιχίζει ακριβά. Αν αδρανήσομε, μέσα σε πολύ λίγα χρόνια δεν θα μας μείνει άλλο παρά να “κλαύσωμεν επί των ερειπίων” ενός τόπου που είναι, χωρίς αμφιβολία, άξιος καλύτερης τύχης. Το δίλημμα ξεκάθαρο: Ή με την οικονομικοτεχνική πρόοδο να επιζήσομε – ή με τη συνέχιση της στασιμότητας να πεθάνομε. Τι θα κάνομε;»³⁰⁵. Για πολλούς εκπροσώπους του αστισμού, το αίτημα του εκσυγχρονισμού και της σύνδεσης της οικονομίας με την εκπαίδευση, πρόβαλλε μεταπολεμικά ως συνέχεια των διεκδικήσεων του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού³⁰⁶.

Αν και ο Παπανούτσος δεν κατονομάζει τις «μοντέρνες» οικονομικές θεωρίες της εποχής όταν υποστηρίζει την οικονομική ανάπτυξη μέσω του μοχλού της

---

³⁰³ Αθανάσιος Γκρόζας, «Οι Μέσες Επαγγελματικές Σχολές», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Δ', Αθήνα 1955, σσ. 29-30.

³⁰⁴ Βλ. επίσης Αθανάσιος Γκρόζας, «Η τεχνική αγωγή», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Β', Αθήνα 1953, σσ. 324-328, «Οι Έλληνες αγρότες θέλουν Επαγγελματικά Σχολεία», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Β', Αθήνα 1953, σ. 125.

³⁰⁵ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Ανάγκη θετικών επιστημόνων», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Στ', Αθήνα Ιούνιος-Ιούλιος 1957, σσ. 127-129.

³⁰⁶ Μπάμπης Νούτσος, ό.π., σσ. 94-95.

εκπαίδευσης, είναι βέβαιο ότι τις γνωρίζει και τις ασπάζεται³⁰⁷. Δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία η δημοσίευση εκτενούς μελέτης στο περιοδικό με τίτλο «Εκπαιδευτικόν σύστημα και οικονομική ανάπτυξις», η οποία αναπαράγει τη θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου και δείχνει τη στενή σχέση ανάμεσα στην εκπαίδευση μιας χώρας και την οικονομική της ανάπτυξη, όπως μαρτυρεί, άλλωστε, κι ο τίτλος της. Εκεί παρουσιάζονται ποικίλα δεδομένα (οικονομικά και εκπαιδευτικά) για να φανεί η σχέση ανάμεσα στις εκπαιδευτικές δαπάνες «ανεπτυγμένων» και «υπανάπτυκτων» κρατών και την οικονομική ανάπτυξή τους. Γράφει, χαρακτηριστικά, ο Καλογρής³⁰⁸ στη μελέτη του: «Η οικονομική ανάπτυξις συνυφαίνεται με τας μεγαλύτερας και παραγωγικότερας επενδύσεις και μεταβολάς εις το κοινωνικοοικονομικόν περιβάλλον και τας ροπάς. Σπουδαίαν κατηγορίαν επενδύσεως αποτελεί η επένδυσις εις τον ανθρώπινον παράγοντα και ειδικώτερον εις την εκπαίδευσιν αυτού»³⁰⁹.

Όσο πλησιάζουν τα τέλη της δεκαετίας του 1950, η *Παιδεία και Ζωή* απευθύνεται όλο και περισσότερο στην εξουσία και επιχειρεί τη χάραξη εκπαιδευτικής πολιτικής. Για πρώτη φορά τον Νοέμβριο του 1956 γίνεται αναφορά στο περιοδικό για τον σχηματισμό Διακομματικής Επιτροπής Παιδείας από την ΕΡΕ, που στόχο θα έχει τη μελέτη του εκπαιδευτικού προβλήματος της χώρας³¹⁰.

Λίγους μήνες μετά από τις εκλογές του 1958, ανακοινώνεται η νέα σύνθεση της Κυβέρνησης και η αντικατάσταση του υπουργού Παιδείας Αχ. Γεροκωστόπουλου με τον Γ. Βογιατζή. Έντονη είναι τότε η αγωνία και ο φόβος των φιλελευθέρων για ενδεχόμενη αγνόηση και «θάψιμο» των πορισμάτων της Επιτροπής Παιδείας. Ο Παπανούτσος γράφει πως «ευτυχί σύμπτωση αποτελεί το γεγονός ότι ο νέος υπουργός της Παιδείας προέρχεται από τον τεχνικό κόσμο»³¹¹ και «αν με αυτόν

---

³⁰⁷ ό.π., σ. 95.

³⁰⁸ Ο Κωνσταντίνος Α. Καλογρής υπήρξε μαθητής του γνωστού οικονομολόγου και εκπροσώπου της αναπτυξιακής θεωρίας, Ξ. Ζολώτα. Ο Ζολώτας ανήκε, μάλιστα, στην εξεταστική επιτροπή κατά την υποστήριξη της διδακτορικής διατριβής του Καλογρή, με τίτλο «Πληθωρισμός και οικονομική ανάπτυξη: ο πληθωρισμός ως μέσον χρηματοδοτήσεως της οικονομικής αναπτύξεως των υπανεπτυγμένων χωρών» στα 1962. (βλ. <http://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/5479>)

³⁰⁹ Κωνσταντίνος Α. Καλογρής, «Εκπαιδευτικόν σύστημα και οικονομική ανάπτυξις», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Στ', Αθήνα 1957, σσ. 161-168.

³¹⁰ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η Διακομματική Επιτροπή», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Ε', Αθήνα 1956, σσ. 223-224.

³¹¹ Στην πραγματικότητα, μόνο ενθουσιασμένος δε φάνταζε τότε ο Παπανούτσος με την τοποθέτηση του Γ. Βογιατζή στη θέση του υπουργού Παιδείας, τον οποίο χαρακτήρισε στα απομνημονεύματά του ως «ανίδεο» και «ξένο προς την Εκπαίδευση». Αντίθετα, για τον

υπουργό της Παιδείας δεν αποκτήσαμε επαγγελματική εκπαίδευση, και μάλιστα τεχνική, με πλήρη εξοπλισμό (σε προσωπικό, διδακτήρια και όργανα) και ισότιμη προς την άλλη γενική εκπαίδευση, κατώτερη και μέση· αν τώρα που μας διευθύνει ένας τεχνικός, δεν εμπεδωθεί στον εκπαιδευτικό κόσμο η πεποίθηση ότι η Παιδεία ως έννοια και ο Ανθρωπισμός ως αξία όχι με τον παρασιτισμό, αλλά με την παραγωγικότητα σχετίζονται – τότε δεν θα ιδεί ποτέ Θεού πρόσωπο αυτός ο τόπος, αφού οι Δυνάμεις του Κακού θα καταφέρνουν πάντοτε να ματαιώνουν και αυτών ακόμη των αγαθών συμπτώσεων τα αποτελέσματα...»³¹².

Για τους οπαδούς του πατροπαράδοτου συντηρητισμού, τα κλασικά Γυμνάσια έπρεπε να αντιμετωπίζονται ως επαγγελματικά σχολεία, αφού προετοίμαζαν τόσο τους μαθητές που θα ασχολούνταν με τις ανώτερες σπουδές όσο και τους μελλοντικούς εργαζομένους των δημόσιων υπηρεσιών. Συγκεκριμένα, οι συντάκτες του περιοδικού *Πλάτων* άσκησαν έντονη κριτική στην πρόταση της Επιτροπής Παιδείας για περιορισμό του αριθμού των αποφοίτων των Γυμνασίων με τη θέσπιση εξετάσεων και μείωσης των σχολείων και των μαθητών. Κύριο επιχείρημά τους ήταν ότι οι συνθήκες λειτουργίας ορισμένων επαγγελματιών επιβάλλουν την ύπαρξη επιπέδου γυμνασιακής μορφώσεως.³¹³

Από την πλευρά της *Παιδείας και Ζωής* είναι φανερό η προσπάθεια που καταβάλλεται ώστε να περιοριστεί η επιρροή που είχε ο συντηρητικός Ι. Θεοδωρακόπουλος της Φιλοσοφικής Σχολής στις αποφάσεις της νέας Κυβέρνησης: «Θέλουμε ωστόσο να ελπίζουμε ότι αυτή τη φορά οι σκοτεινές αντιδράσεις δεν θα μπορέσουν ν' ανακόψουν την επερχόμενη μεταβολή». Αλλά, ξεκάθαρη είναι και η πίεση που ασκείται στην εκπαιδευτική ηγεσία: «Ο νέος υπουργός της Παιδείας ας ζυγίσει καλά τα πράγματα και ας προχωρήσει με θάρρος στο έργο που τον περιμένει. Έχει στα χέρια του τον ογκώδη τόμο των πορισμάτων της Επιτροπής Παιδείας. Καλή, κακή, πλήρης, λειψή – υπάρχει τώρα μια μελέτη. Να την αγνοήσει δεν μπορεί· ας τη

Παπανούτσο, ο τέως υπουργός Παιδείας και διευθυντής των εργασιών της Επιτροπής Παιδείας Αχ. Γεροκωστόπουλος, «προήδρευσε με πολύ τακτ», είχε «πείραν των κοινωνικών αναγκών και πνεύμα πρακτικό» και ήταν ενήμερος για τα εκπαιδευτικά θέματα (Βλ. Ε. Παπανούτσος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 92, 96).

³¹² ό.π., «Σύμπτωση ευτυχής», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Ζ', Αθήνα Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1958, σσ. 159-160.

³¹³ «Η μεταρρυθμιστική ψύχωση», «Αι περί της επαγγελματικής εκπαίδευσως γνώμαι και υποδείξεις της επιτροπής», *Πλάτων*, έτος Ι', Αθήναι 1958, σσ. 27-33.

συμπληρώσει, ας τη διορθώσει, ας την καλυτερέψει – και ας προχωρήσει. Ένα μόνο δεν του επιτρέπεται: να μην πράξει τίποτα...»³¹⁴.

Πλέον, το περιοδικό διατυπώνει σαφή μέτρα και προτάσεις για την ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης. Απαιτεί από «το Κράτος να δώσει σ' αυτό τον τύπο παιδείας θέση εξέχουσα μέσα στον Οικονομικό Προγραμματισμό του και τις δαπάνες της να τις περιλάβει μέσα στα κονδύλια των παραγωγικών επενδύσεων». Απαραίτητη κρίνεται και η καθιέρωση της ισοτιμίας της τεχνικής εκπαίδευσης με τις υπόλοιπες μορφές της παιδείας, τόσο σε νομικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο.

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο που υποστηρίζεται από το περιοδικό είναι η αναντιστοιχία ανάμεσα στο λόγο των πολιτικών προσώπων και τις αποφάσεις που λαμβάνονται. Ενώ, λοιπόν, οι πολιτικοί ηγέτες «υπερακοντίζουν ο ένας τον άλλο εξαιρώντας τη σημασία της τεχνικής παιδείας για την οικονομική ανόρθωση του τόπου, την αύξηση του εθνικού εισοδήματος, την ύψωση της πολιτιστικής στάθμης του λαού μας», κατά τη σύνταξη του κρατικού προϋπολογισμού «παραλείπουν να προσέξουν την ανήκουστη και ασύγγνωστη ισχύτητα των κονδυλίων που αναγράφονται γι' αυτή τη λειτουργία». Μία πιθανή εξήγηση για την ασυνέπεια που παρατηρείται, προτείνεται από την Φραγκουδάκη. Η πολιτική εξουσία διακατέχεται από ιδεολογικές αναστολές που πηγάζουν από φόβους απώλειας του ελέγχου των νέων και της πολιτικής ισχύος³¹⁵.

Από τις αρχές του 1960 κι έπειτα, η οικονομία της χώρας σταθεροποιείται, καθώς η βιομηχανική παραγωγή αυξάνεται και η χώρα συνδέεται με την Κοινή Αγορά. Επιπλέον παρατηρείται έντονη εισροή ξένων κεφαλαίων και η οικονομία της χώρας ενσωματώνεται ταχύτερα στη διεθνή αγορά. Γίνεται επιτακτική η ανάγκη της αναδιάρθρωσης της βιομηχανίας, η αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών με στόχο τη μεγιστοποίηση της παραγωγής και η αύξηση της παραγωγικότητας. Έτσι, το κράτος αναλαμβάνει να δημιουργήσει το κατάλληλα εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό για τις ανάγκες της παραγωγής, μέσω των εκπαιδευτικών μηχανισμών. Το κυρίαρχο αίτημα της μεταρρύθμισης του '59 επανέρχεται και πλέον μετουσιώνεται σε κρατική πολιτική.

---

³¹⁴ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Σύμπτωση ευτυχής», ό.π., σ. 160.

³¹⁵ Άννα Φραγκουδάκη, «Η τεχνική εκπαίδευση και η μυθολογία της», ό.π., σ. 15.

Αν και συνεχίζει να παρατηρείται έλλειψη ταύτισης ανάμεσα στις επιδιώξεις της παραγωγής και στον τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας, η μερίδα της αστικής τάξης που τάσσεται υπέρ της αναδιάρθρωσης, κατορθώνει να συμμαχήσει με ένα ευρύ τμήμα της κοινωνίας (μικροαστοί, εργάτες, αγρότες) και να θριαμβεύσει στις εκλογές του 1963 και 1964, εκπροσωπούμενη πολιτικά από την «Ένωση Κέντρου». Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που ακολούθησε εισήγαγε την καινοτομία της «προσαρμογής του σχολείου στις ανάγκες της παραγωγής» μέσω της καθιέρωσης του διπλού καπιταλιστικού εκπαιδευτικού δικτύου.

3.4 Ο Προσανατολισμός της εκπαίδευσης

Ένα κρίσιμο ερώτημα που τίθεται στη μελέτη είναι η στόχευση και ο προσανατολισμός του εκπαιδευτικού συστήματος βάσει των απόψεων των εκπροσώπων της φιλελεύθερης εκπαιδευτικής ιδεολογίας.

Πολλές είναι οι αναφορές και οι προσπάθειες του διευθυντή του περιοδικού, αλλά και των συνεργατών του, προκειμένου να δείξουν πως ο ανθρωπισμός και η τεχνική εκπαίδευση δεν αποτελούν ασυμβίβαστες έννοιες. Ξεκινώντας από το πρώτο έτος έκδοσης του περιοδικού και φτάνοντας μέχρι και το προτελευταίο έτος έκδοσής του, ο Παπανούτσος πασχίζει να πείσει για τα οφέλη της ΤΕΕ και να καταρρίψει την αντίληψη περί κατωτερότητας της χειρωνακτικής εργασίας σε σχέση με την πνευματική. Αντλεί επιχειρήματα από πλήθος πηγών κι επιτίθεται στους «ουμανιστές» που ο ίδιος θεωρεί ότι έχουν σκόπιμα παραποιήσει την έννοια του ανθρωπισμού. «Αν πραγματικά έφτασαν σ' αυτή τη θλιβερή παρεξήγηση και της έννοιας και του όρου “ανθρωπισμός”, που μακριά βρίσκονται και από τον ελληνικό και από τον χριστιανικό πολιτισμό που διαλαλούν ότι θέλουν να μείνουν πιστοί και αφοσιωμένοι θεράποντές τους.....Οι κλασικοί συγγραφείς της ελληνικής αρχαιότητας εκτιμούν βαθιά την πράξη και τον έντιμο βιοπορισμό του εργαζόμενου ανθρώπου και τίποτα δεν είναι γι' αυτούς πιο αξιοκαταφρόνητο από τον δήθεν άνθρωπο των “γραμμάτων” που μένει έξω από τον στίβο της αληθινής ζωής. Και ο Χριστός – ο Χριστός ένα μόνο ευλόγησε σε τούτο τον κόσμο: τον τίμιο ιδρώτα της δουλειάς.....»³¹⁶, γράφει στα 1952.

---

³¹⁶ ό.π., σ. 242.

Το πόρισμα που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι η δογματική αντίθεση ανάμεσα στον ανθρωπισμό και τις θετικές επιστήμες δεν μπορεί να αποφέρει καρπούς. Αντίθετα, είναι αναγκαία η σύνθεση των εννοιών για την βελτίωση της παιδείας του έθνους. Την πάγια θέση του για τη χρησιμότητα και την αναγκαιότητα της παράλληλης ύπαρξης ανθρωπιστικής και τεχνικής αγωγής, επαναλαμβάνει ο Παπανούτσος σε πλήθος άρθρων. Ενδεικτικά, ακολουθούν δύο από τα πιο χαρακτηριστικά αποσπάσματα: «όταν λοιπόν εμβαθύνουμε στις δύο έννοιες: “ανθρωπισμός” και “θετική επιστήμη” και τις καθάρομε από παρεξηγήσεις και υπερβολές, θα βεβαιωθούμε ότι όχι μόνο δεν αντιτίθενται αναγκαία, αλλά και αρμονικά μπορούν να συνυπάρξουν μέσα σ’ ένα και τον ίδιο ιδεολογικό προσανατολισμό της παιδείας»³¹⁷, «Είναι ψεύδος και μωρία και εμπαιγμός να διατυπώνεται με σοβαροφάνεια ο ισχυρισμός ότι η προώθηση της επιστημονικής και της τεχνικής αγωγής σημαίνει εκτόπιση και προδοσία του κλασικού πνεύματος και του “ανθρωπισμού” που αποτελούν την παράδοση και τη δόξα της Ελλάδας. Μαθηματικά και Φιλοσοφία, Φυσικές Επιστήμες και Κλασική Παιδεία, Τέχνη και Τεχνική δεν αντιτίθενται ούτε μάχονται η μια προς την άλλη, αλλά συμπληρώνονται αμοιβαία και με τη σύμπραξη προάγονται – όταν ο πολιτισμός που τις στεγάζει και η εκπαίδευση που τις χρησιμοποιεί έχουν υγεία και βρίσκονται στο σωστό δρόμο. Η διένεξη, οι αντιθέσεις και η φθορά αρχίζουν μαζί με τη νοσηρότητα και τον εκτροχιασμό τους. Από την ώρα που οι Έλληνες πολιτικοί και εκπαιδευτικοί θα εμποτισθούν απ’ αυτή την ολοκάθαρη αλήθεια, η χώρα μας θα ιδεί φως και σωτηρία»³¹⁸.

Σε ελάχιστο χρονικό διάστημα από τη δημοσίευση των παραπάνω θέσεων, η συναίρεση του αρχαίου-κλασικού ανθρωπισμού και της σύγχρονης επιστήμης έγινε η κυρίαρχη πολιτική ρητορική. Με ενθουσιασμό υποδέχτηκε ο Παπανούτσος, τον Απρίλιο του 1957, τη συμφωνία των τριών πολιτικών αρχηγών Κ. Καραμανλή (ΕΡΕ), Γ. Παπανδρέου (Κόμμα Φιλελευθέρων) και Γ. Καρτάλη (Δημοκρατικό Κόμμα) πάνω στο ζήτημα της σύμπλευσης της ανθρωπιστικής και της τεχνικής εκπαίδευσης. Οι δηλώσεις των πολιτικών προσώπων αποτελούσαν απαντήσεις σε σχετική ερώτηση της εφημερίδας «Έθνος» και αναδημοσιεύτηκαν από την *Παιδεία και Ζωή* στο τεύχος

---

³¹⁷ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Σύνθεση και όχι αντίθεση», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Στ', Αθήνα Απρίλιος 1957, σσ. 65-66.

³¹⁸ ό.π., «Διεθνείς εκπαιδευτικές ζυμώσεις», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Θ', Αθήνα Ιούνιος-Ιούλιος 1960, σσ. 127-128.

του Μαΐου³¹⁹. Βέβαια, οι πολιτικές συνθήκες δεν ήταν ακόμα έτοιμες για την αναδιάρθρωση της δομής του εκπαιδευτικού συστήματος και τη θεσμοθέτηση ενός νέου Αναλυτικού Προγράμματος, δηλαδή την αλλαγή του προσανατολισμού της παιδείας. Επρόκειτο για εκπαιδευτικές διακηρύξεις και κομματικούς ανταγωνισμούς με στόχο τη δημιουργία των κατάλληλων εντυπώσεων. Αυτό έγινε φανερό από τον παραγκωνισμό των Πορισμάτων της Επιτροπής Παιδείας δύο χρόνια αργότερα, αλλά και από το γεγονός ότι χρειάστηκαν επτά ακόμα χρόνια μέχρι να πραγματοποιηθεί η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που οραματιζόταν ο Παπανούτσος.

Ένας από τους βασικούς προβληματισμούς του Παπανούτσου ήταν η απροθυμία της πλειονότητας του λαού να αποδεχτεί τη χειρωνακτική εργασία ως ισότιμη της διανοητικής. Ο ίδιος συχνά τόνιζε πως η κοινωνία πρέπει να διαφωτιστεί συστηματικά και σε μεγάλη κλίμακα, ώστε να βγει από την πλάνη της κατωτερότητας της χειρωνακτικής εργασίας. Μέσω του περιοδικού, αλλά και της γενικότερης συγγραφικής δραστηριότητας του Παπανούτσου, γινόταν έντονη προσπάθεια ώστε να στραφεί η νεολαία προς την επαγγελματική εκπαίδευση και να φανεί πως τα διανοητικά επαγγέλματα δε χαίρουν μεγαλύτερου κύρους και σημασίας στην κοινωνία, καθώς απαιτείται παρόμοια προσπάθεια και ευφυΐα για τη διαμόρφωση ενός ικανού επαγγελματία σε κάθε τομέα. Σε άρθρο του στο «Βήμα», ο Παπανούτσος γράφει: «είναι επιτέλους καιρός, ο έξυπνος, ο φιλόπνοος, ο αποφασιστικός Ρωμηός να απαλλαγεί από δύο θανάσιμες πλάνες. Από την παρεξήγηση ότι ο άνθρωπος του γραφείου και της πέννας στέκεται ψηλότερα απ' αυτόν που φορεί τη λερωμένη φόρμα της της δουλειάς. Και από την ανοησία ότι χρειάζεται κανείς πιο πολύ μυαλό για να μάθει τους κανόνες του συντακτικού, ν' αποστηθίσει τα χορικά του Σοφοκλή και ν' απομνημονέψει τα ονόματα των αυτοκρατόρων του Βυζαντίου, απ' όσο χρειάζεται για να γίνει ένας καλός τεχνίτης ή ένας καλός μηχανικός»³²⁰. Διαπιστώνεται η ανάγκη να ενημερωθεί «ο λαός μας και να κάνει συνείδηση ένα αναμφισβήτητο πια σήμερα γεγονός: ότι η τεχνική κατάρτιση των νέων δεν είναι μόνο ωφέλεια της εθνικής οικονομίας μας, αλλά και εγγύηση για την επαγγελματική και την κοινωνική τους αποκατάσταση»³²¹. Ο λαός «νομίζει ότι τα εύπορα και έξυπνα παιδιά πρέπει να κάνουν θεωρητικές σπουδές, να τελειώσουν το γυμνάσιο, να φοιτήσουν στο πανεπιστήμιο, να γίνουν “δικηγόροι”, “ανώτεροι

³¹⁹ ό.π., «Οι σκοποί της παιδείας μας», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Στ', Αθήνα Μάιος 1957, σσ. 97-98.

³²⁰ ό.π., *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., σ. 50.

³²¹ ό.π., «Αλλαγή προοπτικής», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Ζ', Αθήνα Δεκέμβριος 1958, σ. 255.

υπάλληλοι” κ.ο.κ. – για τα επαγγελματικά σχολεία προορίζονται τα φτωχά παιδιά ή τα διανοητικώς καθυστερημένα και απρόθυμα για “γράμματα”, όσα ναυαγούν στις εξετάσεις του σχολείου ή δεν υποτάσσονται στην πειθαρχία του...».

Πράγματι, η υποτίμηση της χειρωνακτικής εργασίας από τους διανοουμένους, αλλά και από τα λαϊκά στρώματα, αποτέλεσε τροχοπέδη στην καταξίωση της ΤΕΕ και την καθιέρωση της ισοτιμίας ανάμεσα σε αυτή και τα σχολεία γενικής εκπαίδευσης³²². Η «κυρίαρχη κουλτούρα» που όριζε τη διανοητική εργασία ως ανώτερη της χειρωνακτικής αποτέλεσε αντίπαλο του τεχνοκρατικού μοντέλου εκπαίδευσης, εξισώνοντας την ΤΕΕ με τον εκμηδενισμό του ανθρωπισμού.

Στόχος της προσπάθειας των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών ήταν η δημιουργία εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού που θα μπορούσε να οδηγήσει στην οικονομική ανάπτυξη της χώρας, η «ελάφρυνση» κάποιων ήδη κορεσμένων επαγγελματικών κλάδων που απαιτούσαν γυμνασιακό απολυτήριο, και η καταπολέμηση της ανεργίας. Για τους φιλελεύθερους, η καλή λειτουργία της οικονομίας και της κοινωνίας επακόλουθα, προϋπέθετε την άσκηση όλων των επαγγελματιών, διανοητικών και χειρωνακτικών.

3.5 Υποχωρήσεις και αντιστάσεις

Είναι γνωστό πως στόχος των φιλελεύθερων υπήρξε η στροφή της παιδείας σε τεχνοκρατικές βάσεις και η ενίσχυση των θετικών και πρακτικών μαθημάτων. Όντως, η ανάγκη για μεταρρύθμιση και εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος επαναλαμβάνεται ακούραστα μέσα από την πληθώρα σχετικών άρθρων που εντοπίστηκαν στην *Παιδεία και Ζωή*. Επιπλέον, στα Πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας του 1958 γίνεται απολύτως σαφής η αναγκαιότητα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, σε βαθμό μάλιστα που αγγίζει την επιβίωση της ελληνικής κοινωνίας³²³. Σίγουρα οι θιασώτες του εκσυγχρονισμού προσπαθούσαν σκληρά να πείσουν για την ορθότητα και τη συνέπεια των λόγων τους. Και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι τα λεγόμενά τους απορρέουν από πραγματικές και ειλικρινείς προθέσεις. Όμως ο αστικός φιλελευθερισμός διέπεται από αντιφάσεις, τις

---

³²² Ανθή Προβατά, *Ιδεολογικά Ρεύματα, Πολιτικά Κόμματα και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση (1950 - 1965)*, Gutenberg, Αθήνα 2002, σσ. 44-45.

³²³ Επιτροπή Παιδείας, «Επαγγελματική Εκπαίδευσις», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Ζ', Αθήνα 1958, σ. 64.

οποίες εκφράζει αναγκαστικά ο Παπανούτσος και οι ομοϊδεάτες του. Ποιες είναι αυτές και πώς γίνονται φανερές;

Καταρχάς, υπενθυμίζουμε το βασικό συστατικό της μετεμφυλιακής περιόδου, τον φόβο για την ανατροπή της κοινωνικής ισορροπίας από την πολιτική ηγεσία. Δεύτερον, πρέπει να εξεταστεί η στάση του Παπανούτσου σε συνδυασμό με τις πολιτικές του καταβολές. Είναι ήδη γνωστό πως πρόκειται για το συνεχιστή του Αλ. Δελμούζου, φιλελεύθερου διανοούμενου με «απολίτικα» χαρακτηριστικά. Ο Π. Ξένος χαρακτηρίζει τον Παπανούτσο ως ένα άτομο ιδιαίτερα ευέλικτο, υποχωρητικό και πρόθυμο για συμβιβασμούς³²⁴. Πράγματι, ο ίδιος ο Παπανούτσος, περιγράφοντας τις εσωτερικές διεργασίες της Επιτροπής Παιδείας μέσα από τα *Απομνημονεύματά* του, επιβεβαιώνει τους παραπάνω ισχυρισμούς: «Βλέποντας την ιδεολογική ανομοιογένεια και την κατά πλειοψηφία συντηρητική γραμμή των μελών της Επιτροπής και θέλοντας να προβληθούν στα Πορίσματά της μερικές βασικές έννοιες που θα άνοιγαν το δρόμο σε μια πιο υγιή και συγχρονισμένη, προπάντων ρεαλιστική, αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών μας ζητημάτων, δεν υποστήριξα ριζοσπαστικές λύσεις, αλλά κράτησα γενικά στάση μετριοπαθή και περιόρισα τα αιτήματά μου στο ελάχιστο». Στα πορίσματα της Επιτροπής αντανακλάται η προσπάθεια συνδυασμού του τεχνοκρατικού και του ανθρωπιστικού προσανατολισμού της παιδείας, ενώ συχνά επισημαίνονται οι πολλαπλοί κίνδυνοι που ενέχει η ανάπτυξη του τεχνικού πολιτισμού. Πρόκειται αναμφίβολα για συμβιβασμό που πηγάζει από τον φόβο των επικείμενων αντιδράσεων από τους εκπροσώπους της συντήρησης.

Ένα από τα βασικά στοιχεία της κλασικής αστικής ιδεολογίας είναι η αντιμετώπιση των επιμέρους ατόμων ως θεμέλιο της κοινωνίας. Τόσο ο Παπανούτσος, όσο και οι υπόλοιποι φιλελεύθεροι αστοί διανοούμενοι της εποχής υιοθετούν την πίστη στην ακαδημαϊκή και κοινωνική πρόοδο των «ικανότερων ατόμων», ανεξάρτητα από το κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο της οικογένειάς τους³²⁵. Τα κριτήρια επιλογής του σχολείου θεωρούνται αξιοκρατικά, και έτσι η εκπαίδευση μπορεί να λειτουργήσει ως μοχλός για την κοινωνική ανέλιξη των μαθητών οποιουδήποτε κοινωνικού στρώματος. Για το λόγο αυτό, υποστηρίζονται

---

³²⁴ Π. Ξένος, «Για τον Ε. Παπανούτσο», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 7, Αθήνα Μάιος-Ιούνιος 1982, σ. 101.

³²⁵ Βλ. Μπάμπης Νούτσος, «Η έννοια του Αναλυτικού Προγράμματος στο έργο του Ε.Π. Παπανούτσου», ό.π., σσ. 83-100.

ελάχιστα λαοφιλείς θέσεις που δε συμβαδίζουν με τον εκδημοκρατισμό και τη διεύρυνση της εκπαίδευσης. Όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο της εργασίας, μία από τις πιο χαρακτηριστικές τέτοιες περιπτώσεις είναι ο ελιτίστικός χαρακτήρας της Ανώτατης Εκπαίδευσης. Ο αριθμός των διαθέσιμων θέσεων στα Πανεπιστήμια οφείλει να είναι εξαιρετικά περιορισμένος, ώστε να περνούν τις πύλες τους μόνο οι εξαιρετικά προικισμένοι μαθητές, οι οποίοι προορίζονται τελικά να καταλάβουν τις ηγετικές θέσεις στην κοινωνία. Καθοριστική επίδραση στην παραπάνω λογική έχει και το ιδεολόγημα σχετικά με τα «φυσικά χαρίσματα» που μπορεί να έχουν τα άτομα. Ο Παπανούτσος θα φτάσει, μάλιστα, να υποστηρίξει την ξεχωριστή εκπαίδευση των «χαρισματικών παιδιών». Σε άρθρο του στο «Βήμα» γράφει ότι το Κράτος έχει «το χρέος να μην αφήσει τις ιδιοφυΐες, τα πλουσιότερα προικισμένα από τη Φύση πνεύματα να παρακολουθούν τον αργότερο βηματισμό των άλλων και να χάνουν με τη σύνθλιψη μέσα στο σωρό τη λάμψη τους, αλλά να φροντίσει ώστε με ειδικό πρόγραμμα σπουδών, σε χωριστά ιδρύματα (ή σε χωριστές ώρες) και με γενναίαν οικονομική ενίσχυση αυτοί οι εκλεκτοί νέοι να προωθηθούν προς κορυφαίες επιδόσεις στους τομείς των Γραμμάτων, των Επιστημών και της Τεχνικής»³²⁶. Το μέτρο της ξεχωριστής πρόνοιας για τα ιδιοφυή παιδιά κρίνεται επιβεβλημένο από τον ίδιο το θεσμό της δημοκρατίας, αλλά και επικερδές για το κοινωνικό σύνολο.

Οι πάγιες αστικές φιλελεύθερες αντιλήψεις που περιγράφηκαν παραπάνω, αρχίζουν από τα μέσα της δεκαετίας του '50 κι έπειτα, να συνδυάζονται με αναπτυξιακές θεωρίες που βρήκαν μεγάλη απήχηση μεταπολεμικά σε καπιταλιστικές κοινωνίες του εξωτερικού. Κυρίαρχη ανάμεσά τους είναι η Θεωρία του Ανθρώπινου Κεφαλαίου που αναφέρθηκε παραπάνω. Ο συνδυασμός των δύο παραδοχών οδηγεί τελικά τον Παπανούτσο να προτάσσει ως λύση του εκπαιδευτικού προβλήματος της χώρας τη δημιουργία του διπλού καπιταλιστικού δικτύου. Μέσω αυτής της εκπαιδευτικής πολιτικής διαμορφώνεται ένας ανεπτυγμένος τεχνικός κλάδος για την πλειονότητα του λαού και οι ηγετικές – διανοητικές θέσεις μετατρέπονται σε προνόμιο των λίγων. Με άλλα λόγια η εκπαίδευση αποκτά ξεκάθαρα ταξικά χαρακτηριστικά και οι εκπαιδευτικές/κοινωνικές ανισότητες εντείνονται.

---

³²⁶ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., σ. 33.

Τα προβλήματα στην περίπτωση του Παπανούτσου εκκινούν από τη θεωρητική αντίληψη του ίδιου³²⁷. Εξηγούμαστε: Για τον Παπανούτσο η πολιτική πράξη προϋποθέτει την ηθική, ενώ οι πολιτικοί είναι πρώτα απ' όλα δάσκαλοι της αρετής. Η ταύτιση της πολιτικής με την ηθική βασίζεται σε μια αφηρημένη «δεοντολογία», η οποία τελικά απομακρύνει τον Παπανούτσο από την ανάγνωση της κοινωνικής – ιστορικής πραγματικότητας. Αντίθετα, τον στρέφει στην αναζήτηση απαντήσεων από τα διάφορα «πρόσωπα» που κινούνται στο χώρο της ελληνικής πολιτικής/εκπαίδευσης. Η συγκεκριμένη θεωρητική αντίληψη συχνά καταλήγει σε λογικά αδιέξοδα, αφού οι ατομικές ή οι ψυχολογικές ιδιοτροπίες των διαφόρων «αρμοδίων» ή ακόμα και αντιπάλων δε μπορούν να ερμηνεύσουν τις συγκρούσεις, τις καθυστερήσεις, τις οπισθοδρομήσεις, και τη στασιμότητα που διέπει την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα που βιώνει ο Παπανούτσος

Έτσι, δεν είναι σπάνιες οι αντιφάσεις στις προτάσεις και τα έργα του Παπανούτσου. Ενώ υποστηρίζει σταθερά τη διακομματική συνεννόηση για τη λύση των ποικίλων εκπαιδευτικών ζητημάτων, η ηθική διάσταση που δίνει στην πολιτική τον εμποδίζει από την πραγμάτωσή της.

3.6 Αντιδράσεις στην ανάπτυξη της ΤΕΕ

Κατά τη δεκαετία του 1950 κυρίαρχη ήταν ακόμα η κλασικιστική κατεύθυνση στην εκπαίδευση και η γνώση που προάγεται και αξιολογείται στο σχολείο είναι αυτή που εμφορείται από τα «ελληνοχριστιανικά» ιδεώδη. Αυτά τα «ιδεολογικά είδωλα», όπως τα ονομάζει η Φραγκουδάκη, έχουν βαθιές ρίζες στην ελληνική κοινωνία και πλήθος υποστηρικτών³²⁸. Φανατικοί υπερασπιστές και προστάτες των παραπάνω αξιών, κάτοχοι της λεγόμενης ιδεολογικής ηγεμονίας, οι συντηρητικοί κύκλοι.

Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αντίδρασης στις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες των φιλελεύθερων κύκλων –αλλά και της αριστεράς– είναι η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών³²⁹. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, όταν οι αναπτυξιακές θεωρίες έχουν αρχίσει να κερδίζουν έδαφος και η πολιτική

---

³²⁷ Μπάμπης Νούτσος, ό.π., σ. 88-92.

³²⁸ Άννα Φραγκουδάκη, ό.π., σ. 14.

³²⁹ Η Φιλοσοφική Σχολή εναντιώνεται στο χωρισμό του Γυμνασίου σε δύο βαθμίδες τριετούς διάρκειας, καθώς θεωρείται πως με τον τρόπο αυτό πλήττεται το κλασικό Γυμνάσιο. Η τεχνική παιδεία, την οποία τόσο θερμά προσπαθούσαν να προωθήσουν οι φιλελεύθεροι κύκλοι, θεωρείται καλοδεχούμενη από τους συντηρητικούς, με την προϋπόθεση να είναι πρωτίστως εθνοκεντρική και να διατηρεί την παράδοση.

ηγεσία στηρίζει –στα λόγια τουλάχιστον– την ανάπτυξη της ΤΕΕ, οι ομάδες της αντίδρασης αναγκάζονται να οπισθοχωρήσουν. Καθώς δεν μπορούν να συγκρουστούν άμεσα με τον πυρήνα της τεχνοκρατικής ιδεολογίας, αντιστρέφουν το «επιχείρημά» τους και μιλούν για πιθανή υποβάθμιση και κατάρρευση του ανθρωπισμού. Επιδιώκουν την επικράτηση της ανθρωπιστικής και κλασικής παιδείας, με άξονα μια σχεδόν μεταφυσική αντίληψη για την κοινωνία: «Φαντασθήτε ένα άνθρωπο, ο οποίος γνωρίζει αρίστην φυσικήν και χημείαν, έχει πλούσιαν ζωολογικάς γνώσεις, γνωρίζει απ’ έξω τα βάθη της θαλάσσης και τα ύψη των αστερών, κατέχει σπουδαίας επιδόσεις εις την στρατιωτικήν, την τραπεζικήν, την εμπορικήν επιστήμην, δεν γνωρίζει όμως τίποτε άλλο. Το όφελος είναι μηδέν, διότι ο άνθρωπος αυτός εκέρδισε τον κόσμον, αλλ’ έχασε την ψυχήν του»³³⁰.

Η λεγόμενη «ανθρωπιστική παιδεία», όπως και η «εθνική αγωγή» που επικαλούνται οι δυνάμεις της αντίδρασης στη δεδομένη ιστορική περίοδο αποκρύπτει τον πολιτικό και ιδεολογικό πειθαναγκασμό, αλλά και το φρονηματιστικό χαρακτήρα του σχολείου. Ο Παπανούτσος, είχε τότε καταφέρει να παρατηρήσει το πρόβλημα και να το διατυπώσει με σαφήνεια: «Οι “ανθρωπιστές” μας κάθε φορά που ακούγεται το αίτημα η εκπαίδευση των νέων μας να προσγειωθεί στην ελληνική πραγματικότητα και να συσχετισθή προς τις επαγγελματικές ασχολίες, που πρόκειται να εξασφαλίσουν αύριο το ψωμί των παιδιών μας (το λιγοστό και πικρό ψωμί με το οποίο ανέκαθεν συντηρείται στη ζωή ο φτωχός μας λαός!) οργίζονται και αγανακτούν: ή ανθρωπισμός –κραυγάζουν– ή επαγγελματικές γνώσεις· μακριά το ένα από το άλλο· “ανθρώπους” πρέπει να μορφώνουν τα σχολεία μας, όχι επαγγελματίες.....»³³¹. Είναι φανερό, λοιπόν, πως η επίκληση στον «ανθρωπισμό» από την αντίδραση χρησιμοποιούνταν ως πρόσχημα ώστε να ανακοπεί η προσπάθεια εκσυγχρονισμού του σχολείου και η στροφή στην τεχνοκρατία.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα, ο Παπανούτσος και οι συνεργάτες του δημοσιεύουν άρθρα στην *Παιδεία και Ζωή*, αλλά και σε άλλα έντυπα³³². Σε ένα από τα πολλά άρθρα του περιοδικού που αναφέρονται στον προσανατολισμό της παιδείας,

---

³³⁰ Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, *Το ζήτημα της επικείμενης εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως*, σ. 6.

³³¹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Ανθρωπισμός και επάγγελμα», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Α', Αθήνα 1952, σ. 241.

³³² Ο ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ δημοσίευσε κάποια κείμενα – απαντήσεις μέσω της εβδομαδιαίας στήλης που διατηρούσε στην εφημερίδα «Βήμα». Βλ. Ε.Π. Παπανούτσος, «Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία», ό.π., σσ. 27-30, 48-51 κ.ά.

ο Παπανούτσος ασκεί κριτική στους λεγόμενους «ανθρωπιστές» που αντιπροσωπεύουν, όπως γνωρίζουμε τις δυνάμεις της αντίδρασης. Εξηγεί πως συχνά παραβλέπουν τη διαφορετικότητα των εννοιών του «κλασικού ελληνικού ανθρωπισμού» και του «μουσειακού αλεξανδρινισμού». Ενώ το πνεύμα του πρώτου είναι «ζωή, ουσία, παλμός δημιουργικός», ο αλεξανδρινισμός αποτελεί «τύπο, μίμηση, νέκρα». Όμως, κριτική ασκεί ο Παπανούτσος και στους οπαδούς της τεχνοκρατικής ιδεολογίας, οι οποίοι φαίνεται πως παραγνωρίζουν «ότι δεν μπορούν να μιλούν σήμερα οι φυσικοί επιστήμονες και οι τεχνικοί, όπως μιλούσαν τον περασμένο αιώνα, με το πνεύμα δηλαδή ενός επιστημονισμού και θετικισμού ρηχού και κριτικά ανεργάτιστου. Ότι σήμερα οι φυσικές επιστήμες είναι μια βαθειά φιλοσοφία και η τεχνική απαιτεί από τον άνθρωπο νου καλλιεργημένο αλλά και ήθος».

Σε αυτό το κεφάλαιο της εργασίας έγινε φανερή η σημασία της ΤΕΕ για τους φιλελεύθερους αστούς μεταρρυθμιστές. Αποτυπώνεται, όμως, το αίτημα του τεχνοκρατικού προσανατολισμού της εκπαίδευσης και της ανάπτυξης της ΤΕΕ στο νομοθέτημα της μεταρρύθμισης του 1964, και αν ναι, με ποιο τρόπο;

Υπενθυμίζουμε ότι το Ν.Δ. 4379 του 1964 όριζε τη δημιουργία ενός πολυεπίπεδου δικτύου τεχνικών και επαγγελματικών σχολείων, τα οποία θα συνδέονταν άμεσα με την παραγωγή τροφοδοτώντας την με εργατικό δυναμικό διαφορετικών ειδিকেύσεων και επιπέδων. Πράγματι, αυτή η μεταρρύθμιση υλοποιεί τις εξαγγελίες και τις προσπάθειες των φιλελεύθερων διανοουμένων, αναπροσανατολίζοντας την εκπαίδευση και θέτοντας τα θεμέλιά της σε τεχνοκρατικές βάσεις. Άλλωστε, η στροφή προς την τεχνοκρατία και η μεγάλη σημασία που δίνεται στην ΤΕΕ, δεν κρύβεται από τους συντάκτες της εισηγητικής έκθεσης «Περί της Τεχνικής Εκπαιδύσεως», η οποία αποτελεί το ένα από τα τρία μείζονα νομοθετήματα της μεταρρύθμισης. Εκεί αναφέρεται ότι η οικονομική ανάπτυξη της χώρας εξαρτάται από την ανάπτυξη της ΤΕΕ και γι' αυτό θα πρέπει να αποτελεί στόχο της εκπαιδευτικής πολιτικής η στροφή των νέων προς τα τεχνικά επαγγέλματα³³³.

---

³³³ Σήφης Μπουζάκης, ό.π., σ. 105.

Στην πραγματικότητα, η μεταρρύθμιση βασίζεται στις αναπτυξιακές θεωρίες για την εκπαίδευση και κυρίως στη «Θεωρία του Ανθρώπινου Κεφαλαίου», με βασικό άξονα την προσαρμογή του σχολείου στις ανάγκες και στις απαιτήσεις της παραγωγής. Έτσι, υλοποιείται το παλαιό, αλλά σταθερό, αίτημα των φιλελεύθερων κύκλων για τη θέσπιση του διπλού εκπαιδευτικού δικτύου. Η διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος παρουσιάζει κάθετη και οριζόντια κινητικότητα, ενώ το δεύτερο σχολικό δίκτυο (τεχνικό γυμνάσιο/ Σχολές Εξειδίκευσης Τεχνικών/ τεχνικό επαγγελματικό λύκειο) απευθύνεται στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα με στόχο τη μαζική δημιουργία κατάλληλα ειδικευμένου εργατικού δυναμικού για τις ανάγκες της οικονομίας της χώρας. Αντίστοιχα, το πρώτο σχολικό δίκτυο (γενικό γυμνάσιο/ λύκειο) απευθύνεται στη μειοψηφία των μαθητών, τους «ικανούς» και «χαρισματικούς». Η επιλογή των μαθητών από το σχολικό μηχανισμό γίνεται μέσα από τη διεξαγωγή πολλών εξετάσεων (εισαγωγικών για το λύκειο, απολυτηρίου λύκειου, Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου, πανεπιστημιακών), ώστε να είναι ελάχιστοι τελικά οι απόφοιτοι της ανώτατης εκπαίδευσης, αυτοί δηλαδή που προορίζονται να στελεχώσουν τις ηγετικές και πνευματικές θέσεις της κοινωνίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Η ΕΜΦΥΛΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΣΤΗ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

4.1 Ιστορική επισκόπηση

Κατά τη δεκαετία του 1950 παρατηρούνται έντονες ανισότητες ανάμεσα στα δύο φύλα, οι οποίες γίνονται φανερές μέσα από την απουσία των γυναικών από το χώρο εργασίας, αλλά και από τα αυξημένα ποσοστά αναλφαβητισμού τους³³⁴. Αν και ο θεσμός της παραδοσιακής οικογένειας είχε εξασθενήσει κατά τα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αλλά και του Εμφυλίου έπειτα, η μετεμφυλιακή περίοδος χαρακτηρίζεται από σύσφιξη των οικογενειακών δεσμών και των παραδοσιακών αξιών. Οι αξίες αυτές είναι στενά συνυφασμένες με την πατριαρχία και όπως είναι φυσικό, συντελούν στην περαιτέρω υποβάθμιση της θέσης της γυναίκας. Η κυριαρχία του άνδρα ως βασικού πυλώνα της οικογένειας ήταν κατοχυρωμένη και σε νομικό επίπεδο με το άρθρο 1387³³⁵, ήδη από τα 1946. Κυρίαρχη θέση έχει η θρησκεία στην κοινωνία της περιόδου, καθώς και η τήρηση των παραδόσεων. Η ηθική της εποχής επιβάλλει την απουσία της γυναίκας από το δημόσιο βίο και τον περιορισμό της στην οικιακή ζωή, όπου λειτουργούσε αποκλειστικά ως σύζυγος και μητέρα. Σημαντικό ρόλο κατείχε η αξία της τιμής, την οποία μάλιστα όφειλαν να προστατεύουν και να περιφρουρούν αρχικά ο πατέρας και οι αδελφοί της κοπέλας και αργότερα ο σύζυγός της. Μάλιστα, μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του '60 παρατηρούνταν στην ελληνική επαρχία το παθολογικό φαινόμενο των «εγκλημάτων τιμής», τα οποία διέπρατταν οι άνδρες της οικογένειας όταν προσβαλλόταν η «τιμή» της κόρης ή της αδελφής τους. Κάθε γυναίκα όφειλε να έχει μια αυστηρή σεξουαλική ηθική, η οποία σε συνδυασμό με την προίκια, θα της εξασφάλιζε ένα καλό γάμο και επακόλουθα κάποια κοινωνική καταξίωση.

Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '40, στην πλειονότητα των δυτικών δημοκρατικών χωρών είχε κατοχυρωθεί η πολιτική και νομική ισότητα των γυναικών και των ανδρών³³⁶. Έτσι, ήταν φυσική κι επόμενη η πίεση που δέχτηκε η Ελλάδα ως χώρα – μέλος του ΟΗΕ για την εφαρμογή της ειδικής σύμβασης που προωθούσε η

---

³³⁴ Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, «Κοινωνική αλλαγή 1949 – 1974», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770 – 2000*, τόμ. 9: Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974, Ελληνικά Γράμματα, «Τα Νέα», Αθήνα 2003, σσ. 188-190.

³³⁵ Συγκεκριμένα, το άρθρο 1387 του Α.Κ. όριζε ότι «ο ανήρ είναι αρχηγός του οίκου».

³³⁶ Valerie Bryson, *Φεμινιστική Πολιτική Θεωρία*, μτφρ. Ελεάννα Πανάγου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σ. 200.

Επιτροπή για τη Θέση της Γυναίκας στα 1952³³⁷. Παρά την απροθυμία των συντηρητικών κυβερνήσεων που επεκράτησαν μετά από τον ελληνικό Εμφύλιο, τελικά στις 28 Μαΐου του 1952 κατοχυρώθηκαν τα πλήρη πολιτικά δικαιώματα της γυναίκας. Οι γυναίκες δεν συμμετείχαν στις εκλογές του Νοεμβρίου που ακολούθησαν, καθώς δεν είχε γίνει ενημέρωση των εκλογικών καταλόγων, άσκησαν όμως για πρώτη φορά το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις αναπληρωματικές εκλογές του 1953 και 1954. Η Ελένη Σκούρα (υποψήφια με τον «Ελληνικό Συναγερμό») υπήρξε η πρώτη γυναίκα που εξελέγη βουλευτής στην Ελλάδα, στην αναπληρωματική εκλογή της Θεσσαλονίκης το 1953³³⁸. Οι πρώτες γενικές βουλευτικές εκλογές στις οποίες έλαβαν μέρος και οι γυναίκες ήταν αυτές της 19^{ης} Φεβρουαρίου του 1956. Τότε, το σύνολο των εγγεγραμμένων πολιτών ανήλθε σε 4.507.907³³⁹. Την κυβερνητική πλειοψηφία συγκέντρωσε η Ε.Ρ.Ε. (Εθνική Ριζοσπαστική Ένωση) με 165 έδρες, ενώ με μικρή διαφορά ακολούθησε η Δ.Ε. (Δημοκρατική Ένωση) με 132 έδρες αντίστοιχα³⁴⁰. Τέλος, η επιρροή της ΕΔΑ, ως δύναμη της Αριστεράς, ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη στο εκλογικό σώμα των γυναικών μέχρι και το 1967.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της εκλογικής συμπεριφοράς των γυναικών σε συνάρτηση με εκείνη των ανδρών³⁴¹. Καταρχάς, όπως ήταν αναμενόμενο, το ποσοστό της αποχής των γυναικών από τις κάλπες ήταν πολύ υψηλό. Επιπλέον, βρέθηκε πως στην επαρχία η γυναικεία ψήφος ταυτίζεται με την ανδρική, αφού ο αριθμός των ψήφων που έλαβε κάθε σχηματισμός σχεδόν διπλασιάστηκε σε σχέση με τις προηγούμενες εκλογές. Απόκλιση ανάμεσα στις ψήφους των δύο φύλων εντοπίζεται μόνο στα αστικά κέντρα, όπου η γυναικεία ψήφος φαίνεται πως είναι αρκετά συντηρητικότερη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιφέρεια της Αθήνας, στην οποία οι γυναίκες ψηφοφόροι της ΕΡΕ παρουσίασαν 13% υψηλότερο ποσοστό σε σχέση με το αντίστοιχο ανδρικό. Η τάση

---

³³⁷ Χάρης Αθανασιάδης, «Οι δύο στιγμές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος», στο Ελένη Μαραγκουδάκη (επιμ.), *Εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία*, Ιωάννινα 2007, σελ. 18.

³³⁸ Ηλίας Νικολακόπουλος, ό.π., σ. 165.

³³⁹ Jean Meynaud, Π. Μερλόπουλος & Γ. Νοταράς, *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965* (2^η έκδ.), μτφρ. Π. Μερλόπουλος, Μπάυρον, Αθήνα 1974, σσ. 98-99.

³⁴⁰ Ηλίας Νικολακόπουλος, ό.π., σσ. 202-203.

³⁴¹ ό.π., σσ. 209-210.

αυτή οδήγησε στη μείωση του χάσματος ανάμεσα στα εκλογικά ποσοστά των δύο πρώτων κομμάτων.³⁴²

Στις επόμενες εκλογές που έλαβαν χώρα, το 1958, κυρίαρχος σχηματισμός αναδείχθηκε και πάλι η ΕΡΕ, καθιερώνοντας την απόλυτη ηγεμονία της Δεξιάς στη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Η γυναικεία ψήφος έδρασε και πάλι υπέρ της ΕΡΕ στην Αθήνα, αν και η διαφορά ανάμεσα στην ανδρική και τη γυναικεία ψήφο ήταν ελαφρώς μειωμένη σε συνάρτηση με τα ποσοστά των προηγούμενων εκλογών³⁴³. Η απόκλιση ανάμεσα στις δύο ψήφους θα μειωθεί ακόμα περισσότερο κατά την περίοδο 1963-1964, ενώ πάντα ισχύει ότι οι διαφορές εξασθενούν όσο απομακρυνόμαστε από την πρωτεύουσα.

4.2 Η γυναικεία παρουσία στην ομάδα σύνταξης του περιοδικού

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διερεύνηση του αριθμού των συντακτών και των συντακτριών του περιοδικού κατά την περίοδο έκδοσής του. Αυτή μπορεί να λειτουργήσει ως δείκτης για τη θέση των γυναικών κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, αλλά και την εκπροσώπηση των γυναικών στον Τύπο με τη δημόσια έκφραση του λόγου. Η αρχική μας υπόθεση είναι ότι οι άνδρες αρθρογράφοι του περιοδικού υπερτερούν σε σχέση με τις γυναίκες, λόγω της ανισότητας που παρατηρείται κατά τη δεδομένη χρονική περίοδο ανάμεσα στα δύο φύλα. Ενώ ο άνδρας έχει την κοινωνική υποστήριξη για την παρουσία στο δημόσιο χώρο, ο ρόλος της γυναίκας ως συζύγου και μητέρας τη θέλει περιορισμένη στην ιδιωτική οικιακή σφαίρα.

Ως βασική μονάδα καταγραφής επιλέχθηκε το άρθρο, διότι με τον τρόπο αυτό θα διερευνηθεί το σύνολο της παραγωγής της αρθρογραφίας για το διάστημα 1952-1961. Πολύ συχνά ο ίδιος συντάκτης εμφανίζεται πολλές φορές στην ύλη του περιοδικού (ο Ε.Π. Παπανούτσος, για παράδειγμα, συντάσσει πάντοτε το κύριο άρθρο και τα σχόλια, αλλά πολύ συχνά απαντάται και στην ενότητα «Μελέτες», «Βιβλιοκρισία», «Νεκρολογίες» κτλ.). Η ανεξάρτητη μεταβλητή με την οποία θα συσχετιστεί η επιλεγμένη μονάδα καταγραφής είναι το φύλο. Σημειώνεται πως αποκλείστηκαν από την έρευνα οι περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν ήταν σαφές το

---

³⁴² Μια ερμηνεία για τη συντηρητικότερη γυναικεία ψήφο στα αστικά κέντρα, όπως δίνεται από τον Νικολακόπουλο, είναι ότι παρόλο που παρατηρείται όλο και μικρότερος αριθμός οικογενειών που ψηφίζουν ταυτόσημα -λόγω της εντονότερης κοινωνικής χειραφέτησης των γυναικών-, η γυναικεία απασχόληση παραμένει περιορισμένη.

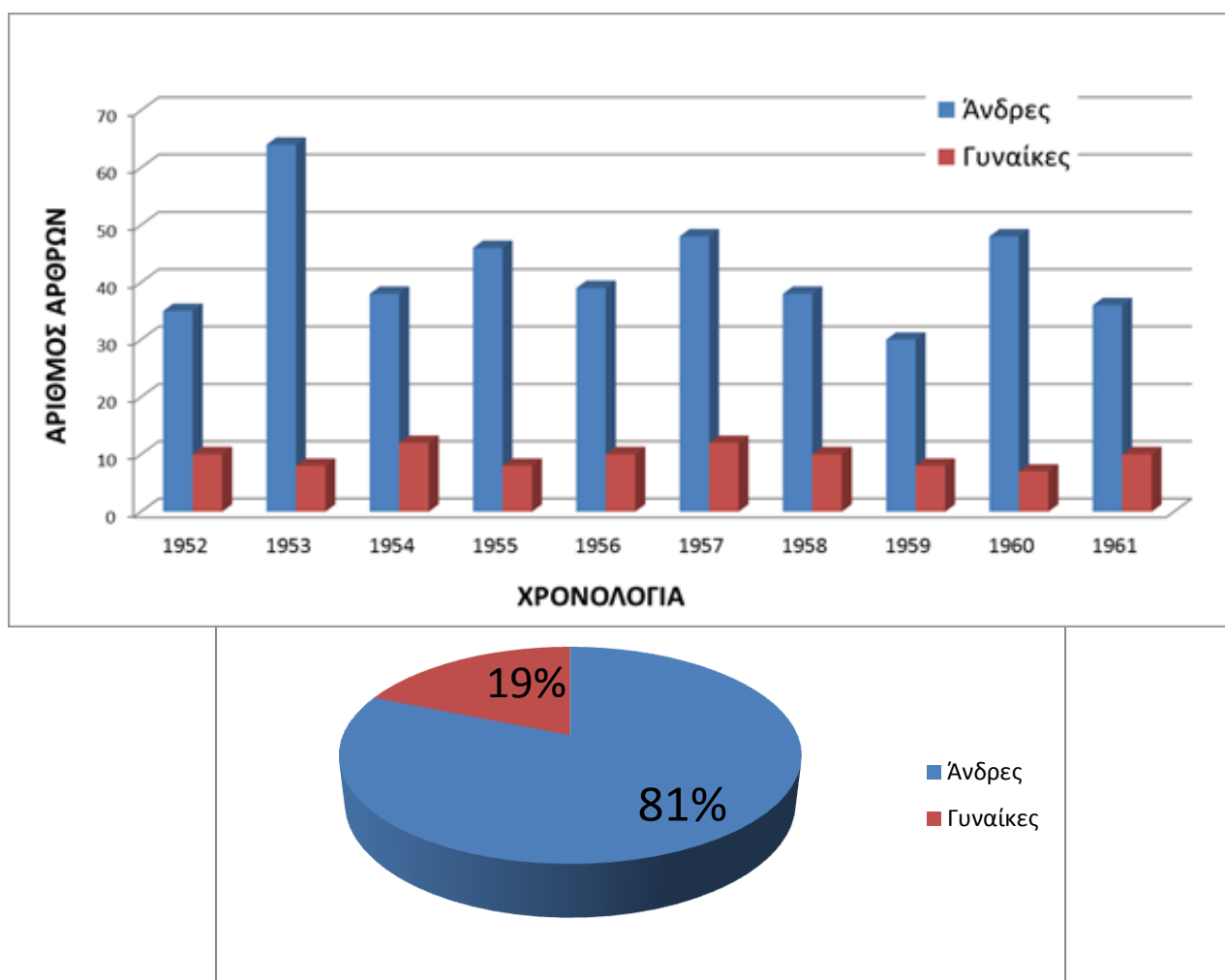
³⁴³ ό.π., σσ. 230-232.

φύλο του/της αρθρογράφου με βάση το ονοματεπώνυμό του/της (π.χ. Νικολάου Β.Κ.), αναγράφονταν μόνο τα αρχικά του ονόματος (π.χ. Ν.Κ.Π.), ο συντάκτης υπέγραφε με ψευδώνυμο (π.χ. Παρατηρητής), ή το άρθρο ήταν ανυπόγραφο. Επιπλέον, στην περίπτωση κατά την οποία κάποιο άρθρο δημοσιευόταν σε συνέχειες διαδοχικών τευχών, καταγράφηκε μία μόνο φορά. Τέλος, οι αναδημοσιευμένες μεταφρασμένες μελέτες ξένων επιφανών επιστημόνων και συγγραφέων (π.χ. Jean Piaget, Robert Oppenheimer) προσμετρήθηκαν στο γενικό σύνολο, καθώς αποτελούν κι αυτές τεκμήρια της εκπροσώπησης του κάθε φύλου στο διεθνή Τύπο.

Συνολικά βρέθηκαν 517 άρθρα, τα οποία δημοσιεύτηκαν κατά την περίοδο 1952-1961, όπως φαίνεται και στο Γράφημα IV.

ΓΡΑΦΗΜΑ IV

ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΚΑΤΑ ΦΥΛΟ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΕΤΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ

Στον οριζόντιο άξονα του γραφήματος βρίσκεται η χρονολογία, ενώ στον κάθετο δηλώνεται ο αριθμός των άρθρων που αντιστοιχούν στους άνδρες και στις

γυναίκες. Παρατηρούμε πως η υπόθεση που αρχικά τέθηκε, επαληθεύεται, καθώς η διαφορά ανάμεσα στους αριθμούς των άρθρων που δημοσιεύτηκαν από τα δύο φύλα είναι ιδιαίτερα έντονη καθ' όλη την περίοδο έκδοσης της *Παιδείας και Ζωής*. Το χαμηλότερο ποσοστό εκπροσώπησης των γυναικών στην αρθρογραφία του περιοδικού (λιγότερο από 10%) εντοπίζεται το 1953, ενώ την αμέσως επόμενη χρονιά παρατηρείται το πιο υψηλό (24%). Όπως φαίνεται και παρακάτω, το συνολικό ποσοστό των άρθρων που έχουν γραφτεί από γυναίκες αγγίζει το 19%, ενώ το αντίστοιχο ανδρικό καταλαμβάνει το υπόλοιπο 81%.

Δεν παρατηρείται κάποια αξιοσημείωτη αυξομείωση του ποσοστού των γυναικών που συμμετείχαν στην αρθρογραφία του περιοδικού ανά τα χρόνια. Οι όποιες διακυμάνσεις θα πρέπει να θεωρηθούν μάλλον τυχαίες, δεδομένου κίόλας πως κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο που εξετάζουμε δεν υπάρχουν σημαντικές πολιτικές ανακατατάξεις που να τροποποιούν ενδεχομένως την καθιερωμένη κοινωνική θέση της γυναίκας. Ακόμα και η πλήρης κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των γυναικών που έγινε το 1953 δε φαίνεται να προσφέρει κάποια – έστω σταδιακή – εξισορρόπηση στα ποσοστά των δύο φύλων. Για την κατανόηση της κατάστασης θα πρέπει να συνυπολογιστεί η σχετική ανυπαρξία του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα κατά την περίοδο που εξετάζουμε, η σταθερότητα των δομών και των μηχανισμών που διατηρούσαν τη γυναίκα αποστασιοποιημένη από το δημόσιο χώρο, αλλά και ο ενδεχόμενος κοινωνικός στιγματισμός που θα ακολουθούσε κάποια απόπειρα κοινωνικής χειραφέτησης της γυναίκας. Είναι γνωστό, άλλωστε, πως σε μια πατριαρχική κοινωνία ο γυναικείος λόγος βρίσκεται αναπόφευκτα στο περιθώριο.

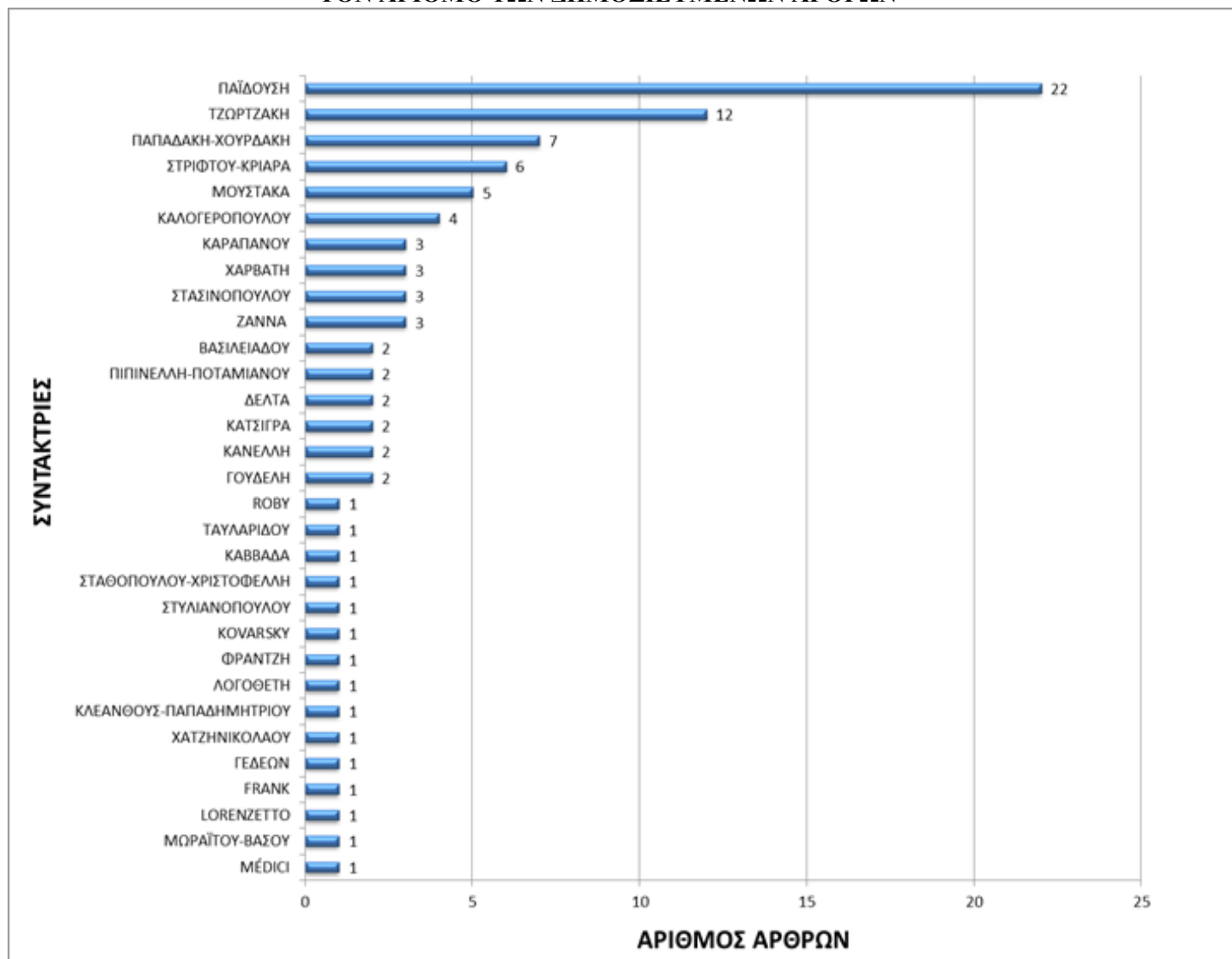
4.3 Η κοινωνικο-πολιτική ταυτότητα των συντακτριών

Εστιάζοντας στο γυναικείο δυναμικό του περιοδικού, παρατηρούμε ότι στη διάρκεια έκδοσής του γράφτηκαν 95 άρθρα στο σύνολό τους από 31 συντάκτριες. Τα άρθρα είναι κατανομημένα σχετικά ομοιόμορφα ανάμεσα στις επιμέρους κατηγορίες του περιοδικού («Μελέτες», «Η σχολική πράξη», «Εσύ και το παιδί σου» κτλ.).

ΓΡΑΦΗΜΑ V

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΚΤΡΙΩΝ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΜΕ ΒΑΣΗ

ΤΟΝ ΑΡΙΘΜΟ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΩΝ ΑΡΘΡΩΝ

Στη γραφική παράσταση V εμφανίζεται η κατανομή των απόλυτων συχνοτήτων των συντακτριών του δείγματος, ανάλογα με τη δημοσιευμένη αρθρογραφία τους στο περιοδικό *Παιδεία και Ζωή*. Από το μήκος των τιμών των

ράβδων του ιστογράματος, διαπιστώνεται, αρχικά, η λιγοστή συνεισφορά της πλειονότητας του γυναικείου δυναμικού του περιοδικού. Στο κατώτερο άκρο της κλίμακας παρατηρείται ότι η πολυπληθέστερη κατηγορία της κλίμακας είναι η δημοσίευση ενός και μόνου άρθρου κατά τη δεκάχρονη κυκλοφορία της *Παιδείας και Ζωής*. Προχωρώντας προς το μεσαίο τμήμα του γραφήματος, βλέπουμε πως δέκα συντάκτριες συνεισέφεραν με δύο ή τρία άρθρα η καθεμία και τέσσερις αρθρογράφοι δημοσίευσαν από τέσσερα έως και επτά άρθρα. Στην κορυφή της γραφικής παράστασης I βρίσκουμε τις πιο παραγωγικές αρθρογράφους και τακτικές συνεργάτριες του περιοδικού, Ειρήνη Παϊδούση (22 άρθρα στο σύνολο) και Φωτεινή Θ. Τζωρτζάκη (12 άρθρα). Καθώς κρίνεται σημαντική η σκιαγράφιση του προφίλ της γυναίκας συντάκτριας στο περιοδικό, θα γίνει παρακάτω μια προσπάθεια συνοπτικής παρουσίασης κάποιων αντιπροσωπευτικών περιπτώσεων. Ιδιαίτερη βαρύτητα δόθηκε στις σπουδές, το έργο, την ιδεολογία και τη σχέση των συντακτριών με το γυναικείο ζήτημα.

Η Ειρήνη Παϊδούση σπούδασε Παιδαγωγικές Επιστήμες στο Πανεπιστήμιο της Λωζάνης, εργάστηκε ως εκπαιδευτικός στη δημόσια και στην ιδιωτική εκπαίδευση και διετέλεσε μέλος του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου. Η συνεργασία της Παϊδούση με το περιοδικό θα κρατήσει μέχρι και το τελευταίο έτος έκδοσής του, το 1961, όταν συμπτωματικά θα φύγει κι η ίδια από τη ζωή. Το έργο και η προσφορά της έχει κυρίως παιδαγωγικό χαρακτήρα³⁴⁴. Υπήρξε δημοτικίστρια, προοδευτική και ακόλουθος της φιλελεύθερης ομάδας του Αλ. Δελμούζου κι έπειτα του συνεχιστή του, Ε.Π. Παπανούτσου³⁴⁵.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι απόψεις της Παϊδούση σχετικά με το γυναικείο ζήτημα. Όπως εξηγεί ο Νούτσος, κατά τη συνεδρίαση του “Κεντρικού Διοικητικού και Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Εκπαιδευσεως” (ΚΔΓΣΕ) το 1946, η Παϊδούση κατέθεσε πρόταση υπέρ της ισότιμης συμμετοχής των γυναικών εκπαιδευτικών στο διαγωνισμό για την ανάδειξη των επιθεωρητών της δημοτικής εκπαίδευσης, η οποία τελικά δεν υπερψηφίστηκε –παρά την ισοψηφία με την αντίθετη άποψη του Σκουτερόπουλου–. Διαπιστώνεται πως ενώ η ίδια δε δέχεται τον όρο «γυναικεία

³⁴⁴ Θεόδωρος Ξύδης, «Επικαιρότητες: Επιλογή από το έργο της Ειρήνη Παϊδούση», *Νέα Εστία*, τχ. 861, τόμ. 73, Αθήναι 15/5/1963. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=101427&code=3615>.

³⁴⁵ Χαράλαμπος Νούτσος, «Το έμφυλο αξίωμα του επιθεωρητή», στο *Εισαγωγή θεμάτων της ισότητας των φύλων στην εκαιδευτική διαδικασία. Δοκίμια*, Ε.Κ.Τ, Ιωάννινα 2007. Διαθέσιμο στο: <http://edu.pep.uoi.gr/cnoutsos/>.

φύση», θεωρεί πως η γυναίκα έχει ένα «φυσικό προορισμό», αυτόν της μητρότητας και της οικογένειας. Συγκριτικά με την συντηρητική κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής για το ρόλο της γυναίκας, η ίδια υποβαθμίζει φανερά τις διαφορές κατά φύλο και προτάσσει την αναγκαιότητα της γυναικείας εργασίας ως μέτρο για την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας. Παρατηρούνται εδώ οι αρχές του φιλελεύθερου αστισμού και του εκσυγχρονιστικού ρεύματος της εποχής.

Για τη δεύτερη τακτική συντάκτρια του περιοδικού, τη Φωτεινή Τζωρτζάκη, δεν εντοπίστηκαν ιδιαίτερα στοιχεία. Πρόκειται πάντως για φιλόλογο, με πλούσιο συγγραφικό έργο.

Ανάμεσα στις συντάκτριες της *Παιδείας και Ζωής* εντοπίζουμε και την Καίτη Στασινοπούλου. Πτυχιούχος Φιλολογίας από το Πανεπιστήμιο της Σορβόνης, ασχολήθηκε εκτενώς με τη Νεότερη Ελληνική Ιστορία, την Εκπαίδευση και τη Λαογραφία. Επιστρέφοντας από το Παρίσι, η Στασινοπούλου γρήγορα εντάχθηκε στις τάξεις του Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων (Ε.Σ.Ε.), προσφέροντας ενεργά στο γυναικείο κίνημα μέχρι το τέλος της ζωής της. Υπήρξε πρωτοστάτρια στον αγώνα υπέρ των δικαιωμάτων της γυναίκας στην Ελλάδα και ανέλαβε για πολλά χρόνια την προεδρία του Ε.Σ.Ε. Επίσης διετέλεσε εθελόντρια νοσοκόμα στον πόλεμο του 1940-41 και στην Κατοχή, έφορος Διεθνών Σχέσεων και Πρόεδρος του Δ.Σ. της Σχολής Κοινωνικών Λειτουργιών της Χ.Ε.Ν.³⁴⁶

Ένας μεγάλος αριθμός συντακτριών του περιοδικού φαίνεται πως έχει ως κύριο επιστημονικό αντικείμενο την Ψυχολογία, ενίοτε και τα Παιδαγωγικά. Μάλιστα, οι ίδιες θα αποτελέσουν στα 1963 τον ιδρυτικό πυρήνα του Συλλόγου Ελλήνων Ψυχολόγων (Σ.Ε.Ψ.). Ανάμεσά τους εντοπίζουμε τη Φρόσω Καββαδά-Κένη, τη Σοφία Γεδεών, τη Φρόσω Καραπάνου, την Καλλιόπη Μουστάκα, την Άννα Πιπινέλη-Ποταμιάνου, τη Νίτσα Χαρβάτη και τη Μαρία Παπαδάκη-Χουρδάκη.

Η Σοφία Γεδεών υπήρξε απόφοιτος του τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών³⁴⁷. Μετεκπαιδεύτηκε στη Γερμανία

---

³⁴⁶ Έφη Καλλιγά, «Πρόεδροι του Ε.Σ.Ε.», σελ. 21. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.ncgw.org/gr/Ekdoseis/BOOK/Proedroi.pdf>.

³⁴⁷ Αλεξάνδρα Λαμπράκη-Παγανού, «Η Σοφία Γεδεών και η Αικατερίνη Στριφτού-Κριαρά στο Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής», στο *Πανεπιστήμιο και Εκπαίδευση - Η Παιδαγωγική στη Φιλοσοφική Σχολή: Ιστορική Καταγραφή - Προοπτικές*, Τομέας Παιδαγωγικής ΕΚΠΑ, Μικρός Ρωμιός, Αθήνα 1998, σσ. 18-23. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://ergastirio.ppp.uoa.gr/fileadmin/ergastirio.ppp.uoa.gr/uploads/pdf-lab/hmerida.pdf>.

στον τομέα της Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας και απέκτησε το διδακτορικό της δίπλωμα στο αντικείμενο της Κοινωνικής Ψυχολογίας. Εργάστηκε ως φιλόλογος, συνεργάστηκε με τον Ν. Εξαρχόπουλο ως επιμελήτρια του Εργαστηρίου Παιδαγωγικής, ασχολήθηκε με τη μετεκπαίδευση των δασκάλων και υπήρξε η πρώτη γυναίκα υφηγήτρια της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών στα 1937. Ασχολήθηκε ενεργά με την Εκπαιδευτική Πολιτική, καθώς διετέλεσε Εκπαιδευτική Σύμβουλος, εκπρόσωπος του Υπουργείου Παιδείας στο Εθνικό Ίδρυμα Ραδιοφωνίας, αντιπρόεδρος του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και καθηγήτρια στο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης. Η Γεδεών συμμετείχε στην Εθνική Αντίσταση και διώχθηκε για τα φρονήματά της. Συνεργάστηκε με τα περιοδικά «Παιδεία», «Παιδεία και Ζωή» και «Μητέρα και Παιδί» και παρέδιδε μαθήματα στο Μορφωτικό Σύλλογο «Αθήναιον». Το 1955 εξελέγη καθηγήτρια Ψυχολογίας στην Ανώτατη Βιομηχανική Σχολή Πειραιώς. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος πολλών επιστημονικών συλλόγων, έλαβε μέρος σε πλήθος διεθνών συνεδρίων και σεμιναρίων και αγωνίστηκε για την επικράτηση του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού. Μάλιστα, είχε πρωταγωνιστικό ρόλο στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964.

Η Αικατερίνη Στριφτού-Κριαρά ακολούθησε παρόμοια πορεία με τη Σοφία Γεδεών σε πολλά σημεία³⁴⁸. Απόφοιτη κι αυτή της Φιλοσοφικής Σχολής, με μετεκπαίδευση στην Παιδαγωγική και Ψυχολογία σε Πανεπιστήμια της Γερμανίας. Τελικά αναγορεύτηκε διδακτόρισα της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, καθώς αναγκάστηκε να διακόψει τις σπουδές της στο εξωτερικό. Συνεργάστηκε με τον Ν. Εξαρχόπουλο ως βοηθός και αργότερα επιμελήτρια του Εργαστηρίου Πειραματικής Παιδαγωγικής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Πήρε μέρος στην Εθνική Αντίσταση και διώχθηκε για τη δράση και τις ιδέες της. Για χρόνια δίδασκε τους μετεκπαιδευόμενους δασκάλους στο Πανεπιστήμιο. Μετά την αποκατάστασή της διορίστηκε καθηγήτρια της ψυχοτεχνικής και ψυχοφυσιολογίας στην Ανωτέρα Βιομηχανική Σχολή Αθηνών. Αρθρογράφος σε διάφορα περιοδικά κι εφημερίδες και υπέρμαχος του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού.

Εντύπωση προκαλεί η παρουσία μιας αριστερών πεποιθήσεων συντάκτριας ανάμεσα στο γυναικείο δυναμικό της *Παιδείας και Ζωής*. Η Καλογεροπούλου υπήρξε διακεκριμένη αρχαιολόγος, πτυχιούχος του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το συγγραφικό

---

³⁴⁸ ό.π., σσ. 23-27.

της έργο αφορά κυρίως στο αντίκειμενο της γλυπτικής, αλλά η ίδια ασχολήθηκε επιπλέον εκτενώς με την ανανέωση της διδακτέας ύλης της Ιστορίας στη Μέση Εκπαίδευση. Πολιτικά δραστήρια, έλαβε μέρος στην Εθνική Αντίσταση, ενώ υπήρξε από νωρίς μέλος της αντιβασιλικής κίνησης φοιτητών, της ΟΚΝΕ, του ΕΑΜ νέων και αργότερα στέλεχος της ΕΠΟΝ. Επί Ελληνοϊταλικού πολέμου, ανήκε στην ομάδα που έκρυψε τις αρχαιότητες του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου ώστε να μην εντοπιστούν από τους ναζί. Προοδευτική διανοούμενη, συνεργάστηκε με την «Ελευθερία» και την «Καθημερινή» για μεγάλο χρονικό διάστημα³⁴⁹.

Η Άννα Κατσίγρα (Μελά) υπήρξε η δεύτερη Ελληνίδα (η πρώτη είναι η Αγγελική Παναγιωτάτου) που κατέκτησε τον τίτλο της Υφηγήτριας. Στα 1911 συγκεκριμένα, η Κατσίγρα υποστήριξε την υφηγησία της στην Ιατρική Σχολή. Η ίδια υπήρξε δημοτικίστρια και συνεργάτρια του *Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου*³⁵⁰.

Ανάμεσα στις συνεργάτιδες της *Παιδείας και Ζωής* που αφιέρωσαν ένα εκτενές άρθρο στις συνήθειες και δραστηριότητες των κοριτσιών, ξεχωρίζει η Βιργινία (Δέλτα) Ζάννα. Γεννημένη το 1897 στην Αλεξάνδρεια, η Β. Ζάννα ήταν η δεύτερη κόρη της Πηνελόπης και του Στέφανου Δέλτα και εγγονή του Εμμανουήλ Μπενάκη. Το 1916 η οικογένεια Δέλτα εγκαταστάθηκε μόνιμα στο γνωστό αρχοντικό στην Κηφισιά, το οποίο αποτέλεσε κέντρο διερχομένων της αφρόκρεμας της τότε αθηναϊκής κοινωνίας. Η Βιργινία αργότερα παντρεύτηκε τον Αλέξανδρο Ζάννα, ο οποίος διετέλεσε υπουργός (1929-1932) επί Βενιζέλου³⁵¹. Το ζεύγος Ζάννα συνδέθηκε φιλικά με τους λόγιους εκπροσώπους της αθηναϊκής αστικής τάξης: Ποιητές, όπως ο Γ. Σεφέρης, πολιτικοί όπως ο Ελ. Βενιζέλος και ο Νικ. Πλαστήρας, αλλά και πολλά άλλα σημαίνοντα πρόσωπα της ελληνικής κοινωνίας ήταν συχνοί επισκέπτες στο σπίτι τους³⁵². Η Β. Ζάννα υπήρξε συνυποψήφια με την Ελ. Σκούρα για το βουλευτικό αξίωμα στις εκλογές του 1953 με το «Κόμμα Φιλελευθέρων», αλλά τελικά δεν εξελέγη. Στα 1952, το περιοδικό θα δημοσιεύσει την οκτασέλιδη μελέτη

³⁴⁹ «"Εφυγε" η Αθηνά Καλογεροπούλου», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα 25/8/2004, σ. 27. Διαθέσιμο στο: <http://www1.rizospastis.gr/story.do?id=2459138&publDate=>.

³⁵⁰ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, «Γυναίκες εκπαιδευτικοί: Ο ρόλος τους στην αφύπνιση και διαμόρφωση φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα και το Μεσοπόλεμο», στο: *Εκπαίδευση και γυναικείο κίνημα. Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αφύπνιση και διαμόρφωση φεμινιστικής συνείδησης*, Αθήνα 17 Οκτωβρίου 2006, σσ. 6, 8.

³⁵¹ Κατερίνα Δαφέρμου, «Στο σαλόνι της Πηνελόπης», *Το Βήμα*, Αθήνα 11/1/2009. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=250078>.

³⁵² Πρβλ. Κώστας Προκόβας, *Οι καιροί, ο τόπος, οι άνθρωποι*, Σύλλογος Λιβαδιωτών Θεσσαλονίκης 'Ο Γεωργάκης Ολύμπιος', Θεσσαλονίκη 2010.

της Β. Ζάννα «Τα κορίτσια μας και τα αναγνώσματά τους» στην ενότητα «Η σχολική πράξη». Όπως αναφέρει η μικρότερη αδελφή της Β. Ζάννα, Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου, η Πηνελόπη Δέλτα «μας διάβαζε [στις τρεις κόρες της] πάντοτε, κάθε μέρα, το τι είχε γράψει, μας εξηγούσε και τα περισσότερα· πάρα πολύ μας κρατούσε κοντά στην εργασία της»³⁵³. Εύκολα συμπεραίνει κανείς την ευαισθησία και την ενασχόληση της Β. Ζάννα σχετικά με το ζήτημα της φιλαναγνωσίας των κοριτσιών.

Μία ακόμη συνεργάτιδα του περιοδικού, η Αριστοβούλη Καψιμάλλη (αργότερα Καψιμάλλη - Μαλλούχου), θα δημοσιεύσει ένα εκτενές άρθρο τον πρώτο χρόνο έκδοσης του περιοδικού με τίτλο «Ας διδάξωμε τα κορίτσια μας πώς ν'ανατρέφουν τα παιδιά τους». Η αρθρογράφος υπήρξε συγγραφέας και παιδαγωγός, ενώ είχε θητεύσει και ως γυμνασιάρχης³⁵⁴. Λίγα είναι γνωστά για το έργο της Καψιμάλλη, ανάμεσα σε αυτά και η συμμετοχή της ως συνεργάτρια του περιοδικού «Η Νεολαία», που αποτελούσε το επίσημο όργανο και συμπλήρωμα της Ε.Ο.Ν. (Εθνική Οργάνωση Νεολαίας) επί του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου και εκδιδόταν την περίοδο 1938-1941^{355, 356}. Από τα γραφόμενά της στο *Παιδεία και Ζωή*, διαπιστώνεται πως σε συνάρτηση με τη γενικότερη προοδευτική κατεύθυνση στην οποία κινείται το περιοδικό, η ίδια αντιπροσωπεύει μια μάλλον συντηρητικότερη γραμμή, η οποία ταυτίζεται με την κυρίαρχη ιδεολογία της εποχής για το ρόλο της γυναίκας, αλλά και την ανατροφή των παιδιών. Έχουμε, εδώ, ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα για την αναντιστοιχία που εντοπίζεται κάποιες φορές ανάμεσα στο «φύλο» ή αλλιώς τη «βιολογική ταυτότητα» με τη φεμινιστική ταυτότητα.

Η αρθρογράφος που ξεχωρίζει, όμως, για την πρωτοποριακή και αξιόλογη δράση της ανάμεσα στο σύνολο των συνεργατών του περιοδικού που ασχολήθηκαν με το γυναικείο ζήτημα, είναι η Μυρσίνη Κλεάνθους (αργότερα Κλεάνθους –

---

³⁵³ ΕΡΤ ΑΕ, *Εκπομπές που αγάπησα: «Πηνελόπη Δέλτα», Πορτρέτα – Αφιερώματα*, κωδ. Τεκμηρίου: 0000073518, Αθήνα 1/1/1993. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.hrpt-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=0000073518&tsz=0&autostart=0>.

³⁵⁴ Σοφία Εμμ. Χατζιδάκι, «Το διήγημα-κριτική: Α. Καψιμάλλη - Μαλλούχου: “Τρία κορίτσια από την επαρχία”», *Νέα Εστία*, τχ. 817, τόμ. 70, Αθήνα 15/7/1961. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=97853&code=2211>.

³⁵⁵ Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, «Τα “ηθικά” παιδιά του Ιωάννη Μεταξά», *Το Βήμα*, Αθήνα 22/4/2012. Διαθέσιμο στο δικτυακό τόπο <http://www.tovima.gr/books-ideas/article/?aid=453922>.

³⁵⁶ Αγγελική Πανοπούλου & Κώστας Τσικνάκης, *Ελληνικός Νεανικός Τύπος, Καταγραφή (1936-1941)*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού [Παράρτημα του περιοδικού Μνήμων αρ. 8], Αθήνα 1992. Διαθέσιμο στο: http://www.iaen.gr/ellinikos_neanikos_tipos_1936_1941__katagrafi-b-10*172.html.

Παπαδημητρίου). Η ίδια αντιμετώπισε πολλές δυσκολίες κατά την ακαδημαϊκή της πορεία, λόγω της δυσχερούς οικονομικής κατάστασης της οικογένειάς της. Έχοντας ολοκληρώσει τη βασική της εκπαίδευση στην Φιλιππούπολη με κοινοτική υποτροφία, κατά την περίοδο 1904 – 1909 φοιτά στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ήδη από το δεύτερο έτος των σπουδών της λαμβάνει υποτροφία από το Πανεπιστήμιο και τελικά αναγορεύεται σε Διδάκτωρ Φιλοσοφίας με βαθμό 'Άριστα'. Κατά το 1911 θα συμμετάσχει στην ίδρυση του Λυκείου Ελληνίδων. Συνεχίζοντας την εκπαίδευσή της, θα μεταβεί, ξανά με υποτροφία, για την τετραετία 1915-1918 στα Πανεπιστήμια της Ζυρίχης και της Σορβόνης. Από τα φοιτητικά της χρόνια δίδασκε στο Παρθεναγωγείο για βιοποριστικούς λόγους και μετά την επιστροφή της από το εξωτερικό εργάστηκε στο Ανώτερο Διδασκαλείο Νηπιαγωγών Καλλιθέας ως διευθύντρια για μια πενταετία. Σταθμός στην πορεία της υπήρξε η ίδρυση της Ανωτέρας Γυναικείας Σχολής (1921-1923) σε συνεργασία με το Δ. Γληνό. Σκοπός της σχολής ήταν η ανώτερη γενική μόρφωση των γυναικών, ενώ η ίδια υπήρξε η μοναδική γυναίκα ανάμεσα στους διδάσκοντες. Μετά τη μεταρρύθμιση του '29, η Μυρσίνη Κλεάνθους συμμετέχει ενεργητικά σε αρκετά εκπαιδευτικά συνέδρια, των οποίων στόχος ήταν η αναβάθμιση της εκπαίδευσης των γυναικών, αλλά και η διεκδίκηση των επαγγελματικών τους δικαιωμάτων. Η ίδια πρότεινε την κατάργηση του χωρισμού των σχολείων σε «αρρένων» και «θηλέων», ενώ υποστήριξε την εκπαίδευση των κοριτσιών σε κοινωνικά θέματα που ξεφεύγουν από τα παραδοσιακά οικοκυρικά τους καθήκοντα³⁵⁷. Επιπλέον η Κλεάνθους ασχολήθηκε με τη συγγραφή αναγνωστικών βιβλίων για το δημοτικό σχολείο και συνεργάστηκε από πολύ νωρίς με την «Εφημερίδα των Κυριών» της Καλλιρρόης Παρρέν. Υποστήριξε το κίνημα του δημοτικισμού, τη θεωρία της Νέας Αγωγής και υπήρξε το ένα από τα επτά μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής του Εκπαιδευτικού Ομίλου. Πέρα από την «Παιδεία και Ζωή», η Μυρσίνη Κλεάνθους συνεργάστηκε επίσης με τα προοδευτικά περιοδικά «Εργασία» του Μ. Παπαμαύρου, την «Παιδεία» του Μ. Κουντουρά, τη «Ζωή» και το «Σχολείο και Ζωή». Το συγγραφικό της έργο είναι πλούσιο και πολυδιάστατο, συμπεριλαμβάνοντας λογοτεχνικά κείμενα, αλλά και επιστημονικές μελέτες. Στα έργα αυτά η Κλεάνθους προωθεί τις απόψεις τις γύρω από τη θεωρία και την εφαρμογή της Νέας Αγωγής, τον Εκπαιδευτικό Δημοτικισμό και πλήθος άλλων παιδαγωγικών ζητημάτων. Ασχολήθηκε ενεργά με τη διεκδίκηση της αναβάθμισης

---

³⁵⁷ Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, ό.π., σσ. 9-10.

της θέσης της γυναίκας στην ελληνική κοινωνία και προσπάθησε να διασφαλίσει ευκολότερη πρόσβαση στην εκπαίδευση για τα κορίτσια. Συνολικά, παρατηρούμε ότι η Μυρσίνη Κλεάνθους υπήρξε μια δραστήρια προσωπικότητα που ανήκε στην προοδευτική μερίδα των διανοουμένων και αγωνίστηκε σταθερά για τον εκσυγχρονισμό του σχολείου, την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας και την ανάδειξη του γυναικείου ζητήματος³⁵⁸.

Συμπερασματικά, το γυναικείο δυναμικό του περιοδικού παρουσιάζει μια σχετική ομοιομορφία, η οποία γίνεται φανερή μέσα από τις προσωπικές πορείες των συντακτριών. Η συντριπτική πλειονότητα των αρθρογράφων κατέχει πανεπιστημιακό πτυχίο, ενώ μεγάλος αριθμός αυτών έχει μετεκπαιδευτεί σε ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια. Οι επιστημονικές επιρροές τους συμβαδίζουν με τα δυτικοευρωπαϊκά ρεύματα της εποχής στο εκάστοτε επιστημονικό αντικείμενο. Ιδεολογικά ανήκουν στη φιλελεύθερη μερίδα της ελληνικής διανόησης, είναι υπέρμαχοι του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού και του κινήματος της Νέας Αγωγής, αλλά και του αστικού εκσυγχρονισμού της κοινωνίας.

4.4 Το γυναικείο ζήτημα μέσα από την *Παιδεία και Ζωή*

4.4.1 Η γυναίκα σαν πρότυπο μητέρας και νοικοκυράς

Το σύνολο των άρθρων, αλλά και οι αρκετές αναφορές που σχετίζονται με το γυναικείο ζήτημα, μας παρέχουν μια αρκετά σαφή εικόνα για τη θέση, αλλά και το ρόλο της γυναίκας της εποχής. Το κλειδί για την κατανόηση του ζητήματος είναι η λεγόμενη «γυναικεία φύση», δηλαδή η αναπαραγωγική ικανότητα της γυναίκας, η οποία εμφανίζεται διαρκώς στην ύλη του περιοδικού.

Η «φύση» της γυναίκας, λοιπόν, είναι συνυφασμένη με την οικογένεια και για το λόγο αυτό οι γυναίκες μπορούν να ολοκληρωθούν ως υπάρξεις μόνο μέσα από το ρόλο που επιτελούν ως μητέρες, σύζυγοι και κατ' επέκταση νοικοκυρές. Κατά συνέπεια, η οικογένεια αποτελεί τον σκοπό, αλλά και το περιεχόμενο της ζωής της γυναίκας, με αποτέλεσμα ο βιολογικός προορισμός της να ταυτίζεται με τον κοινωνικό. Εντύπωση προκαλεί η απερίφραστη κοινωνική υποτίμηση της γυναίκας:

---

³⁵⁸ Πασχαλίνα Χατζημπέη, *Οι πρωτεργάτριες του 'Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού' στην Ελλάδα: Συμμετοχή στο κίνημα, παιδαγωγικές απόψεις, εκπαιδευτική-κοινωνική δράση*, αδημοσίευτη διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2011, σσ. 306-308. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://invenio.lib.auth.gr/record/128520/files/GRI-2012-8042.pdf>.

«Είναι δυνατόν μια γυναίκα να μη μπορέσει να γράψη Ιλιάδες, να ανεγείρη Παρθενώνες και να γλύψη σαν Φειδίας αγάλματα. Να μην ανακαλύψη ούτε την Άλγεβρα, ούτε το τηλεσκόπιο, ούτε την ατμομηχανή, όπως οι άνδρες. Να μην ανακαλύψη ούτε και το ράδιο, όπως το ανακάλυψε η ομόφυλή της κυρία Curie»³⁵⁹.

Σε αντιδιαστολή με τα παραπάνω, όπου περικλείεται κάθε επιστημονική, καλλιτεχνική, δημιουργική και επαγγελματική δραστηριότητα, η γυναίκα έχει «την τιμή» να θυσιαστεί «για να παραγάγη και να αναθρέψη κάτι ωραιότερο από όλα τα τεχνικά δημιουργήματα της φύσεως, τα παιδιά. Κι έτσι η ευαίσθητη αυτή γυναικεία ύπαρξη έχει τη δύναμη να δημιουργήσει τους ίδιους τους δημιουργούς». Μέσα από τις παραπάνω γραμμές αναδύεται η συντηρητική ιδεολογία του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας κατά φύλα. Έτσι, η γυναίκα αποτελεί στην ουσία μια μηχανή παραγωγής και ανάθρεψης του μελλοντικού εργατικού δυναμικού της κοινωνίας, ενώ ο άνδρας τοποθετείται και κυριαρχεί σε κάθε σφαίρα της δημόσιας ζωής. Αντίθετα η γυναίκα είναι περιορισμένη στην οικιακή/ιδιωτική σφαίρα και όλες τις οι δραστηριότητες σχετίζονται με τον χώρο αυτό.

Η γυναίκα της εποχής είναι επιφορτισμένη με την υπεράνθρωπη και αποκλειστική ευθύνη της ανατροφής των παιδιών, η οποία σε καμία περίπτωση δεν βαραίνει τον άνδρα: «Αλίμονο στη γυναίκα εκείνη που δεν κατάλαβε με το γάμο της τον προορισμό της, τη μεγάλη ευθύνη που ανέλαβε απέναντι του εαυτού της, του συζύγου της, των παιδιών της, και ολόκληρης της κοινωνίας και της ανθρωπότητας με το να γίνη μ η τ έ ρ α». Το γεγονός ότι η μητρότητα αποτελεί την αποστολή της γυναίκας γίνεται φανερό μέσα από τις σχετικές αναφορές: «Κι έτσι θα έχωμε την κοπέλλα έτοιμη για το μεγάλο της προορισμό, της Μητέρας», η μητρότητα νοείται ως η «φυσική προδιάθεση της γυναίκας», «η πρώτη φυσική παιδαγωγός του παιδιού, η Μάνα» κ.ά. Ακόμα και οι γυναίκες που δεν επιλέγουν το δρόμο της οικογένειας και της μητρότητας, αλλά εστιάζουν στην επαγγελματική τους ζωή «θα είναι τελειότερες γυναίκες, αν έχουν προπαιδευθή για καλές μητέρες, ώστε και με την επιστήμη τους να τελειοποιήσουν τη γυναικεία φύση»³⁶⁰. Απόδειξη για την φυσική προδιάθεση της γυναίκας στο ρόλο της ως μητέρα, αποτελεί το παιχνίδι του κοριτσιού με την κούκλα, το οποίο γίνεται αντιληπτό ως εξωτερίκευση και ικανοποίηση του μητρικού

³⁵⁹ Αριστοβούλη Καψιμάλλη, ό.π., «Ας διδάξωμε τα κορίτσια μας πως ν' ανατρέφουν τα παιδιά τους», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Α', Αθήνα 1952, σ. 185.

³⁶⁰ ό.π., σ. 184.

ενστίκτου. Σύμφωνα με την Κανταρτζή, το κοριτσίστικο παιχνίδι με την κούκλα σφραγίζει το ρόλο της γυναίκας ως μητέρας και νοικοκυράς και «γίνεται το σύμβολο της σχέσης του κοριτσιού με τον εαυτό της»³⁶¹, ενώ για τα αγόρια θεωρείται παιχνίδι – ταμπού³⁶².

Η μητρότητα και το πρόσωπο της μητέρας είναι συνδεδεμένα με μια μεταφυσική –σχεδόν μαγική– διάσταση. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαία η επιλογή της τοποθέτησης κεφαλαίου γράμματος στη λέξη «Μητέρα» από τη συντάκτρια. Η μητέρα χαρακτηρίζεται ως «ιερό πρόσωπο» με «ιερές υποχρεώσεις», ενώ αναμένεται από αυτή ότι θα «δημιουργήσει τα τέλεια παιδιά και θα διαπλάση τα ενάρετα άτομα, που θα συντελέσουν στην εξύψωση της κοινωνίας μας»³⁶³. Αν η μητέρα διαπράξει κάποιο λάθος κατά την ανατροφή του παιδιού της, τότε «όταν μεγάλο πια το παιδί το αντιληφθή, θα αναγνωρίσει για κύριο ένοχο το πρόσωπο της Μητέρας του, που δεν πρόλαβε και δεν το διεφώτισε κατάλληλα. Και τότε η δυστυχισμένη εκείνη, ανύποπτη για την ενοχή της, θα ακούση από τα αγαπημένα χείλη του παιδιού της το πρώτο ανάθεμα!»³⁶⁴. Συνεπώς, η γυναίκα από τη στιγμή που γίνεται μητέρα παύει να αντιμετωπίζεται ως άνθρωπος που έχει ανάγκες και επιθυμίες. Αναμένεται από αυτήν η τελειότητα, η απόλυτη αυτοθυσία και η αφοσίωση στα παιδιά της, τα οποία αποτελούν το κύριο μέλημά της.

4.4.2 Ο γυναικείος ιδεότυπος

Μέσα από τις σελίδες του περιοδικού σκιαγραφείται η γυναίκα με βάση τα πρότυπα της εποχής, τα χαρακτηριστικά της και τις διαφορές της με το άλλο φύλο.

Τα γυναικεία χαρακτηριστικά γίνονται αντιληπτά ως εγγενή, «φυσικά» και αναλλοίωτα. Στα πλεονεκτήματά της προσμετρούνται η ομορφιά, η ευαισθησία, η «αρετή της καρδιάς της, που την κάνει ως προς αυτό το σημείο να υπερέχει από τον άνδρα», το «συναίσθημα, που παρουσιάζεται πλούσιο στη Γυναίκα», η γλυκύτητα, η αυτοθυσία, η τρυφερότητα, η στοργή και η υπομονή.

---

³⁶¹ Ευαγγελία Κανταρτζή, «Τα στερεότυπα για το ρόλο των δύο φύλων μέσα από τις εικόνες των αναγνωστικών», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 62, Θεσσαλονίκη Ιαν.-Φεβ. 1992, σ. 60.

³⁶² Ευαγγελία Κανταρτζή, «Παιχνίδι αγοριών και κοριτσιών», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 38, Θεσσαλονίκη Ιαν.-Φεβ. 1988, σσ. 83-84.

³⁶³ Αριστοβούλη Καψιμάλλη, ό.π., σσ. 183-184.

³⁶⁴ ό.π., σ. 232.

Αντίστοιχα, ως μειονεκτήματά της καταγράφονται η πονηριά, φιλαρέσκεια, η τάση της για «άσκοπες διασκεδάσεις» και η ματαιοδοξία. Χαρακτηριστικά, η Καψιμάλλη αναφέρει πως τα παιδικά πάρτυ γίνονταν συχνά προκειμένου «να γραφή το όνομα της [μητέρας] στη στήλη της κοσμικής κινήσεως»³⁶⁵.

Εξέχοντα ρόλο στη ζωή και στην κοινωνική θέση των γυναικών της εποχής κατείχαν οι αξίες της αρετής και της ηθικής. Όπως προκύπτει από την έρευνα που διεξήγαγε η Ζάννα σχετικά με τα αναγνώσματα των κοριτσιών, οι κοπέλες του δείγματος δήλωναν πως διαβάζουν μόνο επιστημονικά, εκπαιδευτικά ή θρησκευτικά αναγνώσματα³⁶⁶. Επιπλέον, αρνούσαν κατηγορηματικά την ανάγνωση μυθιστορημάτων ή διηγημάτων, καθώς τα θεωρούσαν «ακατάλληλα» αναγνώσματα που ταιριάζουν μόνο σε «ελαφριές» κοπέλες. Η ερευνήτρια προχωρά στην υπόθεση πως η απάντηση αυτή θεωρήθηκε «πρέπουσα» από τις κοπέλες, των οποίων τα κίνητρα εστιάζονταν στο να δείξουν «πως είναι ηθικά κορίτσια, από σπίτι με αρχές, που έδωσε καλή ανατροφή στα παιδιά του». Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση της συντάκτριας σχετικά με τα λεγόμενα «ακατάλληλα αναγνώσματα», στα οποία η ίδια θεωρεί πως «είναι φυσικό να εντρυφούν πιο εύκολα τα αγόρια»³⁶⁷. Για ακόμα μία φορά επανέρχεται η μεταφυσική έννοια της «φύσης» και του «φυσικού», η οποία χρησιμοποιείται εδώ για να υποδηλώσει την έντονη σεξουαλικότητα των ανδρών, σε αντιπαράθεση με την αγνότητα των γυναικών.

4.4.3 Διαφυλικές σχέσεις, ηθική και διαπαιδαγώγηση

Οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα αποτελούν ακόμα μία θεματική που είναι αναπόσπαστη από τους καθορισμένους κοινωνικούς ρόλους.

Οι διαφυλικές ερωτικές σχέσεις που κυριαρχούσαν παλαιότερα, περιγράφονται ως ανταγωνιστικές, βασιζόμενες στη λογική της εκμετάλλευσης. «Για το κορίτσι, ο νέος ήταν πολύ συχνά το υποψήφιο θύμα, ο επίδοξος γαμπρός», γράφει στα 1955 ο Άγγελος Τερζάκης³⁶⁸.

Ο θεσμός του «τυλίγματος» αντιμετωπίζεται σαν πολεμική επιχείρηση, όπου το κορίτσι, από τα πρώτα χρόνια της ζωής του εκπαιδευόταν στα «όπλα για τον

---

³⁶⁵ ό.π., σσ. 185-186.

³⁶⁶ Βιργινία Ζάννα, «Τα κορίτσια μας και τ' αναγνώσματά τους», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Α', Αθήνα 1952, σσ. 499-506.

³⁶⁷ ό.π., σ. 504.

³⁶⁸ Άγγελος Τερζάκης, «Η εποχή μας και τα νιάτα», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Δ', Αθήνα 1955, σ. 77.

κρίσιμο αγώνα», όπως ήταν η διδασκαλία του πιάνου και των γαλλικών. Οι δραστηριότητες αυτές λειτουργούσαν ως συμπλήρωμα της προίκας, δηλώνοντας παράλληλα την αποδοχή των κυρίαρχων δυτικών προτύπων της αστικής κουλτούρας³⁶⁹. Μάλιστα «ήταν κάποτε ολόκληρη η οικογένεια που έπαιρνε μέρος στην επιχείρηση, μεταμορφωμένη γι' αυτό το σκοπό σε αυτοσχέδιο στρατηγείο»³⁷⁰. Στα 1962 ο Ε. Παπανούτσος γράφει στο «Βήμα» σχετικά με τις θυσίες των οικογενειών προκειμένου να εισαχθούν και να ολοκληρώσουν τις σπουδές τους οι νέοι στην Ανώτατη εκπαίδευση: «Είναι ή δεν είναι αληθινό ότι [...] οι φιλότιμοι νεαροί επαρχιώτες μας για να επιτύχουν αυτή την οπισθογράφηση [από τα φροντιστήρια], αναγκάζονται να αναλώσουν στις δύο πρωτεύουσές μας το τίμημα του πατρικού χωραφιού ή την με αίμα εξοικονομημένη προίκα της αδελφής;»³⁷¹. Αλλά και σε άρθρο του στη *Νέα Οικονομία* το 1963, ο Παπανούτσος προτείνει την καθιέρωση του «απολυτηρίου με δικαίωμα συνεχίσεως των σπουδών σε ανώτερα ιδρύματα», παράλληλα με το κλασικό γυμνασιακό απολυτήριο, το οποίο θα απαιτεί ένα χρόνο σπουδών περισσότερο σε δημόσια εκπαιδευτήρια (7^ο έτος Μέσης Παιδείας). Το μέτρο αυτό αποσκοπεί στην πάταξη του προβλήματος των φροντιστηρίων «ώστε να μην έρχονται εδώ οι επαρχιώτες νέοι να καταθέτουν στα ιδιωτικά φροντιστήρια και στα κέντρα ψυχαγωγίας της πρωτεύουσας την προίκα της αδελφής»³⁷².

Τα παραπάνω στοιχεία επιβεβαιώνουν τις οικονομικές δυσχέρειες με τις οποίες έρχονταν αντιμέτωπες οι οικογένειες της επαρχίας λόγω του θεσμού της προίκας των κοριτσιών. Ενώ για τα αγόρια της εποχής, στόχος της οικογένειας ήταν η μόρφωσή τους, για τα κορίτσια ήταν η αποκατάστασή τους. Έτσι, η οικογένεια κάθε κοπέλας όφειλε – σύμφωνα με τα άρθρα 1406-1437 – να της προσφέρει προίκα, η οποία, μάλιστα, υποδήλωνε την κοινωνική θέση της οικογένειας. Ο θεσμός της προίκας αν και άργησε να αμφισβητηθεί και να αποδομηθεί, παρά τις οικονομικές δυσχέρειες των οικογενειών, τις σχέσεις εκμετάλλευσης που προέκυπταν από τα κρούσματα «προικοθηρίας», αλλά και την αναπόφευκτη υποτίμηση της γυναίκας, τελικά καταργήθηκε νομικά το 1983³⁷³. Φαίνεται, πάντως, πως ανάμεσα στην επιλογή

³⁶⁹ Ελένη Φουρναράκη, «Επάγγελμα: Δασκάλα», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα 2/5/1999, σ. 9.

³⁷⁰ Άγγελος Τερζάκης, ό.π., σ. 77.

³⁷¹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., σ. 40.

³⁷² ό.π., σ. 80.

³⁷³ Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, ό.π., σσ. 188-190.

των πανεπιστημιακών σπουδών του αγοριού και στην αποκατάσταση του κοριτσιού, συνήθως επιλεγόταν το πρώτο και η προίκα θυσιαζόταν.

Η ανατροφή των κοριτσιών ως «εμπορεύσιμων αγαθών» με σκοπό την αποκατάστασή τους οδηγούσε, σύμφωνα πάντα με τον αρθρογράφο, στην ψυχική παραμόρφωση και στον πιθανό εκτροχιασμό «πλασμάτων που, θεωρητικά ή κι ανατομικά, διατηρούσαν την αγνότητά τους, μιαν αγνότητα όμως υποκριτική»³⁷⁴. Από την άλλη πλευρά, το αγόρι προσπαθούσε κι αυτό «να ξεγελάσει με τη σειρά του το κορίτσι», υποβοηθούμενο από τις συμβουλές έμπειρων αλλά συνάμα κυνικών συνομηλίκων. Δεδομένων των παραπάνω συμπεριφορών, ο έρωτας δεν μπορούσε να καρποφορήσει, αφού πάντα υπέβασκε η καχυποψία και η αμφιβολία.

Η κοινωνική αλλαγή που συντελείται κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο στην Ελλάδα έχει επιπτώσεις στη θέση της γυναίκας και στις διαφυλικές σχέσεις, οι οποίες με πολύ αργούς, βέβαια, ρυθμούς αλλάζουν. Οι αλλαγές αυτές αποτελούν αντικείμενο σχολιασμού για τους αρθρογράφους, οι οποίοι αντιδρούν ποικιλότροπα. Η ελληνική οικογένεια αποτελεί έναν ισχυρό θεσμό, όπου τα μέλη της έχουν ιδιαίτερα στενές σχέσεις αλληλεξάρτησης³⁷⁵.

Όμως, τα αποτελέσματα και η ικανοποίηση που προκύπτει μέσα από αυτή τη μορφή σχέσης τίθενται υπό αμφισβήτηση. Συγκεκριμένα, ο θεσμός του γάμου φαίνεται πως πολλές φορές αποτελεί βάρος για τους δύο συζύγους, καθώς συχνά διατηρείται για τυπικούς ή κοινωνικούς λόγους, ενώ η ψυχρότητα και η μονοτονία ανάμεσα στο ζευγάρι δεν είναι σπάνια φαινόμενα.

Εντύπωση προκαλεί η αναφορά στην έννοια της πατριαρχίας από συντάκτρια του περιοδικού: «Ως τώρα την Ελληνική κοινωνία εχαρακτήριζε το πατριαρχικό σχήμα»³⁷⁶. Η πατριαρχία γίνεται εδώ αντιληπτή ως η επιβολή μιας ανδρικής φιγούρας στον γυναικείο πληθυσμό που αντιπροσωπεύει την αυθεντία και απαιτεί την υποταγή. Διαπιστώνεται πως η τάση σε διεθνές, αλλά και σε τοπικό επίπεδο είναι η βαθμιαία κατάργηση του πατριαρχικού σχήματος, η οποία διευκολύνεται από την πρόοδο των μέσων επικοινωνίας. Τα νέα δεδομένα, αναφέρει ο Τερζάκης, έκαναν τη σχέση των δύο φύλων ομαλότερη και απλούστερη. Επιπλέον, η εξάλειψη των προλήψεων

³⁷⁴ Άγγελος Τερζάκης, ό.π., σ. 77.

³⁷⁵ Άννα Πιπινέλη-Ποταμιάνου, «Ψυχική υγιεινή και εθνική πρόοδος», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Ι', Αθήνα 1961, σ. 111.

³⁷⁶ ό.π., σ. 112.

«περιόρισε κάποιες νοσηρότητες, ψυχώσεις που γίνονταν αργότερα απωθημένες, στρεβλές λαχτάρεις, ικανές να δηλητηριάζουν μια ολάκερη ζωή. Να την κάνουν νευρωτική, βασανισμένη».

Παρόλα αυτά, οι κοινωνικές αντιστάσεις που συναντά η αλλαγή είναι φανερές, αφού συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες επιλέγουν να αγνοούν τις εξελίξεις ή αγωνίζονται για τη διατήρηση της υπάρχουσας κατάστασης. Έτσι, ο Παπανούτσος γράφει στο «Βήμα» ότι «η βαθιά μεταβολή των ηθών στις λεγόμενες εξελιγμένες κοινωνίες χαλάρωσε τους κάθε λογής χαλινούς στις σχέσεις των δύο φύλων, με συνέπεια να δημιουργηθούν άπειρα ζητήματα που άλλοτε δεν υπήρχαν σε τέτοιαν έκταση και σε τέτοιαν ένταση»³⁷⁷, ενώ οι νέοι «είναι έτοιμοι για δεσμούς με το άλλο φύλο, αλλά χωρίς το ανάλογο βάθος: παντρεύονται εύκολα, χωρίζουν ευκολότερα»³⁷⁸.

Αυτό, όμως, δε συνεπάγεται σε καμία περίπτωση ότι οι σχέσεις των δύο φύλων έγιναν απλούστερες. Οι ρόλοι του άνδρα – κυνηγού και της γυναίκας – θηράματος μέχρι πρότινος ήταν σαφώς καθορισμένοι, αρχίζουν σταδιακά να αποδομούνται και αυτό προκαλεί αναστάτωση και προβληματισμό στους φιλελεύθερους κύκλους. «Τα αισθηματικά τους προβλήματα [των νέων] έγιναν πιο περίπλοκα, παρά το γεγονός (ίσως και από το γεγονός) ότι έπαψε το άλλο φύλο να είναι απρόσιτο»³⁷⁹.

Παρά την αποδοχή των θετικών όψεων της κοινωνικής αλλαγής που είχε διακρίνει ο Τερζάκης, κι αυτός παρατηρεί πως «υπάρχουν περιπτώσεις όπου η χειραφέτηση του κοριτσιού, σήμερα, αντί να οδηγήσει στην ηθική ανεξαρτησία του, που την καθορίζει και την περιφρουρεί η αληθινή αξιοπρέπεια, οδηγεί απλούστατα στην κραιπάλη».³⁸⁰ Η χειραφέτηση της γυναίκας φαίνεται να προβληματίζει και να ενοχλεί, καθώς σείονται τα θεμέλια της παραδοσιακής, πατριαρχικής ελληνικής οικογένειας και απειλείται ο στερεοτυπικός εγκλεισμός της γυναίκας στην οικιακή σφαίρα. Γράφει, στα 1959, ο Παπανούτσος: «Άλλοτε έλειπε ο πατέρας από το σπίτι. Τώρα αρχίζει να λείπει και η μητέρα: δουλεύει όλη την ημέρα έξω, και το βράδυ

---

³⁷⁷ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, ό.π., σ. 227.

³⁷⁸ ό.π., σ. 198.

³⁷⁹ ό.π., σ. 200.

³⁸⁰ Άγγελος Τερζάκης, ό.π., σ. 99.

θεωρεί φυσικό δικαίωμά της να διασκεδάσει»³⁸¹. Ο αρθρογράφος θεωρεί πως η είσοδος της γυναίκας στο χώρο της εργασίας, αλλά και η διεκδίκηση της ισότητας με τον άνδρα, είναι ολέθρια για την οικογενειακή ισορροπία και ηθικά επιβλαβής. Έτσι, η οικογένεια σταδιακά αποδομείται και χάνει το ρόλο της «εστίας αγωγής» που είχε παλαιότερα. Ωστόσο, ο ρόλος του πατέρα στην ανατροφή των παιδιών και στην οικιακή εργασία αποσιωπάται πλήρως και η μητέρα αντιμετωπίζεται ως αποκλειστικά υπεύθυνη για τα παραπάνω.

Ο πανικός για την κατάρρευση του κοινωνικού οικοδομήματος γίνεται ιδιαίτερα εμφανής μέσα από την απομυθοποίηση του γυναικείου προτύπου που είναι άμεσα συνυφασμένο με την αγνότητα και την αιώνια αρετή. Έτσι, ο Τερζάκης αναφέρει πως η κατάργηση των προλήψεων και των φραγμών «έφθειρε –είμαι σύμφωνος– το φωτοστέφανο που τύλιγε για μας, τότε, το κορίτσι. Διέλυσε την ατμόσφαιρα του γοητευτικού μυστικισμού που το τύλιγε»³⁸². Αν και η αυστηρή ηθική της εποχής αφορά κυρίως τη γυναίκα, η κριτική προεκτείνεται και στον άνδρα, αφού «η απομάκρυνση του νέου από τη λελογισμένη οικογενειακή πειθαρχία τον ρίχνει στην εκφύλιση και στην ηθική χρεοκοπία».

4.5 Η γυναικεία εκπαίδευση

4.5.1 Εισαγωγή

Στην παρούσα μελέτη κρίνεται αναγκαία η συνοπτική παρουσίαση της ιστορικής εξέλιξης στην πρόσβαση και τη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση.

Αρχικά, σχετικά με την πρωτοβάθμια –δημοτική εκπαίδευση, ο πρώτος νόμος που την κατέστησε υποχρεωτική για όλα τα παιδιά σχολικής ηλικίας, ανεξαρτήτως φύλου ψηφίστηκε το 1834. Λόγω των οργανωτικών αδυναμιών του κράτους, αλλά και των στερεοτύπων σχετικά με τον κοινωνικό ρόλο και τον προορισμό της γυναίκας ως συζύγου και μητέρας, η ανισότητα ανάμεσα στην εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών ήταν ιδιαίτερα έντονη. Από το 1890 κι έπειτα, η άνοδος της αστικής τάξης και η ταυτόχρονη δράση των πρώτων φεμινιστριών με επικεφαλής την Καλλιρρόη Παρρέν, θα ανοίξουν το δρόμο για τη διεκδίκηση της ισότητας

---

³⁸¹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Τα “τρομερά” παιδιά μας», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Θ', Αθήνα 1959, σ. 66.

³⁸² Άγγελος Τερζάκης, ό.π., σ. 99.

εκπαίδευσης των κοριτσιών. Το 1892 άρχισε να εφαρμόζεται η μετατροπή μικρών σχολείων αρρένων της περιφέρειας σε μικτά, τα οποία λειτουργούσαν παράλληλα με τα καθιερωμένα σχολεία αρρένων και θηλέων. Η πλήρης επέκταση του θεσμού των μικτών σχολείων θα γίνει με τη μεταρρύθμιση Βενιζέλου το 1929, όπου θεσμοθετήθηκε το μικτό εξατάξιο δημοτικό σχολείο ως μοναδικός τύπος σχολείου δημοτικής εκπαίδευσης και άρχισε να γίνεται προσπάθεια για την ουσιαστική εφαρμογή του νόμου περί υποχρεωτικής φοίτησης σε αυτό. Το γεγονός ότι το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στη δημοτική εκπαίδευση παρέμεινε χαμηλότερο σε σχέση με το αντίστοιχο ανδρικό, δείχνει πως τα αίτια της εκπαιδευτικής ανισότητας αποδίδονται σε κοινωνικές προκαταλήψεις και στερεότυπα. Από το 1958 κι έπειτα, τα ποσοστά των γυναικών που συμμετέχουν και ολοκληρώνουν τις σπουδές τους στη δημοτική εκπαίδευση εναρμονίζονται με αυτά των ανδρών³⁸³.

Αντίθετα με τη δημοτική, η γενική δημόσια δευτεροβάθμια εκπαίδευση –με το νομοθετικό διάταγμα του 1836– αφορούσε μόνο για τα αγόρια, αφήνοντας έτσι την εκπαίδευση των κοριτσιών στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας (ιδιωτικά σχολεία και κατ' οίκον διδασκαλία). Τα πιο διαδεδομένα σχολεία θηλέων ήταν τα Παρθεναγωγεία, τα οποία περιελάμβαναν δημοτικό σχολείο και ανώτερες τάξεις. Τα Παρθεναγωγεία απευθύνονταν σχεδόν αποκλειστικά σε κορίτσια της αστικής τάξης, ενώ λύση για τη μόρφωση του υπόλοιπου γυναικείου πληθυσμού αποτελούσε η Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία. Αυτές οι δύο σχολές έδιναν τη δυνατότητα στις γυναίκες, μετά από εξετάσεις, να αποκτήσουν το δίπλωμα της δασκάλας. Από το 1933 κι έπειτα, το ρόλο αυτό ανέλαβαν οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες. Το επάγγελμα της δασκάλας σηματοδότησε το άνοιγμα στον παραδοσιακό διαχωρισμό ανάμεσα στη δημόσια/επαγγελματική σφαίρα δραστηριοτήτων με την οποία ήταν συνυφασμένος ο άνδρας και στην ιδιωτική/οικιακή γυναικεία. Καθώς το συγκεκριμένο επάγγελμα θεωρούνταν πως δεν ενέχει ιδιαίτερες απαιτήσεις, επέτρεπε στις γυναίκες να διατηρήσουν τον παραδοσιακό τους γυναικείο ρόλο, χωρίς να υπάρξει σύγκρουση

---

³⁸³ Μπελογιάννης, Γ., Κουγιουμουτζάκη, Φ., Καλαματιανού, Α., «Η συμμετοχή του φύλου στην ελληνική εκπαίδευση: Ένα κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό ζητούμενο», εισήγηση που παρουσιάστηκε στο 5ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. "Παιδεία, Έρευνα, Τεχνολογία. Από το χθες στο αύριο", Μέτσοβο 27-30 Σεπτεμβρίου 2007, σσ. 2-6. Διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.ntua.gr/MIRC/5th_conference/ergasies/47%20%CE%9C%CE%A0%CE%95%CE%9B%CE%9F%CE%93%CE%99%CE%91%CE%9D%CE%9D%CE%97%CE%A3%20%CE%9A%CE%9F%CE%A5%CE%93%CE%99%CE%9F%CE%A5%CE%9C%CE%9F%CE%A5%CE%A4%CE%96%CE%91%CE%9A%CE%97%20%CE%9A%CE%91%CE%9B%CE%91%CE%9C%CE%91%CE%A4%CE%99%CE%91%CE%9D%CE%9F%CE%A5.pdf.

λόγω της νέας τους ιδιότητας και του ζητήματος της αυτοδιάθεσής τους. Έτσι, το επάγγελμα της δασκάλας αποτέλεσε διέξοδο για τις γυναίκες των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων που επιθυμούσαν να εισέλθουν στην αγορά εργασίας.

Αν και στα μέσα του 19^{ου} αιώνα οι ανώτερες τάξεις των Παρθεναγωγείων εξισώνονται με τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης, οι σπουδάστριες δεν έχουν το δικαίωμα εισαγωγής στο Πανεπιστήμιο, αφού κάτι τέτοιο ερχόταν σε αντιδιαστολή με τον παραδοσιακό ρόλο της γυναίκας. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ξεκίνησε σε πολύ περιορισμένο επίπεδο η συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών σε σχολεία αρρένων, ενώ σταθμό αποτελεί η ίδρυση αστικών σχολείων θηλέων το 1914 και γυμνασίων θηλέων το 1917. Και πάλι, ριζική μετατόπιση στην εκπαιδευτική πραγματικότητα των γυναικών, θα φέρει η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929, όπου καθιερώνονται τυπικά ίσες εκπαιδευτικές ευκαιρίες για τα δύο φύλα. Τότε καθιερώθηκαν ενιαίοι τύποι σχολείων που απευθύνονταν σε αγόρια και κορίτσια σε πανελλαδικό επίπεδο. Το ζήτημα της μκτής φοίτησης έληξε οριστικά πολύ αργότερα, όταν καθιερώθηκε νομικά το 1979. Είναι ευνόητο πως και στην περίπτωση της δευτεροβάθμιας γενικής εκπαίδευσης, η πλήρης ισορροπία ανάμεσα στα ποσοστά φοίτησης και ολοκλήρωσης των σπουδών των γυναικών και των ανδρών κατορθώθηκε πολύ αργά και σταδιακά, μέσα από συνεχείς αγώνες και ζυμώσεις, αφού η ελληνική κοινωνία έπρεπε πρώτα να αποδεχθεί τη σημασία της γυναικείας εκπαίδευσης, προκειμένου να περάσει στην εφαρμογή της³⁸⁴.

Αν και η ίδρυση του πρώτου ελληνικού πανεπιστημίου χρονολογείται ήδη από τα 1837, η φοίτηση των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση καθίσταται απαγορευτική για μεγάλο χρονικό διάστημα. Αιτία του αποκλεισμού είναι η έλλειψη των προϋποθέσεων εγγραφής στο πανεπιστήμιο, αφού οι γυναίκες δεν ήταν κάτοχοι απολυτηρίου γυμνασίου, όπως είδαμε παραπάνω. Τα εμπόδια, βέβαια, για τη φοίτηση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν είναι μόνο τυπικά. Η καλλιέργεια και η ανώτερη μόρφωση των γυναικών έρχονταν σε σύγκρουση με τους διακριτούς ρόλους των δύο φύλων και αποδοκιμάζονταν έντονα από το κοινωνικό σύνολο. Η πρώτη φοιτήτρια έγινε δεκτή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1890 και συγκεκριμένα στη Φιλοσοφική Σχολή, μετά από έντονο προβληματισμό του τμήματος και της Συγκλήτου, που έφτασε στο σημείο να ζητήσει τη γνωμοδότηση του υπουργείου Παιδείας. Τα τυπικά

---

³⁸⁴ ό.π., σσ. 6-11.

εμπόδια για την είσοδο των γυναικών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση αίρονται το 1895, όταν πλέον αυτές μπορούν να γίνουν κάτοχοι του απολυτηρίου γυμνασίου. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών στην ανώτατη εκπαίδευση αγγίζει το 10% του φοιτητικού συνόλου, ενώ από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου κι έπειτα παρουσιάζει αύξουσα πορεία. Μέχρι το 1980 η συμμετοχή των γυναικών θα ανέλθει στο 50%³⁸⁵. Όπως αναφέρει ο Νούτσος³⁸⁶, ένας παράγοντας έμφυλης διάκρισης στην ανώτατη εκπαίδευση (στις δύο Φιλοσοφικές και Θεολογικές Σχολές και στις Παιδαγωγικές Ακαδημίες) ήταν ο προκαθορισμένος αριθμός ανδρών και γυναικών εισακτέων.

Ειδική αναφορά θα πρέπει να γίνει στην τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση. Από το 1926 έως και το 1965 λειτουργούσε κατώτερη τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση, όπου είχαν τη δυνατότητα να εγγραφούν απόφοιτοι του δημοτικού σχολείου. Την ίδια περίοδο λειτουργούσε και μέση, στην οποία συμμετείχαν οι απόφοιτοι των τριών πρώτων τάξεων του εξατάξιου γυμνασίου. Το ποσοστό συμμετοχής των γυναικών ήταν χαμηλό και κυμαινόταν γύρω στο 20%. Αργότερα, η δομή της τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης άλλαξε σε πολύ μεγάλο βαθμό και σταδιακά η συμμετοχή των γυναικών σε αυτήν αυξήθηκε, αν και παρέμεινε πάντα χαμηλότερη σε σύγκριση με τη συμμετοχή τους στη γενική μέση εκπαίδευση³⁸⁷.

Περνώντας στην περίοδο κατά την οποία εκδίδεται η *Παιδεία και Ζωή*, αρχικά οφείλουμε να σταθούμε στο υπερτριπλάσιο ποσοστό αγραμματοσύνης που εμφανίζουν οι γυναίκες σε σύγκριση με τους άνδρες³⁸⁸. Πρόκειται για χαρακτηριστικό δείγμα της ανισότητας που παρατηρείται στην εκπαίδευση της εποχής. Το φαινόμενο της αγραμματοσύνης τείνει να ισχυροποιείται όσο απομακρυνόμαστε από τα αστικά κέντρα και κατευθυνόμαστε προς την ελληνική επαρχία. Με εξαίρεση τη φοίτηση στο δημοτικό, όπου έχει σχεδόν επέλθει η ισορροπία ανάμεσα στα ποσοστά συμμετοχής και αποφοίτησης των μαθητών και των μαθητριών, στις υπόλοιπες βαθμίδες της εκπαίδευσης το ποσοστό διαρροής των μαθητριών παραμένει υψηλό και η έμφυλη επιλογή είναι εμφανής. Στη

---

³⁸⁵ ό.π., σσ. 11-13.

³⁸⁶ Χαράλαμπος Νούτσος, «Το σχολείο της "εθνικοφροσύνης" (1945 - 1952)», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Ανασυγκρότηση - Εμφύλιος - Παλινόρθωση 1945 - 1952*, τόμος Δ2, σσ. 128-129.

³⁸⁷ Μπελογιάννης, Γ., Κουγιουμουτζάκη, Φ., Καλαματιανού, Α. «Η συμμετοχή του φύλου στην ελληνική εκπαίδευση: Ένα κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό ζητούμενο», ό.π., σσ. 14-16.

³⁸⁸ Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, ό.π. σσ. 188-190.

δευτεροβάθμια εκπαίδευση, το ποσοστό συμμετοχής των φοιτωσών γυναικών για τις τρεις πρώτες τάξεις του γυμνασίου κατά την περίοδο 1957-1961 (το διάστημα 1939-1955 είχε διακοπεί η έκδοση στατιστικών στοιχείων της ΕΣΥΕ) αγγίζει το 38-40%, ενώ για τις τρεις τελευταίες κυμαίνεται γύρω στο 40%. Επίσης, τα ποσοστά αποφοίτησης των μαθητριών από τη συγκεκριμένη βαθμίδα είναι ελαφρώς υψηλότερα. Περνώντας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, η ανισότητα λαμβάνει ακόμα μεγαλύτερες διαστάσεις, αφού μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '50, οι γυναίκες φοιτήτριες αποτελούν μόλις το 20% του φοιτητικού πληθυσμού³⁸⁹.

Με αφορμή την απροθυμία των γυναικών να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους και να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα, ο Παπανούτσος παρατηρεί ότι η κύρια αιτία του φαινομένου είναι το έντονο πρόβλημα αναλφαβητισμού του γυναικείου πληθυσμού της Ελλάδας. Με ιδιαίτερη ευαισθησία και κοινωνική οξυδέρκεια συνεχίζει στη διαπίστωση ότι «οι φτωχότερες κοινωνικές τάξεις, ιδίως στην ύπαιθρο, ή δεν στέλνουν καθόλου τα κορίτσια τους στο σχολείο ή τα αποσύρουν πρόωρα, για να τους αναθέτουν δουλειές στο σπίτι (στο χωράφι ή στο κοπάδι). Κ' εδώ ακόμη, προλήψεις συνυφασμένες με ανάγκες οικονομικές, έχουν το αποτέλεσμα πάλι η γυναίκα να θυσιάζεται στην Ελλάδα περισσότερο και ευκολώτερα από τον άνδρα»³⁹⁰. Ο Παπανούτσος τοποθετείται ξεκάθαρα υπέρ της γυμνασιακής μόρφωσης των κοριτσιών, γράφοντας στα 1958: «Μήπως και τα κορίτσια μας δεν πρέπει να εξοπλιστούν στο σχολείο για τον αγώνα της ζωής;»³⁹¹.

4.5.2 Οι διεθνείς τάσεις στη γυναικεία εκπαίδευση και εργασία

Στα 1953 η *Παιδεία και Ζωή* ασχολήθηκε με τη δημοσίευση μιας μελέτης της Ουνέσκο σχετικά με τη γυναικεία εκπαίδευση³⁹². Το γεγονός αυτό έχει σημασία διότι δίνει το στίγμα της εποχής και μας επιτρέπει την πραγματοποίηση συσχετισμών ανάμεσα στις εκπαιδευτικές τάσεις σε διεθνές και σε εγχώριο επίπεδο. Ο τόμος της Ουνέσκο περιελάμβανε τρεις μελέτες περίπτωσης, όπου περιγραφόταν η ιστορική εξέλιξη, τα προβλήματα που εντοπίστηκαν και τα μέτρα που πάρθηκαν σχετικά με

---

³⁸⁹ Μπελογιάννης, Γ., Κουγιουμουτζάκη, Φ., Καλαματιανού, Α., ό.π., σσ. 3-16.

³⁹⁰ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Κατά του αναλφαβητισμού», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Γ', Αθήνα 1954, σ. 30.

³⁹¹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Σταθερή γραμμή μακρών χρόνων», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Ζ', Αθήνα 1958, σ. 66.

³⁹² Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η εκπαίδευση των γυναικών», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Β', Αθήνα 1953, σ. 296.

την εκπαίδευση των γυναικών στη Χιλή, την Ινδία και τη Γιουγκοσλαβία. Επιπλέον, ο τόμος αυτός είχε χρησιμοποιηθεί ως βάση στη διεθνή διάσκεψη της δημόσιας παιδείας που έλαβε χώρα στη Γενεύη τον Ιούλιο του 1952.

Η διάσκεψη συνδιοργανώθηκε από την Ουνέσκο και το Διεθνές Γραφείο Παιδείας και περιλαμβάνει μια σειρά προτάσεων για το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης που αφορούν το σύνολο των χωρών-μελών του Ο.Η.Ε. Θεμελιώδεις αρχές για τη διατύπωση των συστάσεων του συνεδρίου αποτέλεσαν τα δικαιώματα και οι ελευθερίες που ορίζονται στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η καταπολέμηση των κοινωνικών διακρίσεων, η εισαγωγή των γυναικών στο χώρο της εργασίας, η ισότιμη ευθύνη της γυναίκας στη σφαίρα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής και οι διάφοροι παράγοντες που εμποδίζουν τις γυναίκες να απολαμβάνουν ίσα δικαιώματα κατά την πρόσβασή τους στην εκπαίδευση.

Ενδεικτικά, οι κυριότερες συστάσεις στις οποίες κατέληξε το συνέδριο για την Εκπαίδευση των Γυναικών είναι οι εξής:

1. Είναι αναγκαία η άμεση πραγματοποίηση μελετών σχετικών με την είσοδο των κοριτσιών στην εκπαίδευση από διάφορους εκπαιδευτικούς και κρατικούς φορείς, εργατικές οργανώσεις και συλλόγους.
2. Η εκπαιδευτική νομοθεσία οφείλει να διέπεται από την αρχή της ισοτιμίας των δύο φύλων στην εκπαίδευση.
3. Πρέπει να μελετηθούν οι αιτίες της μη συμμετοχής και της σχολικής διαρροής των γυναικών στην εκπαίδευση.
4. Τα σχολεία πρέπει να είναι μικτά ή να λειτουργούν εκ περιτροπής για τα αγόρια και τα κορίτσια.
5. Η διάρκεια των υποχρεωτικών σπουδών οφείλει να είναι ίση και δωρεάν για τα δύο φύλα.
6. Πρέπει να γίνεται χορήγηση των ίδιων οικονομικά διευκολυντικών μέσων στους μαθητές και τις μαθήτριες.
7. Τα προγράμματα σπουδών πρέπει να είναι ενιαία και οι προαιρετικές διδασκαλίες πρακτικού τύπου να είναι ανοιχτές και στα δύο φύλα.

8. Η ηθική, πολιτική και κοινωνική αγωγή, όπως και η αισθητική αγωγή οφείλει να αποτελεί ξεχωριστό αντικείμενο σπουδών.
9. Οι γυναίκες πρέπει να συμμετέχουν στη συγκρότηση, οργάνωση και διεύθυνση επιχειρήσεων της βασικής εκπαίδευσης.
10. Η βασική εκπαίδευση, η οποία μπορεί να είναι εκτός από κρατική και ιδιωτική, οφείλει να ενθαρρύνει τη συμμετοχή των γυναικών στα κοινά.
11. Η επαγγελματική εκπαίδευση, η συμπληρωματική επαγγελματική μόρφωση για θέσεις μεγαλύτερης ευθύνης, αλλά και οι υπηρεσίες σχολικού κι επαγγελματικού προσανατολισμού οφείλουν να προσφέρονται ισότιμα στα δύο φύλα.
12. Πρέπει να οργανωθούν δράσεις πληροφόρησης των γυναικών για τα οφέλη της επαγγελματικής κατάρτισης.

Αν και είναι φανερό η προσπάθεια κατάργησης των φραγμών που αντιμετώπιζε η γυναίκα στο ζήτημα της μόρφωσής της, η κοινωνική ανισότητα των δύο φύλων δεν τίθεται επαρκώς υπό αμφισβήτηση. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στο κείμενο των συστάσεων πως η γενική μόρφωση που προσφέρεται στα αγόρια και στα κορίτσια πρέπει να είναι ισάξια «ανάλογα βέβαια με τις διαφορές που μπορούμε να διαπιστώσουμε στην ψυχοφυσιολογική ανάπτυξη ανάμεσα στα δύο φύλα»³⁹³. Επιπλέον, κρίνεται ουσιώδες το ότι «οι δάσκαλοι πρέπει να είναι παρασκευασμένοι και να ξέρουν τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα καθώς και τις ατομικές διαφορές, ιδίως στο ρυθμό που παρουσιάζει η ψυχοφυσιολογική ανάπτυξη».

Η γυναίκα συχνά δε διαχωρίζεται από τον βιολογικό της ρόλο και οι στόχοι της εκπαίδευσής της συνδέονται ή συνδυάζονται με τη μητρότητα. Έτσι, στις τελικές συστάσεις η Ουνέσκο καταλήγει ότι θα «πρέπει σε όλους τους τύπους και τις βαθμίδες των σχολείων να γίνονται ειδικά μαθήματα που θα παρασκευάζουν τη γυναίκα για τον οικογενειακό ρόλο της». Επιπλέον, η βασική εκπαίδευση πρέπει να «δίνει σ' αυτές [τις γυναίκες] πρακτική, συναισθηματική και ηθική μόρφωση που θα τις προετοιμάσει να εκτελέσουν όσο γίνεται καλύτερα το φυσικό τους ρόλο μέσα στην οικογένεια και στην κοινωνία». Η μόρφωση του γυναικείου πληθυσμού φαίνεται πως δεν αποτελεί αυταξία ή αυτοσκοπό, αλλά αποτελεί έμμεση επένδυση, ώστε «η

---

³⁹³ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, ό.π., σσ. 112-115.

γυναίκα, αφού δοκιμάση η ίδια την αξία της παιδείας, να μεριμνήση αργότερα για να επωφεληθούν και τα παιδιά της από τα αγαθά της παιδείας»³⁹⁴. Οι παραπάνω δηλώσεις υποκρύπτουν τη θεωρία του βιολογικού ντετερμινισμού, η οποία αποτελεί τροχοπέδη στην ισότιμη μόρφωση και στις κρατικές εκπαιδευτικές παροχές στα δύο φύλα.

Μία από τις κύριες αιτίες που οδήγησαν στην οργάνωση της διεθνούς διάσκεψης ήταν η διαπίστωση «ότι πραγματικά όλο και περισσότερες γίνονται σήμερα οι γυναίκες που βρίσκονται στην ανάγκη να κερδίζουν το ψωμί τους ή να συνεισφέρουν στο βιοπορισμό της οικογενείας τους ή να μπορούν να τον συμπληρώνουν»³⁹⁵. Είναι φανερό ότι τα δεδομένα που παρουσιάζονται από την Ουνέσκο δίνουν την εικόνα μιας γυναίκας που εργάζεται από ανάγκη βιοποριστική και όχι για οικονομική αυτονομία ή από εσωτερική ανάγκη. Πρόκειται για την έσχατη λύση για την επιβίωση της γυναίκας και τη συντήρηση της οικογένειας. Η συμμετοχή των γυναικών στο χώρο της αμειβόμενης εργασίας ήταν κοινωνικά κατακριτέα, καθώς αποτελούσε δείγμα απόπειρας χειραφέτησης και απομακρυνόταν από τα κυρίαρχα πρότυπα για τη γυναίκα³⁹⁶. Ο πρωταρχικός ρόλος της γυναίκας είναι αυτός της συζύγου και μητέρας και η επαγγελματική απασχόληση νοείται ως δυνατότητα που υπάρχει και καθορίζεται βάσει αυτού.

Οι Ελληνίδες θα αρχίσουν να διεισδύουν στο χώρο της μισθωτής εργασίας από τις αρχές του 20^{ού} αιώνα και κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, καταλαμβάνοντας δημοσιοϋπαλληλικές θέσεις³⁹⁷. Το επάγγελμα της δασκάλας είναι αυτό που καταλαμβάνει το υψηλότερο ποσοστό απασχόλησης εργαζομένων ανάμεσα στα «γυναικεία επαγγέλματα», στα οποία πλέον προστίθενται και αυτά της δακτυλογράφου, της γραμματέα και της τηλεφωνήτριας. Η απουσία της γυναίκας από το χώρο της εργασίας είναι φανερή κατά τη συγκεκριμένη περίοδο στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, το 1951 εργάζονταν 2.328.900 άνδρες από το σύνολο των 3.721.600, ενώ μόνο 510.000 γυναίκες από τις 3.911.200 ήταν οικονομικά ενεργές³⁹⁸. Οι Ελληνίδες εντάχθηκαν πολύ αργά και με πολλές δυσκολίες στην αγορά εργασίας, όπου εκτελούσαν συγκεκριμένα επαγγέλματα και δεν τύγχαναν κοινωνικής αποδοχής.

---

³⁹⁴ ό.π., σ. 114.

³⁹⁵ ό.π., σ. 112.

³⁹⁶ Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη, ό.π., σσ. 188-190.

³⁹⁷ Ελένη Φουρναράκη, ό.π., σσ. 188-190.

Για μεγάλο χρονικό διάστημα οι γυναίκες αποτελούσαν φτηνό, προσωρινό και υποταγμένο εργατικό δυναμικό, το οποίο προφανώς προτιμούνταν από τους εργοδότες. Οι μισθοί των γυναικών ήταν σημαντικά χαμηλότεροι από τους αντίστοιχους ανδρικούς, η γυναικεία εργασία θεωρούνταν μη ειδικευμένη, απουσίαζε η τεχνική εκπαίδευση, και υπήρχε υψηλή κινητικότητα.

Ένα ακόμα προβληματικό σημείο που αναδύεται μέσα από τις συστάσεις της Ουνέσκο είναι η αποδοχή και διαίωσιση του καταμερισμού εργασίας κατά φύλα. Στα ειδικά μέτρα για την Επαγγελματική Εκπαίδευση προτείνεται η οργάνωση υπηρεσιών σχολικού κι επαγγελματικού προσανατολισμού που θα απευθύνονται και στα δύο φύλα και θα «λαμβάνουν υπ' όψη τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του κάθε φύλου»³⁹⁹. Στα μέτρα που προορίζονται για την Επαγγελματική Εκπαίδευση αναφέρεται πως «οι πληροφορίες και οι δημοσιεύσεις, οι σχετικές με τα διάφορα επαγγέλματα (ασχολίες και σταδιοδρομίες), δεν πρέπει να περιορίζονται στις εργασίες που κατά παράδοση εκτελεί η γυναίκα, και στους κλάδους που απασχολούν σε μεγάλη κλίμακα γυναικεία εργατικά χέρια». Εδώ παρατηρείται μια έντονη αντίφαση, αφού στις ειδικές συστάσεις που προτείνονται για τη συμμετοχή των γυναικών στην Ανώτατη Εκπαίδευση, γράφεται πως «η οργάνωση των πανεπιστημιακών σπουδών πρέπει να επιτρέπη στις γυναίκες να ειδικεύονται σε κλάδους ιδιαίτερα προσαρμοσμένους στις γυναικείες δεξιότητες». Οι προαναφερθείσες «γυναικείες δεξιότητες» αναφέρονται σε συμπεριφορές και συνήθειες που συνδέονται με τη βιολογική αναπαραγωγή ή την παράδοση, όπως είναι οι τομείς της εκπαίδευσης, της κοινωνικής βοήθειας και των παραϊατρικών δραστηριοτήτων⁴⁰⁰. Αποτελούν, στην πραγματικότητα, προεκτάσεις των οικιακών λειτουργιών. Έτσι, η φροντίδα των παιδιών από τις γυναίκες μετουσιώνεται στο επάγγελμα της βρεφονηπιοκόμου, της νηπιαγωγού, ή και της δασκάλας. Αντίστοιχα, οι γυναίκες συνήθιζαν να φροντίζουν τους αρρώστους στο σπίτι και κατά συνέπεια μπορούν να απασχοληθούν εργασιακά ως βοηθητικό νοσηλευτικό προσωπικό. Χαρακτηριστικά, αναφέρεται στις συστάσεις του Συνεδρίου της Ουνέσκο πως «ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δοθή στη μόρφωση εργατριών κοινωνικής προνοίας»⁴⁰¹. Επιπλέον, ήταν σύνηθες φαινόμενο για τις γυναίκες να εργάζονται σε βιοτεχνίες παραγωγής υφασμάτων ή ρούχων, καθώς

---

³⁹⁹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, ό.π., σ. 156.

⁴⁰⁰ Ευαγγελία Κανταρτζή, «Οι απόψεις των παιδιών για τον καταμερισμό των επαγγελματιών κατά φύλο», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 90-91, Θεσσαλονίκη Σεπτ.-Δεκ. 1996, σσ. 80-82.

⁴⁰¹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, ό.π., σ. 114.

παραδοσιακά συνήθιζαν να φτιάχνουν τα ρούχα της οικογένειας. Άλλο παράδειγμα μπορεί να είναι το επάγγελμα της οικιακής βοηθού ή της καθαρίστριας, με τη λογική της προέκτασης της φροντίδας του σπιτιού από τις γυναίκες. Παρατηρούμε πως τα παραπάνω επαγγέλματα, στα οποία απασχολούνταν σε πολύ μεγάλο ποσοστό οι γυναίκες, πλησιάζουν πολύ τον παραδοσιακό ορισμό των γυναικείων δραστηριοτήτων και αποτελούν μορφές κατώτερης εργασίας και βοηθητικών υπηρεσιών και φροντίδων. Μέσα από τα επαγγέλματα αυτά εκφράζεται η υποταγή της γυναίκας στον εργασιακό χώρο και η αντίστοιχη κυριαρχία του άνδρα. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο πως η «ανδρικότητα» ενός επαγγέλματος συνδέεται στενά με το κύρος που αυτό κατέχει στην κοινωνία, αλλά και με το μισθό που προσφέρει⁴⁰².

Σχετικά με το αντικείμενο της Αισθητικής Αγωγής, προκαλεί εντύπωση η σύνδεσή του με την εκπαίδευση του κοριτσιού. Όπως αναφέρει κι ο Bourdieu, η θέση της γυναίκας στην αγορά των συμβολικών αγαθών την οδηγεί στο να συμπεριφέρεται στον εαυτό της ως αισθητικό αντικείμενο και κατά συνέπεια να δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε ό,τι αφορά τον καλλωπισμό, την εξωτερική εμφάνιση και την ομορφιά γενικότερα⁴⁰³. Κατά συνέπεια, οι γυναίκες όλων των κοινωνικών τάξεων έχουν επιφορτιστεί με τη μετατροπή του οικονομικού κεφαλαίου σε συμβολικό κεφάλαιο ή αλλιώς με την αισθητική μέριμνα της εσωτερικής διακόσμησης του σπιτιού, των παιδιών, του συζύγου, της δημόσιας εικόνας της οικογένειας και του κοινωνικού φαίνεσθαι. Ως προέκταση αυτού του «φυσικού» τους ρόλου στην οικιακή ζωή, οι γυναίκες αναλαμβάνουν και τη διαχείριση του συμβολικού κεφαλαίου στον χώρο της εργασίας τους. Έτσι, μπορούμε εύκολα να κατανοήσουμε τους λόγους για τους οποίους στη Διεθνή Διάσκεψη προτάθηκε πως η αισθητική αγωγή «πρέπει να γίνει αντικείμενο ιδιαίτερης φροντίδας στην περίπτωση του κοριτσιού ή της γυναίκας, για να μπορέσει η γυναίκα να μετέχει πλήρως στην καλλιτεχνική ζωή της κοινότητας και με την επιρροή της απάνω στην οικογενειακή ζωή να εξασφαλίζει τη μετάδοση των αισθητικών αξιών»⁴⁰⁴.

4.5.3 Το ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης στην ύλη του περιοδικού

---

⁴⁰² Ευαγγελία Κανταρτζή, ό.π., σσ. 80-82.

⁴⁰³ Pierre Bourdieu, *Η ανδρική κυριαρχία*, μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου, Πατάκη, Αθήνα 2007, σσ. 180-182.

⁴⁰⁴ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, ό.π., σ. 114.

Επιστρέφοντας στο περιοδικό και στο ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης, παρατηρούμε ότι οι σχετικές αναφορές σπανίζουν στην ύλη του. Μόνο αποσπασματικά και ευκαιριακά εντοπίζονται κάποια ζητήματα, τα οποία υποδηλώνουν τη θέση του εκάστοτε συντάκτη.

Η *Παιδεία και Ζωή* δημοσίευσε στα 1958 τις αποφάσεις της Επιτροπής Παιδείας που είχε συγκροτηθεί από την κυβέρνηση Κ. Καραμανλή. Περιέργως, δεν εντοπίστηκαν σημαντικές αναφορές στο ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών. Το γεγονός αυτό είναι αξιοσημείωτο, δεδομένης της πίεσης που είδαμε παραπάνω ότι ασκήθηκε από την Ουνέσκο και το Διεθνές Γραφείο Παιδείας για την άρση των εμποδίων που συναντούσαν τα κορίτσια στην πρόσβασή τους στην εκπαίδευση.

Μία αναφορά που προσφέρει κάποια στοιχεία για την εκπαίδευση των κοριτσιών, εντοπίζεται στο κεφάλαιο της «Μέσης Εκπαίδευσης» των Πορισμάτων της Επιτροπής. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στον τρόπο οργάνωσης των Γυμνασίων τύπου Β', δηλαδή τον ανώτερο κύκλο σπουδών της γυμνασιακής εκπαίδευσης. Σε περίπτωση, λοιπόν, που σε κάποια περιοχή της χώρας τύχει να λειτουργήσουν περισσότερα του ενός σχολεία, τότε είναι προτιμότερο να διαχωρίζονται οι μαθητές κατά φύλο. Εδώ βλέπουμε ότι επιζούν ακόμα οι κοινωνικές νόρμες που μέχρι και το μεσοπόλεμο έθεταν αδιαπέραστα εμπόδια στην κοινή φοίτηση αγοριών – κοριτσιών⁴⁰⁵. Βέβαια, τούτη η πρόταση παρουσιάζει ορισμένα τεχνικά προβλήματα. Η Επιτροπή Παιδείας είχε προτείνει το διαχωρισμό του ανώτερου κύκλου γυμνασιακών σπουδών σε 4 σχολεία διαφορετικού τύπου: το κλασικό Γυμνάσιο (με κατεύθυνση είτε ιστορικο-φιλολογική είτε μαθηματικο-φυσική), το Λύκειο γενικής μόρφωσης (με κατεύθυνση ξένων γλωσσών), και το Γυμνάσιο/Λύκειο εσπερινής λειτουργίας. Στην περίπτωση αποφοίτησης από το Λύκειο, ο μαθητής έχανε το δικαίωμα εισαγωγής στη Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Τίθεται, λοιπόν, το ερώτημα: Σε περίπτωση που σε κάποια περιοχή της Ελλάδας σχηματίζονταν περισσότερα του ενός

---

⁴⁰⁵ Στην ίδια λογική της απομόνωσης των κοριτσιών από τα αγόρια, προτείνεται ειδική ρύθμιση για τις μαθητικές κατασκηνώσεις, όπου οι συμμετέχοντες μαθητές πρέπει να είναι ομόφυλοι (βλ. ό.π., «Η σχολική υγιεινή», σ. 228). Παρόμοιες επιφυλάξεις για τη μικτή φοίτηση εντοπίζονται και σε παλαιότερα νομοσχέδια, όπως του 1952 - το οποίο όμως δεν υποβλήθηκε ποτέ στη Βουλή. Παρόλα αυτά, αποτελεί έργο του Παπανούτσου, που ήταν τότε Γενικός Διευθυντής στο Υπουργείο Παιδείας και για το λόγο αυτό, αξίζει να το εξετάσουμε. Συγκεκριμένα, το σχέδιο νόμου όριζε το χωρισμό της Μέσης Εκπαίδευσης σε δύο βαθμίδες, τα «προγυμνάσια» (κατώτερη) και τα «γυμνάσια» (ανώτερη). Με βάση τα άρθρα 2 και 6, και στις δύο βαθμίδες επιτρεπόταν «η συμφοίτησις αρρένων και θηλέων, εφ' όσον δεν είναι εφικτή δια τεχνικούς λόγους ή δι' έλλειψιν επαρκούς αριθμού μαθητριών η λειτουργία ιδίου Προγυμνασίου [ή Γυμνασίου] θηλέων». (βλ. Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, ό.π., σσ. 222-223).

τύπου σχολεία αυτής της βαθμίδας, με τι κριτήρια θα γινόταν ο διαχωρισμός των μαθητών και των μαθητριών στους διαφορετικούς τύπους σχολείων; Δυστυχώς, αυτό δε διευκρινίζεται από την Επιτροπή Παιδείας⁴⁰⁶.

Πιο σημαντική, όμως, είναι μία σειρά προτάσεων της Επιτροπής για τη βελτίωση της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Εκεί προτείνεται «η ίδρυσις κατωτέρων οικοκυρικών σχολών θηλέων, θεμελιουμένων επί των εξαετών δημοτικών σχολείων, και μικρού αριθμού μέσων τοιούτων, θεμελιουμένων επί του προγυμνασίου»⁴⁰⁷. Πέρα από τη δημιουργία ξεχωριστών σχολείων που θα προετοιμάζουν τα κορίτσια για το μελλοντικό τους ρόλο ως νοικοκυρές, διαφοροποιήσεις παρατηρούνται και στο Αναλυτικό Πρόγραμμα των Γυμνασίων. Πιο συγκεκριμένα, προτείνεται η διδασκαλία του μαθήματος «Στοιχεία Βρεφοκομίας» αποκλειστικά στα Γυμνάσια Θηλέων⁴⁰⁸. Καθώς δεν προβλέπεται επιπρόσθετος χρόνος για τη διδασκαλία αυτού του μαθήματος, μπορούμε να υποθέσουμε πως θα πρέπει να γίνουν χρονικές – τουλάχιστον – περικοπές από τη διδασκαλία άλλων μαθημάτων. Το ίδιο ακριβώς ισχύει και για το πρόσθετο μάθημα των «Στοιχείων Οικιακής Οικονομίας» που προβλέπεται να διδάσκεται στις μαθήτριες κατά το τελευταίο έτος του δεύτερου κύκλου των γυμνασιακών σπουδών τους⁴⁰⁹.

Παρατηρούμε πως οι παραπάνω προτάσεις έρχονται σε συμφωνία με τη γραμμή που είχε ακολουθήσει στα 1952 η Καψιμάλλη, όταν πρότεινε μέσω του περιοδικού την εισαγωγή του μαθήματος των «Παιδαγωγικών για την προσχολική ηλικία», το οποίο θα απασχολούσε τις μαθήτριες για μία ώρα την εβδομάδα στην τελευταία τάξη των Γυμνασίων των Θηλέων⁴¹⁰. Πρόκειται για εκπαιδευτικές προτάσεις που κοινό τους παρονομαστή έχουν τον διαχωρισμό των μαθητών και των μαθητριών από πολύ νωρίς, με στόχο τη διαφοροποίηση των ρόλων των δύο φύλων και τον διαχωρισμό των σφαιρών δραστηριοποίησης του καθενός.

Στο σύνολο των Πορισμάτων υπάρχουν και ορισμένα πιο λεπτά σημεία τα οποία κάνουν φανερή την έμφυλη διάκριση. Για παράδειγμα, αναφέρεται πως στα μονοτάξια δημοτικά σχολεία «πρέπει να τοποθετούνται άρρενες κατά προτίμησιν και

---

⁴⁰⁶ Επιτροπή Παιδείας, «Μέση Εκπαίδευσις», ό.π., σσ. 37-38.

⁴⁰⁷ ό.π., «Επαγγελματική Εκπαίδευσις», ό.π., σ. 71.

⁴⁰⁸ ό.π., «Μέση Εκπαίδευσις», σ. 41.

⁴⁰⁹ ό.π., σ. 40.

⁴¹⁰ Αριστοβούλη Καψιμάλλη, ό.π., σ. 237.

έμπειροι δημοδιδάσκαλοι»⁴¹¹, καθότι περισσότερο απαιτητικά. Από την άλλη πλευρά, για τις νηπιαγωγούς αναφέρεται πως θα πρέπει να έχουν «ηλικίαν 18 τουλάχιστον ετών και πολύ καλές συστάσεις δια τα ήθη και τους τρόπους των»⁴¹².

Επιστρέφοντας στην ύλη του περιοδικού, παρατηρούμε ότι δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στον τρόπο και τις αρχές διαπαιδαγώγησης των δύο φύλων. Με αφορμή κάποιες ακοσμίες που έλαβαν χώρα στην Αθήνα στα 1958 από νεαρά άτομα, ο Παπανούτσος εναντιώθηκε στη διαπόμπευση και το δημόσιο διασυρμό των ανηλίκων από τις Αρχές και δημοσίευσε στο «Βήμα» μια σειρά προληπτικών και κατασταλτικών μέτρων, τα οποία διακρίνονται από τον επανορθωτικό και σωφρονιστικό χαρακτήρα τους⁴¹³. Το άρθρο αυτό είναι διαφωτιστικό για το ζήτημα της αγωγής των αγοριών και των κοριτσιών, διότι οι προτάσεις του συντάκτη διαφοροποιούνται κατά φύλο. Συγκεκριμένα, προτείνεται η καθιέρωση νόμου για την «ευθύνη των γονέων για τις πράξεις κοινωνικής συμπεριφοράς των παιδιών τους έως την ηλικία των 18 χρόνων για τ' αγόρια και των 16 χρόνων για τα κορίτσια». Έτσι, υποδηλώνεται ότι είναι πιθανότερο να εκδηλωθεί κάποιας μορφής παραβατική συμπεριφορά από την πλευρά των αγοριών, παρά των κοριτσιών, τα οποία έχουν ευθύνη των πράξεών τους δύο χρόνια νωρίτερα συγκριτικά. Το συγκεκριμένο θέμα λαμβάνει κοινωνικές προεκτάσεις, καθώς διαφαίνεται πως από τις γυναίκες αναμένεται να είναι φρόνιμες και υπάκουες. Από την άλλη πλευρά, θεωρείται πιθανότερο για τους άντρες να εκδηλώσουν παραβατική συμπεριφορά, καθώς η επιθετικότητα, η ατίθαση συμπεριφορά και η απήφιση των κανόνων εντάσσονται στα εγγενή χαρακτηριστικά του φύλου τους. Τα κατασταλτικά μέτρα ποικίλουν κι αυτά ανάλογα με το φύλο του παραβάτη. Για τα κορίτσια προτείνεται η υποχρεωτική υπηρεσία σε νοσηλευτικά ή φιλανθρωπικά ιδρύματα, ενώ για τα αγόρια η αύξηση του χρόνου της στρατιωτικής θητείας. Ακόμα, λοιπόν, και στο ζήτημα της τιμωρίας, τα προωθούμενα μέτρα εμφορούνται από τις μορφές συμπεριφοράς που η κοινωνία προκρίνει ως αποδεκτές και αρμόζουσες στο κάθε φύλο. Η συμμόρφωση και ο σωφρονισμός του κοριτσιού ώστε «να γυρίσει στον ίσιο δρόμο» συνεπάγεται την ενίσχυση των «γυναικείων» χαρακτηριστικών της φροντίδας, της τρυφερότητας και της καλοσύνης. Αντίθετα, η υποδειγματική τιμωρία του αγοριού οφείλει να ενισχύσει

---

⁴¹¹ Επιτροπή Παιδείας, «Στοιχειώδης Εκπαίδευσις», ό.π., σ. 10.

⁴¹² ό.π., σ. 8.

⁴¹³ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., σσ. 213-216.

την γενναιότητα, την ανδρεία, την επιθετικότητα, το σεβασμό προς τους ανωτέρους, την ατομικιστική στάση, αλλά και την επιβολή στον πιο αδύναμο.

Όπως και στην περίπτωση της εκπαιδευτικής «μεταρρύθμισης» του 1959, οφείλουμε να μελετήσουμε και το βαθμό στον οποίο αποτυπώνεται το έμφυλο ζήτημα στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964. Στην Εισηγητική Έκθεση του Ν.Δ. 4379/1964, αλλά και στο ίδιο το κείμενο του Νόμου, η έμφυλη διάσταση στην εκπαίδευση είναι παντελώς απύσχα. Η μοναδική σχετική αναφορά είναι οργανωτικού χαρακτήρα και βρίσκεται στην παράγραφο 1 του άρθρου 12, η οποία παρατίθεται ολόκληρη: «Τα της ενάρξεως και λήξεως του σχολικού και διδακτικού έτους, τας αρμοδιότητας συμφοίτησης αρρένων και θηλέων, τας ώρας υποχρεωτικής διδασκαλίας του διδακτικού προσωπικού αυτών, των εγγραφών, μετεγγραφών, ποινών, φοιτήσεως, των πάσης φύσεως εξετάσεων, της βαθμολογίας κλπ. των μαθητών της Πρωτοβαθμίου και Δευτεροβαθμίου Εκπαιδεύσεως καθορίζονται δια Βασ. Διαταγμάτων, εκδιδομένων προτάσει του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων»⁴¹⁴.

Το γεγονός ότι στο νομοθέτημα δεν εντοπίζονται αναφορές στο έμφυλο ζήτημα, θα μπορούσε να αποτιμηθεί θετικά σε πρώτη ανάγνωση. Αυτό διότι η έλλειψη αναφορών μπορεί να σημαίνει την άρση των έμφυλων διακρίσεων που παρατηρούνταν σε παλαιότερα νομοσχέδια (βλ. εκπ/κή μεταρρύθμιση του 1959). Παραδείγματα τέτοιων διακρίσεων είναι η ίδρυση και λειτουργία κατωτέρων οικοκυρικών σχολών θηλέων, η διδασκαλία οικοκυρικών και βρεφοκομικών μαθημάτων μόνο στις μαθήτριες της μέσης εκπαίδευσης, αλλά και η αποφυγή της μικτής φοίτησης. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι η μεταρρύθμιση του 1964 αποτέλεσε ένα θετικό βήμα προς την καταπολέμηση των έμφυλων ανισοτήτων στην εκπαίδευση. Βέβαια, όπως φαίνεται από το παράθεμα του νομοθετήματος, το ζήτημα της συμφοίτησης αγοριών και κοριτσιών παραμένει άλυτο, και απλά εναπόκειται στη δικαιοδοσία του υπουργείου Παιδείας.

Από την άλλη πλευρά, επιβεβαιώνεται η τάση για παραμέληση του έμφυλου ζητήματος από τους φιλελεύθερους μεταρρυθμιστές, όπως είχαμε ήδη παρατηρήσει

---

⁴¹⁴ Ν.Δ. 4379/1964, Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως, Φ.Ε.Κ. 182 της 24-10-64, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου 1964, σ. 47.

να συμβαίνει μέσα από τις σελίδες του περιοδικού. Οι ελάχιστες δηλώσεις των συνεργατών της *Παιδείας και Ζωής* περί αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στην εκπαίδευση έμειναν σε επίπεδο διακηρύξεων, αφού στην πράξη η αστική φιλελεύθερη μεταρρύθμιση του 1964 δεν έλαβε κανένα μέτρο ώστε να αμβλύνει τις εκπαιδευτικές ανισότητες κατά φύλο που παρατηρούνταν στην ελληνική κοινωνία της εποχής.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Η ΑΝΩΤΑΤΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

5.1 Από την «εποχή της ιδεολογίας» στην «εποχή της κατανομής».

Χρήσιμη για την κατανόηση της περιόδου που μελετούμε είναι η έρευνα των Φουντελάκη και Σαραφιανού, όπου δείχνεται πως η εστίαση σε διαφορετικές κοινωνικές λειτουργίες του Πανεπιστημίου οδηγεί σε αλλαγές στην οργανωτική δομή των Πανεπιστημίων, αλλά και στην επιστημονική έρευνα⁴¹⁵. Έτσι, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι κατά τη δεκαετία του 1950 βρισκόμαστε ουσιαστικά στη μετάβαση από την «εποχή της ιδεολογίας» στην «εποχή της κατανομής».

Κατά την πρώτη περίοδο, η οποία χρονολογείται έως τα τέλη του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου περίπου, τα πανεπιστήμια λειτουργούσαν κυρίως ως χώροι αναπαραγωγής της κυρίαρχης ιδεολογίας. Οι πανεπιστημιακοί απόφοιτοι προοριζόνταν για τη στελέχωση των ηγετικών θέσεων της κοινωνικής ιεραρχίας, ενώ κυρίαρχο χαρακτηριστικό ήταν το σύστημα της «έδρας», όπου ο τακτικός καθηγητής κατείχε αυξημένες εξουσίες στα ενδοπανεπιστημιακά πράγματα.

Αντίθετα, καθώς περνάμε στην «εποχή της κατανομής», κυριαρχεί η μαζικοποίηση του πανεπιστημιακού θεσμού, η οποία λαμβάνει χώρα κυρίως κατά τις δεκαετίες του 1950 και 1960. Τότε, βασικό είναι το ζητούμενο της κατοχύρωσης του δικαιώματος στη μόρφωση και το κοινωνικό αίτημα του εκδημοκρατισμού της ανώτατης εκπαίδευσης, τα οποία ως στόχο έχουν την ταξική ανέλιξη των φοιτητών. Ο ρόλος του κράτους αφορά στην ικανοποίηση των παραγωγικών αναγκών της χώρας, δρώντας ως εγγυητής του συλλογικού συμφέροντος. Σημαντικό χαρακτηριστικό της

---

⁴¹⁵ Πηνελόπη Φουντελάκη & Δημήτρης Σαραφιανός, «Η Πανεπιστημιακή Διοίκηση στον Αστερισμό της Παραγωγικότητας», *Πανεπιστήμιο: Έκδοση του Ομίλου Πανεπιστημιακών*, τχ. 1^ο, Αθήνα 2000, σσ. 45-48.

περιόδου είναι η άνοδος της τεχνολογίας, η οποία αναλαμβάνει κυρίαρχο ρόλο στην ανανέωση των παραγωγικών συντελεστών. Οι ανάγκες σε ειδικευμένο τεχνολογικό δυναμικό αυξάνονται και η εκπαίδευση κατέχει καίριο ρόλο στην αναπαραγωγή του τρόπου παραγωγής με στόχο την κρατική ανάπτυξη. Σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο παρατηρείται ενίσχυση του κρατικού παρεμβατισμού, ειδικά στον τρόπο με τον οποίο γίνεται η απορρόφηση των αποφοίτων των πανεπιστημίων. Έτσι, δημιουργούνται ειδικά συμβουλευτικά όργανα, ενώ παράλληλα ενισχύονται η πανεπιστημιακή αυτονομία και αυτοδιοίκηση. Αλλαγές παρατηρούμε και εντός του Πανεπιστημίου, αφού η δομή του αναδιατάσσεται, προκαλώντας τη μετατόπιση του βάρους στις θετικές επιστήμες και στην εφαρμοσμένη έρευνα. Ο θεσμός της «έδρας» καταργείται και αντ' αυτού καθιερώνονται οι τομείς, θεσμοθετείται η συμμετοχή των φοιτητών στα όργανα της διοίκησης του Πανεπιστημίου και θεσπίζεται η συμμετοχή του κατώτερου διδακτικού προσωπικού.

Προχωρώντας στα δεδομένα που αντλούνται από την ύλη του περιοδικού, διαπιστώνεται πως τα σχετικά με την ανώτατη εκπαίδευση άρθρα αφορούν σχεδόν ολόκληρο το διάστημα έκδοσης του περιοδικού. Τα άρθρα είναι εννέα στον αριθμό, και συγγραφέας των οκτώ από αυτά είναι ο Παπανούτσος. Ενώ αυτά αποτελούν κύρια άρθρα του περιοδικού, το ένατο άρθρο φιλοξενήθηκε στη στήλη «Μελέτες» και αποτελεί δημοσίευση ομιλίας του καθηγητή της Ιατρικής Σχολής Αθηνών Ν.Κ. Λούρου. Επιπλέον, αξιοποιήθηκαν κάποια μεταγενέστερα άρθρα του Παπανούτσου, που δημοσιεύτηκαν κατά τα έτη 1963 και 1964 στις εφημερίδες «Βήμα» και «Νέα Οικονομία». Τα άρθρα αυτά προσφέρουν στοιχεία για την εξέλιξη των θέσεων του Παπανούτσου μετά από το 1961, όταν δηλαδή διακόπτεται η έκδοση της *Παιδείας και Ζωής*, και επιτρέπουν την αντιπαραβολή των στοιχείων. Σημειώνεται πως το τελευταίο άρθρο διαφοροποιείται σε σχέση με όλα τα υπόλοιπα, καθώς γράφτηκε μετά από την πραγματοποίηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964.

5.2 Η μετάβαση από τη Μέση στην Ανώτατη Εκπαίδευση⁴¹⁶

---

⁴¹⁶ Η συγκεκριμένη υποενότητα δεν αφορά αποκλειστικά τις εισαγωγικές προς τα πανεπιστήμια εξετάσεις, καθώς θα δούμε ότι οι προτάσεις που ακούστηκαν και τα μέτρα που πάρθηκαν κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο δεν περιορίστηκαν αποκλειστικά στην τροποποίηση του συγκεκριμένου συστήματος. Παρόλα αυτά, θεωρήθηκε πως η θεματική είναι ορθότερο να ενταχθεί στην ενότητα που ασχολείται με την ανώτατη, αντί της μέσης εκπαίδευσης.

Αρχικά, θα επιχειρήσουμε μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση των τρόπων μετάβασης από τη μέση στην ανώτατη εκπαίδευση και των προσπαθειών τροποποίησης των εκάστοτε συστημάτων. Πρώτος σταθμός που εντοπίζεται είναι το 1949 με υπουργό παιδείας τον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Τότε, είχε ετοιμαστεί ένα νομοσχέδιο που αφορούσε τη μέση εκπαίδευση και όριζε το χωρισμό της σε δύο κύκλους και την κατάργηση των εισαγωγικών εξετάσεων στις ανώτατες σχολές, με καθιέρωση όμως προπαιδευτικού τμήματος. Το νομοσχέδιο δεν προωθήθηκε στη Βουλή, λόγω δυσμενών πολιτικών εξελίξεων και αντιδράσεων από ορισμένους κύκλους πανεπιστημιακών⁴¹⁷. Επί κυβερνήσεως Πλαστήρα, το 1952 (έπειτα από μία ακόμη αποτυχημένη απόπειρα εφαρμογής του νομοσχεδίου του 1949 κατά το 1951), με τον Παπανούτσο αυτή τη φορά στη θέση του γενικού διευθυντή του υπουργείου Παιδείας, καταστρώθηκε νέο νομοσχέδιο για τη μέση εκπαίδευση⁴¹⁸. Όπως και το νομοσχέδιο του 1949, προέβλεπε το χωρισμό των Γυμνασίων σε δύο τριετείς κύκλους και τη θέσπιση προπαρασκευαστικών τάξεων για τα πανεπιστήμια, μετά από σταδιακή εφαρμογή του μέτρου για μια εξαετία. Η αλλαγή του πολιτικού σκηνικού οδήγησε κι αυτό το νομοσχέδιο στην αφάνεια. Φτάνοντας, λοιπόν στις αρχές της δεκαετίας του '50, διαπιστώνουμε ότι το σύστημα εισαγωγής στα πανεπιστήμια είναι σχεδόν απaráλλαχτο από τη μεταρρύθμιση του 1929, όταν δηλαδή επεκτάθηκε ο θεσμός των εισαγωγικών εξετάσεων στα πανεπιστήμια⁴¹⁹.

Αναλυτικότερα, τις εξετάσεις διεξήγαν τα πανεπιστημιακά ιδρύματα και οι υποψήφιοι όφειλαν να μεταβούν στην Αθήνα ή τη Θεσσαλονίκη, όπου υπήρχαν τα δύο πανεπιστήμια της χώρας, προκειμένου να λάβουν μέρος. Οι δυσκολίες ήταν αυξημένες για τους μαθητές της επαρχίας που προέρχονταν από λαϊκά στρώματα. Λόγοι που συντελούσαν σε αυτό ήταν το υψηλό κόστος των σπουδών σε μία από τις δύο πόλεις στις οποίες υπήρχαν τότε ΑΕΙ, αλλά και ο φόβος για τη ζωή σε έναν ξένο και πολύ διαφορετικό τόπο. Παρόλα αυτά, υπήρχε από τότε η θέληση για την απόκτηση τίτλου σπουδών από τα λαϊκά στρώματα⁴²⁰. Δεδομένου του χαρακτήρα του συστήματος των εισαγωγικών εξετάσεων στα πανεπιστήμια, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα περιοριστικός ως προς την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των λαϊκών στρωμάτων, ήταν λογική η αυξανόμενη δυσφορία των νέων. Λόγω του πλήθους των

⁴¹⁷ Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2013, σ. 217.

⁴¹⁸ ό.π., σσ. 222-223.

⁴¹⁹ ό.π., σσ. 201-202.

⁴²⁰ Γιάννης Μακρίδης & Στέλιος Σταυρινάδης, ό.π., σσ. 11-17.

αποκλειόμενων αποφοίτων, παρατηρήθηκε άνοδος της φροντιστηριακής ιδιωτικής εκπαίδευσης και της πραγματοποίησης σπουδών σε πανεπιστήμια του εξωτερικού.

Ποια ήταν, όμως, η εκπαιδευτική πραγματικότητα στην αρχή της περιόδου που εξετάζουμε για την ανώτατη εκπαίδευση; Μία πρώτη γενική διαπίστωση είναι πως οι πανεπιστημιακές σπουδές μετεμφυλιακά αποτελούσαν προνόμιο μιας μειοψηφίας. Ας μελετήσουμε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα της περιόδου: Κατά το 1952 οι εισακτέοι στις ανώτατες σχολές αποτελούν ποσοστό μικρότερο του 2% των ίδιων μαθητών που φοίτησαν στην Α΄ δημοτικού⁴²¹. Η τεράστια μαθητική διαρροή που παρατηρείται είναι αποτέλεσμα των πολλών σχολικών φραγμών που διαμεσολαβούν από την αρχή της σχολικής σταδιοδρομίας ενός μαθητή έως και την είσοδό του στο Πανεπιστήμιο. Περισσότερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι περισσότεροι από τους μισούς απόφοιτους της μέσης εκπαίδευσης, δεν εισάγονταν στα πανεπιστημιακά ιδρύματα. Ευνόητο είναι πως η σχολική διαρροή αφορούσε πολύ περισσότερο τα λαϊκά και αγροτικά στρώματα της επαρχίας και των κωμοπόλεων, και ιδίως τις γυναίκες.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

ΣΠΟΥΔΑΣΤΕΣ ΚΑΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΙΔΡΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΦΥΛΟ 1955-1956

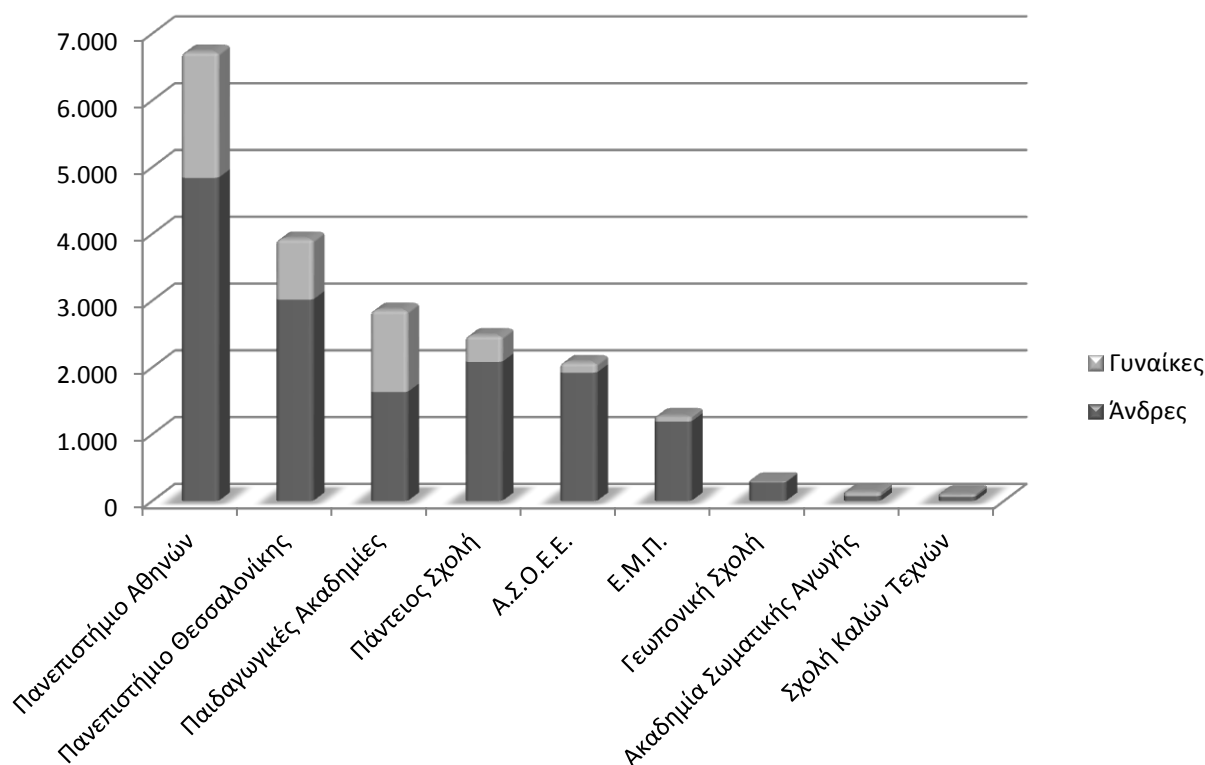
Εκπαιδευτικά Ιδρύματα	Σπουδαστές			Ποσοστό επί του συνόλου
	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	
Πανεπιστήμιο Αθηνών	6.723	4.839	1.884	33,80%
Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης	3.924	3.014	910	19,80%
Παιδαγωγικές Ακαδημίες	2.859	1.631	1.228	14,40%
Πάντειος Ανωτάτη Σχολή Πολιτικών Επιστημών	2.477	2.083	394	12,50%
Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών	2.075	1.921	154	10,40%
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο	1.272	1.188	84	6,40%
Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών	290	277	13	1,50%
Εθνική Ακαδημία Σωματικής Αγωγής	139	73	66	0,70%
Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών	105	62	43	0,50%
Σύνολο	19.864	15.088	4.776	100%

Πηγή: ΕΣΥΕ, “Στατιστική της εκπαίδευσης (κατά το ακαδημαϊκό έτος 1955-1956)”, τόμ. Δ΄, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1959.

⁴²¹ Χαράλαμπος Νούτσος, «Το σχολείο της “εθνοφροσύνης” (1945 - 1952)», ό.π., σ. 127.

ΓΡΑΦΗΜΑ VI

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΣΠΟΥΔΑΣΤΩΝ ΚΑΤΑ ΑΝΩΤΑΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΚΑΙ ΦΥΛΟ (1955-1956)

Πηγή: ΕΣΥΕ, “Στατιστική της εκπαίδευσης (κατά το ακαδημαϊκό έτος 1955-1956)”, τόμ. Δ΄, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήναι 1959.

Παρατηρούμε πως το μεγαλύτερο μέρος του φοιτητικού πληθυσμού πραγματοποιούσε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ το Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης συγκεντρώνει αρκετά λιγότερους φοιτητές. Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, οι άνδρες φοιτητές υπερισχύουν των γυναικών. Η μοναδική περίπτωση ανώτατης σχολής στην οποία οι άνδρες εμφανίζουν παρόμοια ποσοστά φοίτησης με τις γυναίκες είναι οι Παιδαγωγικές Ακαδημίες. Αυτό εξηγείται εύκολα, καθώς όπως γνωρίζουμε το επάγγελμα της δασκάλας ήταν από τα πιο διαδεδομένα και κοινά για τις γυναίκες της εποχής. Συχνά λειτουργούσε ως διέξοδος για τις γυναίκες που επιθυμούσαν να εργαστούν και ήταν μια κοινωνικά αποδεκτή επιλογή. Στις υπόλοιπες ανώτατες σχολές που έχουν, όμως, μικρότερα ποσοστά φοίτησης (Πάντειος, ΑΣΟΕΕ, ΕΜΠ, Γεωπονική), η συμμετοχή των γυναικών είναι από μικρή έως σχεδόν ανύπαρκτη. Αξίζει να σημειωθεί πως ο αριθμός των σπουδαστών κατά το

⁴²² Πρόκειται για την πρώτη στατιστική καταγραφή των πανεπιστημιακών πραγμάτων στην Ελλάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η προηγούμενη χρονολογείται από το ακαδημαϊκό έτος 1938-1939.

ακαδημαϊκό έτος 1955-56 αυξήθηκε σε σχέση με το έτος 1938-39 κατά 104,5%. Συμπερασματικά, παρατηρούμε πως κυριότερος εκπαιδευτικός φορέας της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης κατά τη δεκαετία του 1950 ήταν το Πανεπιστήμιο Αθηνών και πως η πλειονότητα των φοιτητών ήταν άνδρες.

Από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του '50 κι έπειτα, αρχίζουν να δυναμώνουν οι φωνές για διεύρυνση της πρόσβασης στα πανεπιστήμια και για εκδημοκρατισμό της εκπαίδευσης⁴²³. Τότε εντοπίζουμε και την πρώτη αναφορά του περιοδικού στο επίμαχο πρόβλημα. Ο Λούρος, συνεργάτης του περιοδικού και μέλος της Επιτροπής Παιδείας του 1957, δηλώνει πως υπάρχει έντονο πρόβλημα πληθωρισμού συγκεκριμένων επαγγελματικών κατηγοριών, ενώ παράλληλα ο αριθμός των εισαχθέντων στις ανώτατες σχολές θα πρέπει να καθορίζεται με βάση τις δημογραφικές ανάγκες της χώρας και τις δυνατότητες των ίδιων των σχολών⁴²⁴. Προτείνει την καθιέρωση διπλού εκπαιδευτικού δικτύου με το πέρας της δημοτικής εκπαίδευσης και τη μετατροπή πολλών «αχρήστων» Γυμνασίων σε επαγγελματικές σχολές. Επιπλέον, κρίνεται αναγκαία η δημιουργία μιας «λυκειακής προπαρασκευής για τις Ανώτατες Σχολές μας, του τύπου του *αγγλοσαξωνικού Κολλεγίου*, που θα προπαρασκευάζει ίσως από την αρχή του Γυμνασίου και με αυστηρότατον έλεγχο όσα παιδιά θα φαίνονται κατάλληλα για ν' ακολουθήσουν κάποια επιστήμη». Ο μικρός αριθμός των Λυκείων – Οικοτροφείων θα πρέπει να στελεχώνεται με ικανό διδακτικό προσωπικό και να εποπτεύεται από τα πανεπιστήμια. Γίνεται φανερό πως ο ρόλος των Λυκείων συνίσταται στην εντατική προετοιμασία των μελλοντικών ηγετικών στελεχών της χώρας και διέπεται από αριστοκρατικό – ολιγαρχικό χαρακτήρα.

Λίγους μήνες αργότερα ξεκινούν οι εργασίες της μεγάλης Επιτροπής Παιδείας του 1957. Στα πορίσματα δηλώνεται πως απώτερος σκοπός των μεταρρυθμιστικών μέτρων της μέσης εκπαίδευσης είναι η εξαιρετική μείωση του αριθμού των αποφοίτων του Γυμνασίου, ώστε να μην υπάρχει πια ανάγκη για διεξαγωγή εισαγωγικών εξετάσεων στα πανεπιστήμια. Έως τότε, προτείνονται οι ακόλουθες λύσεις:

1. Διατήρηση του υπάρχοντος καθεστώτος και διόρθωση κάποιων λεπτομερειών.

---

⁴²³ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σσ. 231-232.

⁴²⁴ Νικόλαος Κ. Λούρος, «Η Ανώτατη Παιδεία», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Στ', Αθήνα 1957, σσ. 71-72.

2. Ενοποίηση των εισαγωγικών εξετάσεων όλων των ανώτατων σχολών, εκτός των Πολυτεχνείων. Διεξαγωγή των γραπτών εξετάσεων στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη σε 3 ή 4 μαθήματα γυμνασιακού επιπέδου με εποπτεία επιτροπών από πανεπιστημιακούς. Λήψη τίτλου διετούς ισχύος, στον οποίο θα αναγράφεται ο βαθμός εξέτασης και χρήση του στις αιτήσεις εγγραφής στα ανώτατα ιδρύματα. Η επιλογή των υποψηφίων θα γίνεται από τα πανεπιστήμια, με βάση τον κλειστό αριθμό εισακτέων, ξεκινώντας από τον υποψήφιο με την ανώτερη βαθμολογία⁴²⁵.
3. Κατάργηση των εισαγωγικών εξετάσεων και περιορισμός του αριθμού των εισακτέων φοιτητών. Αποκλειστική είσοδος στους αποφοίτους με μέσο όρο βαθμολογίας «άριστα» ή «λίαν καλώς» κατά την τελευταία διετία.
4. Κατάργηση των εισαγωγικών εξετάσεων, διατήρηση του κλειστού αριθμού και εισαγωγή των αποφοίτων με βάση το βαθμό του γυμνασιακού απολυτηρίου στα μαθήματα των αρχαίων ελληνικών, νέων ελληνικών και μαθηματικών. Προϋπόθεση είναι ο μέσος όρος της βαθμολογίας των τριών μαθημάτων να είναι τουλάχιστον 16,5.

Μετά από τις εκλογές του Μαΐου του 1958, ορίστηκε ως υπουργός Παιδείας ο Γεώργιος Βογιατζής. Η κυβέρνηση, δρώντας αποσπασματικά, ασχολήθηκε αποκλειστικά με την εφαρμογή μέτρων που αφορούσαν την τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση, αγνοώντας τους υπόλοιπους άξονες της έκθεσης της Επιτροπής Παιδείας⁴²⁶. Έτσι, οι λύσεις που παρατέθηκαν παραπάνω έμειναν αναξιοποίητες και ανεφάρμοστες.

Με αφορμή τις διαμαρτυρίες των υποψηφίων για τα θέματα των εισαγωγικών εξετάσεων το 1960, ο Παπανούτσος θίγει το ζήτημα των απαιτήσεων των πανεπιστημίων από τους αποφοίτους του Γυμνασίου. Το φαινόμενο δεν ήταν σπάνιο, αφού σε κάθε περίοδο εξετάσεων γίνονταν παράπονα περί αναντιστοιχίας της διδακτέας ύλης της μέσης παιδείας και τις απαιτήσεις της ανώτατης. Οι καταγγελίες δημοσιεύονταν συνήθως στον Τύπο, αλλά διατυπώνονταν και απειλές για προσφυγή στα δικαστήρια.

---

⁴²⁵ Την πρόταση υποστήριξε ο Παπανούτσος, αλλά και ο Λούρος, ο οποίος όμως έθεσε ως προϋπόθεση να είναι ο μέσος όρος της βαθμολογίας του υποψηφίου στα κύρια μαθήματα κατά τα τρία τελευταία γυμνασιακά έτη τουλάχιστον 16.

⁴²⁶ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σσ. 225-226.

Η σημασία του θέματος έγκειται, σύμφωνα με τον Παπανούτσο, στην ανάδειξη της σχέσης των εισαγωγικών εξετάσεων με τα Ιδιωτικά Φροντιστήρια⁴²⁷. Ως αιτίες της προσφυγής των νέων στα φροντιστήρια, ο Πολυχρονόπουλος εικάζει πως την αύξηση των εκπαιδευτικών αναγκών, την οικονομική ευχέρεια των οικογενειών, αλλά και η θεώρηση των φροντιστηρίων σαν μέσα ταξικής ανέλιξης με στόχο την κατοχύρωση θέσης στο πανεπιστήμιο, που με τη σειρά της θα εξασφάλιζε την κατάκτηση ανώτερων θέσεων και αξιωμάτων. Από την άλλη, ο Δημαράς θεωρεί πως η απεύθυνση στα φροντιστήρια προέκυψε από τον αυξανόμενο αποκλεισμό των υποψηφίων από την ανώτατη εκπαίδευση⁴²⁸.

Η πρόταση του Παπανούτσου για τη λύση του προβλήματος είναι –για μία ακόμη φορά– η σοβαρή εξέταση του από την Πολιτεία. Ζητάει από το υπουργείο Παιδείας και κάθε Σχολή την άμεση έκδοση ενός επίσημου τεύχους με καταγεγραμμένες τις απαιτήσεις σε κάθε εξεταζόμενο μάθημα. Έτσι θα εκλείψουν οι παρεξηγήσεις και οι παρερμηνείες σχετικά με την εξεταζόμενη ύλη από εξεταζόμενους και εξεταστές, και επιπλέον θα δοθεί τέλος στις σκευωρίες περί συμμαχίας ιδρυμάτων/εξεταστών και φροντιστηρίων. Θεωρείται κρίσιμη η συνοχή ανάμεσα στις εκπαιδευτικές βαθμίδες και συγκεκριμένα, η αντιμετώπιση του Πανεπιστημίου και του Πολυτεχνείου ως συνέχεια του Γυμνασίου. Εάν οι γνώσεις των αποφοίτων κρίνονται ελλιπείς από τους ακαδημαϊκούς, τότε προτείνεται η δημιουργία κρατικού, δωρεάν προπαιδευτικού τμήματος⁴²⁹. «Διαφορετικά θα μας πουν ότι οι Ανώτερες Σχολές μας με την ανοχή του Κράτους ενισχύουν άμεσα ή έμμεσα την εμπορία της παιδείας και τείνουν να κάμουν την Ανώτατη Εκπαίδευση προνόμιο των οικονομικώς ισχυροτέρων τάξεων»⁴³⁰. Ζητήματα όπως το πρόβλημα της παραπαιδείας με τις επακόλουθες εκπαιδευτικές και κοινωνικές ανισότητες

---

⁴²⁷ Κατά την περίοδο 1950-1975, σημειώνεται ραγδαία αύξηση στον αριθμό και στους τύπους των ιδιωτικών φροντιστηρίων. (βλ. Πάνος Πολυχρονόπουλος, *Παιδεία και Πολιτική στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα 1980, σσ. 263-265).

⁴²⁸ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σ. 232.

⁴²⁹ Ο Παπανούτσος είχε κάνει μια παρόμοια πρόταση ήδη από το 1947 σε άρθρο του στην *Παιδεία* (βλ. Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, Φιλιππότη, Αθήνα 1996, σσ. 57-62). Εκεί γίνεται προσπάθεια αποσύνδεσης του ρόλου του Γυμνασίου από τις εισαγωγικές εξετάσεις για το Πανεπιστήμιο και ελάφρυνσης της πίεσης που ασκούσαν στη Μέση Παιδεία για αύξηση της διδακτέας ύλης. Έτσι, σύμφωνα με το πρότυπο του προπανεπιστημιακού κολλεγίου που είχε θεσπιστεί στις ΗΠΑ, προτείνεται η θέσπιση προπαιδευτικών ετών για κάθε Σχολή υπό την ευθύνη του Πανεπιστημίου.

⁴³⁰ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Τα θέματα των εξετάσεων», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Θ', Αθήνα 1960, σ. 192.

έρχονται στο προσκήνιο λίγα χρόνια πριν τη μεταρρύθμιση του 1964 και την καθιέρωση της δωρεάν παιδείας.

Τρία χρόνια αργότερα παρουσιάζεται μια νέα λύση στο ζήτημα, η οποία επιχειρεί να λάβει υπόψη την απαξίωση του γυμνασιακού απολυτηρίου και παράλληλα να αποφύγει την προσφυγή των νέων στα ιδιωτικά φροντιστήρια. Σε άρθρο του στη *Νέα Οικονομία*⁴³¹, ο Παπανούτσος προτείνει τον διαχωρισμό του «τίτλου αποπερατώσεως των γυμνασιακών σπουδών» από το «απολυτήριο με δικαίωμα συνεχίσεως των σπουδών σε ανώτερα ιδρύματα». Ο δεύτερος τύπος απολυτηρίου (που μοιάζει αρκετά με το baccalauréat) θα δίνεται μετά από εξετάσεις του υποψηφίου ενώπιον ειδικής επιτροπής, η οποία μπορεί να περιλαμβάνει και καθηγητές Πανεπιστημίου ή Πολυτεχνείου. Εκεί θα κρίνεται η επάρκεια των ικανοτήτων και των κινήτρων του υποψηφίου για είσοδο στην ανώτατη εκπαίδευση. Ακόμα, προτείνεται η νομοθέτηση ενός επιπλέον χρόνου σπουδών (έβδομο έτος μέσης παιδείας) σε δημόσια εκπαιδευτήρια για τους άνετοιμους για εξέταση αποφοίτους.

5.3 Η δομή της Ανώτατης Εκπαίδευσης

Μέχρι και το τελευταίο έτος έκδοσης του περιοδικού, δε γίνεται λόγος περί αναπροσαρμογής της δομής της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης. Οι όποιες προτάσεις για αναδιοργάνωση αφορούν είτε τις εισαγωγικές στο Πανεπιστήμιο εξετάσεις, είτε την εσωτερική λειτουργία των ιδρυμάτων. Παρόλο που ξεφεύγει ελαφρά από τα όρια της μελέτης, αξίζει να αναφερθεί μια σχετική πρόταση που εξέφρασε ο Παπανούτσος στη *Νέα Οικονομία* το 1963. Ακολουθώντας τα παραδείγματα χωρών του εξωτερικού, προτείνεται η διαίρεση της πανεπιστημιακής παιδείας σε τρεις ξεχωριστές βαθμίδες: τις εισαγωγικές, τις πτυχιακές και τις μεταπτυχιακές σπουδές. Η κάθε μία από αυτές τις βαθμίδες θα έχει τα δικά της χαρακτηριστικά (πρόγραμμα σπουδών, διδακτικές μεθόδους, τίτλο σπουδών και εργασιακά δικαιώματα), ενώ βασικό στοιχείο θα είναι η εντατικοποίηση της παραγωγικής έρευνας από βαθμίδα σε βαθμίδα.

Βέβαια, ανάμεσα στα πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας του 1957, υπάρχει η πρόταση για οργάνωση κύκλων μεταπτυχιακών σπουδών, όπου θα μπορούν να

---

⁴³¹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., σσ. 79-80.

εγγράφονται οι απόφοιτοι των πανεπιστημιακών σχολών που σημειώνουν εξαιρετικές επιδόσεις και αγάπη για την έρευνα⁴³².

5.4 Το ζήτημα της αυτοτέλειας και της αυτοδιοίκησης του Πανεπιστημίου

Η πανεπιστημιακή αυτοτέλεια αποτελεί σημείο αιχμής για το περιοδικό. Σύμφωνα με την ισχύουσα νομοθεσία της περιόδου, παρατηρούμε ότι στο Άρθρο 16 του Συντάγματος του 1952 αναφέρεται ότι «Η Παιδεία τελεί υπό την ανωτάτην εποπτεία του Κράτους και ενεργείται δαπάνη αυτού ή των οργανισμών τοπικής αυτοδιοικήσεως. Τα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα αυτοδιοικούνται υπό την εποπτεία του Κράτους, οι δε καθηγηταί τούτων είναι δημόσιοι υπάλληλοι»⁴³³. Παραταύτα η πανεπιστημιακή αυτοτέλεια αποτελεί για τον Παπανούτσο ένα θεσμό, ο οποίος διέπεται από εσωτερικές αντιφάσεις. Ενώ το Πανεπιστήμιο εξαρτάται οικονομικά από το Κράτος, παράλληλα διεκδικεί την οικονομική, διοικητική και πνευματική αυτονομία του⁴³⁴. Το συμπέρασμα της συλλογιστικής είναι πως τα Πανεπιστήμια δεν υπήρξαν ποτέ αυτόνομα, αλλά ούτε έχουν και τη δυνατότητα να υπάρξουν. Από την άλλη, η οικονομική αυτοτέλεια των Πανεπιστημίων θεωρείται αδύνατη, διότι τα Πανεπιστήμια δεν κατέχουν τα μέσα για να καλύψουν τις –συνεχώς αυξανόμενες– δαπάνες τους. Αιτίες που συντελούν στην ανεπάρκεια των οικονομικών μέσων είναι το ενοικιοστάσιο που διατηρεί μη προσοδοφόρα την ακίνητη περιουσία τους, αλλά και η κρατική κοινωνική πολιτική που επιτρέπει σε συγκεκριμένες ομάδες φοιτητών, όπως είναι οι ανάπηροι, οι σεισμοπαθείς κ.λπ. να μην καταβάλλουν τέλη κατά την εγγραφή τους στα Πανεπιστήμια⁴³⁵.

Η ακαδημαϊκή ελευθερία τίθεται υπό αμφισβήτηση και προβάλλεται ως θεσμικό καταφύγιο αμυντικού χαρακτήρα, το οποίο και χρησιμοποιούν τα πανεπιστήμια για να κρατήσουν μακριά τις κρατικές παρεμβάσεις. Αν και

---

⁴³² Επιτροπή Παιδείας, «Οι αποφάσεις της Επιτροπής Παιδείας», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Ζ', Αθήνα 1958, σσ. 147-149.

⁴³³ Μακρίδης, Γ. & Σταυρινάδης Στ., ό.π., σσ. 11-17.

⁴³⁴ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Το πανεπιστημιακό πρόβλημα», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Β', Αθήνα 1953, σσ. 338-339.

⁴³⁵ Αξίζει να σημειωθεί πως μέχρι και την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 οι σπουδές στην τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν ήταν δωρεάν. Συγκεκριμένα, ο κάθε φοιτητής όφειλε να καταβάλει ένα σημαντικό χρηματικό ποσό για την εγγραφή του σε κάθε έτος των σπουδών του, αλλά και να πληρώνει εξέταστρα στον κάθε καθηγητή προκειμένου να εξασφαλίζει το δικαίωμα εξέτασης στο μάθημά του.

παραδοσιακά φιλελεύθερος στις αρχές του, ο Παπανούτσος αμφισβητεί έντονα το δικαίωμα των πανεπιστημιακών στην απαρεμπόδιστη από κρατικές παρεμβάσεις διδασκαλία και έρευνα: «Όπως θέλει κάνει καθένας τη δουλειά του, όποτε του αρέσει κάνει ή δεν κάνει μάθημα και εξετάσεις, και βαθμολογεί με το κέφι του. Αν καμιά φορά το υπουργείο, συγκινημένο από τα παράπονα των αδικουμένων, ζητήσει λογαριασμό, οι πανεπιστημιακές Σχολές σηκώνονται στο πόδι: προσβάλλεται η αυτοτέλεια των πανεπιστημίων...»⁴³⁶. Στα 1955, μάλιστα, ο αρθρογράφος θα σημειώσει πως «αν εξασφάλισαν με συνταγματικές διατάξεις την αυτοτέλειά τους, τούτο το ‘απαραβίαστο’ δεν τους δίνει το δικαίωμα να αδρανούν και να αδιαφορούν, αλλά επαυξάνει τις ευθύνες και τονίζει το χρέος τους να δώσουν στην Ελληνική Νεολαία αληθινή παιδεία πνεύματος και ήθους»⁴³⁷. Σύμφωνα είναι και ο Λούρος, ο οποίος αναφέρει πως η Ανώτατη Εκπαίδευση «σωστά διεκδικεί την αυτοτέλεια της συγκροτήσεως και της λειτουργίας της»⁴³⁸, η οποία βέβαια εξαρτάται από «την καλόπιστη χρήση της και από την ειλικρίνεια της εξυπηρετήσεως του σκοπού της».

Μία ερμηνεία για την επιθετική στάση του Παπανούτσου απέναντι στο ζήτημα της πανεπιστημιακής αυτοτέλειας σχετίζεται με τον αποκλεισμό του ίδιου από το χώρο της ανώτατης εκπαίδευσης. Αν και είχε επιδιώξει δύο φορές την είσοδο στην πανεπιστημιακή κοινότητα, η υποψηφιότητά του είχε απορριφθεί. Άλλωστε, οι περισσότεροι φιλελεύθεροι διανοούμενοι που κατείχαν τότε κάποιο κύρος, όπως ο Παπανούτσος, ο Κ.Θ. Δημαράς, ο Αλ. Δελμούζος κ.ά., δε δίδαξαν ποτέ σε πανεπιστήμιο⁴³⁹. Μην έχοντας λοιπόν πρόσβαση στον πανεπιστημιακό χώρο και ιδιαίτερα μάλιστα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το προπύργιο της αντίδρασης, ο Παπανούτσος προσπαθούσε να βρει πλάγιους τρόπους παρέμβασης.

Είναι γνωστό πως κυρίαρχες εκφάνσεις της αυτοδιοίκησης των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων είναι ο τρόπος συγκρότησης των πανεπιστημιακών οργάνων και ο τρόπος εκλογής του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού.

Με αφορμή την πρόταση για την ίδρυση ενός τρίτου Πανεπιστημίου στην Ελλάδα, ο Παπανούτσος ζητά την αναθεώρηση του τρόπου οργάνωσης του διδακτικού προσωπικού. Κατακρίνοντας την πληθώρα του μεγάλου αριθμού των

---

⁴³⁶ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Το πανεπιστημιακό πρόβλημα», ό.π., σσ. 338-339.

⁴³⁷ ό.π., «Η πανεπιστημιακή μας εκπαίδευση», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Δ', Αθήνα 1955, σσ. 161-162.

⁴³⁸ Νικόλαος Κ. Λούρος, ό.π., σσ. 74-75.

⁴³⁹ Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, ό.π., σ. 47.

τακτικών καθηγητών, προτείνει την καθιέρωση ενός ανάποδου διοικητικού σχήματος: «...λίγοι οι τακτικοί καθηγητές, πολλοί οι έκτακτοι, περισσότεροι οι έμμισθοι υφηγητές και ακόμη περισσότεροι οι επιμελητές και οι βοηθοί»⁴⁴⁰. Λίγους μήνες αργότερα, ο Λούρος ζητά την αναθεώρηση του αναχρονιστικού θεσμού των καθηγητικών εδρών, δηλώνοντας: «Προσωπικώς πιστεύω πως ο αριθμός των λεγόμενων ‘τακτικών εδρών’ που κατέχονται από τους αρχηγούς των κλάδων και ρυθμιστάς της διδασκαλίας, δεν είναι ανάγκη να είναι μεγάλος [...]. Αντίθετα όμως χρειάζεται να υπάρχει ευρύ επιτελείο από εκτάκτους Καθηγητάς και Υφηγητάς, ανάλογο με τον αριθμό των φοιτητών [...]»⁴⁴¹. Είναι φανερό πως τα παραπάνω συνάδουν με τα χαρακτηριστικά της μετάβασης που προαναφέρθηκε από την «εποχή της ιδεολογίας» στην «εποχή της κατανομής». Μολονότι ισχύει ακόμα ο θεσμός της «έδρας» και η συγκέντρωση δύναμης στα χέρια των τακτικών καθηγητών, γίνονται προσπάθειες από τους θιασώτες του εκσυγχρονισμού και της θεωρίας του «ανθρώπινου κεφαλαίου» για την κατάργησή της.

Τα πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας του 1957, στην οποία συμμετείχαν ο Παπανούτσος και ο Λούρος, περιλαμβάνουν ουσιαστικά τα μέτρα που αυτοί πρότειναν μέσω του περιοδικού. Συγκεκριμένα, περιορίστηκε ο μέγιστος αριθμός των τακτικών εδρών σε 20 ανά σχολή και αποφασίστηκε η στελέχωση του συλλόγου αποκλειστικά με τους τακτικούς καθηγητές. Επιπλέον, οι τακτικοί καθηγητές αποφασίστηκε ότι θα περιστοιχίζονται από πολυπληθείς βοηθούς κι επιμελητές.

Κριτική ασκήθηκε και στον τρόπο εκλογής του διδακτικού και ερευνητικού προσωπικού. Γράφει ο Παπανούτσος: «Αποκλείστηκε δήθεν από την εκλογή των νέων καθηγητών η “πολιτική”, αλλά μένει από το άλλο μέρος ορθάνοιχτη η πόρτα σε επηρεασμούς όλων των ειδών, με αποτέλεσμα να μη προκρίνονται συνήθως οι επιστημονικώς άριστοι, αλλά εκείνοι που έχουν άλλα “ουσιαστικότερα” προσόντα»⁴⁴². Τέσσερα χρόνια αργότερα, ο ίδιος επισημαίνει ξανά τα ίδια προβλήματα, ζητώντας από την Πολιτεία «...να κατοχυρωθεί η εκλογή των καθηγητών από τις ασχημίες του φανατισμού, του φαβοριτισμού, του νεποτισμού και όλων των ‘-ισμών’ που έχουν φθείρει ανεπανόρθωτα το κύρος των ανώτατων

---

⁴⁴⁰ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Τρίτο Πανεπιστήμιο», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Στ', Αθήνα 1957, σ. 2.

⁴⁴¹ Νικόλαος Κ. Λούρος, ό.π., σ. 73.

⁴⁴² Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Το πανεπιστημιακό πρόβλημα», ό.π., σσ. 338-339.

επιστημονικών ιδρυμάτων της χώρας μας»⁴⁴³. Ενώ δεν προτείνεται κάποιος αρτιότερος τρόπος εκλογής του διδακτικού προσωπικού, γίνεται εμφανές ότι μέσω των εκκλήσεων επιχειρείται η ενίσχυση του κρατικού παρεμβατισμού στην ανώτατη εκπαίδευση.

5.5 Η σχέση της έρευνας και της διδασκαλίας

Μέσω του περιοδικού προβάλλεται το πρότυπο του ακαδημαϊκού δασκάλου και τα χαρακτηριστικά που αυτός οφείλει να κατέχει. Σε άρθρο του Παπανούτσου στη *Νέα Οικονομία*, δηλώνεται πως το υπόδειγμα του ακαδημαϊκού –όπως εντοπίζεται σε χώρες με αναπτυγμένες πανεπιστημιακές σπουδές– σχεδόν υιοθετεί τους κανόνες του μοναχισμού⁴⁴⁴. Για την ακρίβεια, ο ακαδημαϊκός «από την ώρα που θα χειροτονηθεί, ούτε στην κοσμική κοινωνία ανήκει ούτε στην πολιτική ούτε στις επιχειρήσεις, αλλά στην επιστήμη, και άλλο σκοπό δε θα έχει στή ζωή του από την προαγωγή και τη μεταλαμπάδευσή της»⁴⁴⁵. Πίσω από τις δηλώσεις του διακρίνεται η φιλελεύθερη αστική θεμελίωση της ελευθερίας της γνώσης, η οποία μεταφέρεται ως «καθαρή επιστήμη» και «ουδέτερη γνώση». Η επιστήμη και συνακόλουθα η γνώση αξιολογούνται ως ουδέτερες έννοιες, οι φορείς των οποίων οφείλουν να απέχουν από το κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι. Είναι, βέβαια, αρκετά πιθανό πως ο Παπανούτσος επιχειρεί με τις δηλώσεις του να καταδείξει την υπερβολική ανάμειξη των αντιδραστικών πανεπιστημιακών της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών στα πολιτικά και κοινωνικά πράγματα της χώρας, και να την περιορίσει όσο μπορεί προβάλλοντας ακαδημαϊκά επιχειρήματα.

---

⁴⁴³ ό.π., «Τρίτο Πανεπιστήμιο», ό.π., σσ. 1-2.

⁴⁴⁴ Ο παραλληλισμός του ακαδημαϊκού δασκάλου με τον μοναχό παραπέμπει στις Πανεπιστημιούπολεις τύπου 'campus', οι οποίες ως φαινόμενο ξεκίνησαν από την Οξφόρδη, έπειτα από τις συμπλοκές ανάμεσα στο Πανεπιστήμιο και την πόλη. Αργότερα, οι Πανεπιστημιούπολεις επεκτάθηκαν και στη Βόρεια Αμερική, ενώ με το πέρασμα των χρόνων έγιναν το κυρίαρχο μοντέλο και στον υπόλοιπο κόσμο. Η αποκοπή του Πανεπιστημίου από την πόλη ζημιώνει, σύμφωνα με τον Ρήγο, και τα δύο σκέλη αυτής της σχέσης, δημιουργώντας ψευδο-αυτοτελείς κοινωνίες ή αλλιώς «κοσμικά μοναστήρια», όπου η σκέψη των πανεπιστημιακών αποκτά αναπόφευκτα εγωκεντρικό και αντιπραγματικό χαρακτήρα, λόγω της έλλειψης ανατροφοδότησης και διαντίδρασης. Η κατάλυση της δυναμικής αμφίδρομης σχέσης του Πανεπιστημίου και της πόλης έχει ως λογική συνέπεια τη διαμόρφωση ακαδημαϊκών δασκάλων - «ειδικών» στο αντικείμενό τους, οι οποίοι γνωρίζουν πολύ καλά τα ενδοπανεπιστημιακά πράγματα, αλλά αγνοούν πλήρως το τι συμβαίνει στην πολιτεία. Επιπλέον, η απομόνωση των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων και των ακαδημαϊκών συνεπάγεται τον αποτελεσματικότερο έλεγχο τους από την εξουσία. (Βλ. Άλκης Ρήγος, ό.π., σσ. 209-212).

⁴⁴⁵ ό.π., *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., σ. 82.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινείται και η πρόταση Παπανούτσου περί αναθεώρησης του συστήματος διεξαγωγής του ρόλου του ερευνητή και του δασκάλου από το ίδιο πρόσωπο⁴⁴⁶. Ο διαχωρισμός των δύο λειτουργημάτων θα οδηγήσει στην αύξηση του ρυθμού της προόδου και την αποτελεσματικότερη οργάνωση της εργασίας. Άλλωστε, ο διαχωρισμός επιβάλλεται λόγω του υπέρογκου φόρτου εργασίας του προσωπικού των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων. Ο Λούρος προσθέτει ότι η ολοένα αυξανόμενη επιστημονική έρευνα έχει προκαλέσει την υπερφόρτωση της εκάστοτε ειδικότητας, με αποτέλεσμα να μην είναι πλέον δυνατή η αφομοίωση του συνόλου της γνώσης ενός αντικειμένου⁴⁴⁷. Έτσι, με κατευθυντήρια γραμμή τα παραδείγματα άλλων χωρών, προτείνεται από τον Παπανούτσο η δημιουργία ερευνητικών κέντρων, τα οποία θα λειτουργούν μέσα ή κοντά στα υπάρχοντα Πανεπιστήμια⁴⁴⁸. Εκεί δε θα γίνεται διδασκαλία, αλλά οι εργαζόμενοι ερευνητές θα ασχολούνται αποκλειστικά με την προαγωγή της έρευνας και της επιστήμης. Από την άλλη πλευρά ο Λούρος υποστήριξε πως ενώ τάσσεται ξεκάθαρα υπέρ της δημιουργίας Ερευνητικών Κέντρων, θεωρεί πως τη δεδομένη περίοδο δε μπορεί να γίνει λόγος για διαχωρισμό της διδασκαλίας από την έρευνα⁴⁴⁹. Κριτική στις παραπάνω προτάσεις ασκεί ο Ρήγος, τονίζοντας ότι οι πανεπιστημιακές μονάδες παραγωγής της νέας γνώσης είναι λειτουργικά συνδεδεμένες με τα ερευνητικά κέντρα⁴⁵⁰. Ο διαχωρισμός των δύο λειτουργημάτων παράγει ερευνητές με μειωμένη κριτική ικανότητα, οι οποίοι είναι εύκολα χειραγωγήσιμοι από διάφορα κέντρα επιρροής. Με τον τρόπο αυτό καταστρέφεται η ουσιώδης σχέση αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην έρευνα και στη μάθηση και τελικά αναιρείται η παραγωγή κριτικής γνώσης.

Αν και το 1957 η ανάγκη του διαχωρισμού των δύο λειτουργημάτων φαινόταν επιτακτική, το 1963 υποστηρίζεται η αντίθετη άποψη. Σε άρθρο του στο «Βήμα», ο Παπανούτσος γράφει πως «η έρευνα και η διδασκαλία, αντί να αποτελούν ανταγωνιστικές δραστηριότητες, είναι εις την πραγματικότητα αδιαχώριστοι» και υποστηρίζει «να μη χωρίζεται (ακόμη και στον όμιλο του καθηγητικού προσωπικού των Πανεπιστημίων) ο ερευνητής από τον δάσκαλο, όπως προτείνουν ή και

---

⁴⁴⁶ό.π., «Κέντρα Έρευνας», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Στ', Αθήνα 1957, σσ. 223-224.

⁴⁴⁷ Νικόλαος Κ. Λούρος, ό.π., σ. 68.

⁴⁴⁸ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, ό.π., σσ. 223-224.

⁴⁴⁹ Νικόλαος Κ. Λούρος, ό.π., σ. 72.

⁴⁵⁰ Άλκης Ρήγος, ό.π., σ. 213.

εφαρμόζουν ήδη, μερικά ιδρύματα, από τα πιο ονομαστά στον κόσμο»⁴⁵¹. Αιτία για τη στροφή αυτή φαίνεται να αποτελεί η ομιλία του Προέδρου του Πολυτεχνείου της Μασαχουσέτης (Μ.Ι.Τ.) των Η.Π.Α., ο οποίος υιοθετεί τη συγκεκριμένη άποψη.

5.6 Προβλήματα των πανεπιστημίων

Σε μεγάλο αριθμό άρθρων του περιοδικού, απαριθμούνται και επαναλαμβάνονται τα ποικίλα προβλήματα που αντιμετώπιζαν τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα κατά τη δεκαετία του '50⁴⁵². Τα προβλήματα αυτά αφορούν τόσο τους χειρισμούς της Πολιτείας απέναντι στη μέριμνα για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, όσο και τα ενδοπανεπιστημιακά ζητήματα.

Το θέμα που φαίνεται να θίγεται συχνότερα είναι ο μεγάλος αριθμός των φοιτητών. Πράγματι, χιλιάδες φοιτητές είχαν εγγραφεί στη διάρκεια του πολέμου και στην αρχή της Κατοχής στα πανεπιστήμια, χωρίς τη διεξαγωγή εξετάσεων ή με συνοπτικές διαδικασίες⁴⁵³. Πολλοί ήταν και οι «επιλαχόντες» υποψήφιοι, στους οποίους επιτρεπόταν η εγγραφή πέρα από τον προκαθορισμένο αριθμό. Επιπλέον, οι χαριστικές διατάξεις έκαναν δυνατή την επανάληψη των εξετάσεων (τμηματικών και πτυχιακών). Ο Παπανούτσος θεωρεί πως το ασφυκτικό κλίμα στα πανεπιστήμια δημιουργούσε με τη σειρά του έναν αριθμό δευτερευόντων προβλημάτων:

1. Αδυναμία σωστής κατάρτισης (θεωρητικής και πρακτικής) των φοιτητών,
2. Κίνδυνος μετατροπής των πανεπιστημίων σε επαγγελματικές σχολές,
3. Ανυπαρξία προσωπικής επαφής ανάμεσα στον καθηγητή και τους φοιτητές,
4. Ανεπαρκής εποπτεία των φοιτητών στα εργαστήρια και τις πρακτικές ασκήσεις τους,
5. Αποστασιοποίηση των καθηγητών από τη ζωή και τα προβλήματα των φοιτητών, και
6. Απουσία αγωγής των νέων για τα καθήκοντά τους ως πολίτες.

---

⁴⁵¹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., σσ. 67-70.

⁴⁵² Βλ. Παπανούτσος, Ε.Π., «Το πανεπιστημιακό πρόβλημα», ό.π., σσ. 338-339, «Η πανεπιστημιακή μας εκπαίδευση», ό.π., σσ. 161-162, «Κέντρα Έρευνας», ό.π., σσ. 223-224, «Τρίτο Πανεπιστήμιο», ό.π., σσ. 1-2, «Νέες Πανεπιστημιακές Σχολές», τόμ. Ζ', Αθήνα 1958, σσ. 129-130, «Τα φοιτητικά αιτήματα», τόμ. Η', Αθήνα 1959, σσ. 255-256, «Τα θέματα των εξετάσεων», τόμ. Θ', Αθήνα 1960, σ. 192.

⁴⁵³ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σ. 231.

Ως λύση στο πρόβλημα προτείνεται η αλλαγή της τακτικής των πολιτικών απέναντι στους ψηφοφόρους τους και η οικονομική στήριξη στα πανεπιστήμια από το κράτος.

Το δεύτερο θέμα που επανέρχεται τακτικότερα στις στήλες του περιοδικού είναι ο εξετασιοκεντρικός χαρακτήρας του Πανεπιστημίου. Τα αποτελέσματα των αλληπάλλληλων εξετάσεων είναι ολέθρια τόσο για τους διδάσκοντες όσο και για τους διδασκομένους, αφού απορροφούν από αυτούς πολύτιμο χρόνο και δυνάμεις, οι οποίες θα έπρεπε να αφιερώνονται σε πιο εποικοδομητικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Προτείνεται η συστηματική κι αντικειμενική μελέτη του συστήματος των εξετάσεων από τους καθηγητές. Στα πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας του 1957 η πρόταση αποκτά πιο συγκροτημένη μορφή, με την κατάργηση των τμηματικών εξετάσεων και την καθιέρωση των προπτυχιακών και πτυχιακών εξετάσεων⁴⁵⁴.

Ένα τρίτο πρόβλημα φαίνεται να είναι η έλλειψη ενός ορθά δομημένου προγράμματος μαθημάτων κατά έτη και κατά κατηγορίες σπουδών. Στόχος ενός τέτοιου προγράμματος θα πρέπει να είναι η συστηματική μύηση των φοιτητών στην επιστήμη της επιλογής τους, με συνδυασμό μαθημάτων και ασκήσεων. Εκτός από αυτά, αναγκαία είναι και η ύπαρξη χρόνου προσωπικής μελέτης και ξεκούρασης. Και πάλι η λύση έγκειται στην ενδελεχή μελέτη του Προγράμματος Σπουδών των Σχολών από τους αρμόδιους καθηγητές και την αντικατάστασή του από ένα νέο που θα καλύπτει τις ανάγκες της επιστημονικής κατάρτισης των φοιτητών.

Τα υπάρχοντα Προγράμματα Σπουδών της Ανώτατης Εκπαίδευσης θεωρούνται απαρχαιωμένα και δομημένα σε «μονολιθικά» σχήματα. Κρίνεται επιτακτική η αναθεώρησή τους με βασικό μοχλός τις απαιτήσεις της σύγχρονης

---

⁴⁵⁴ Οι προπτυχιακές εξετάσεις ξεκινούν δύο έτη μετά από την έναρξη των φοιτητικών σπουδών και αφορούν την εξέταση στα βασικά μαθήματα (περιορισμένα σε αριθμό). Οι εξεταστικές περίοδοι είναι δύο (Ιούνιος και Οκτώβριος), ενώ η αποτυχία σε δύο συνεχείς περιόδους συνεπάγεται την απώλεια της φοιτητικής ιδιότητας. Για τη συμμετοχή στις προπτυχιακές, αλλά και στις πτυχιακές εξετάσεις απαιτείται η προσκόμιση βεβαίωσης παρακολούθησης των μαθημάτων, εργαστηρίων και φροντιστηρίων του έτους από τους καθηγητές. Οι πτυχιακές εξετάσεις προϋποθέτουν την επιτυχία στις προπτυχιακές, την επιτυχή εξέταση των φοιτητών στην κατανόηση συγγράμματος του κλάδου τους στην αγγλική, τη γαλλική, τη γερμανική ή την ιταλική γλώσσα και τη σύνταξη γραπτής εργασίας περιορισμένης έκτασης, εγκεκριμένης από τριμελή επιτροπή καθηγητών.

(βλ. Επιτροπή Παιδείας, «Οι αποφάσεις της Επιτροπής Παιδείας», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Ζ', Αθήνα 1958, σσ. 147-149).

Επιστήμης⁴⁵⁵. Στόχος είναι «να μην εξυπηρετούνται τα πρόσωπα, αλλά κυρίως η αποστολή τους». Οι αλλαγές μπορεί να περιλαμβάνουν την προσθήκη νέων μαθημάτων, την κατάργηση ή και τη συγχώνευση κάποιων υπαρχόντων. Κατευθυντήρια γραμμή θα πρέπει να είναι η εστίαση σε έναν πυρήνα βασικών μαθημάτων και ο περιορισμός των επικουρικών, τα οποία οδηγούν στην υπερφόρτωση των φοιτητών και συντελούν στην απεραντολογία και στην κενή ρητορική.

Σε παρόμοια κατεύθυνση κινούνται και οι προτάσεις του Παπανούτσου σε τρία άρθρα του που δημοσιεύτηκαν το 1963 (δύο στο «Βήμα» και ένα στη «Νέα Οικονομία»)⁴⁵⁶. Εκεί υποστηρίζεται πως η διαίρεση των σπουδών σε ανεξάρτητες, ξεχωριστές σχολές, είναι δείγμα αναχρονισμού. Αντίθετα, οι διεθνείς τάσεις στην Επιστήμη υποδεικνύουν την εύρεση και τη χρησιμοποίηση νέων σχημάτων, στόχος των οποίων είναι η αντικατάσταση των παλαιών. Οι χωριστοί επιστημονικοί κλάδοι οφείλουν να επανενωθούν, ενώ η πανεπιστημιακή μάθηση θα πρέπει να συμπυκνωθεί στις βασικές έννοιες. Έτσι, ο νέος επιστήμονας θα είναι σε θέση να παρακολουθεί τις διαρκείς εξελίξεις της επιστήμης του και θα είναι ευπροσάρμοστος και ευέλικτος. Ευνόητο είναι πως τα προγράμματα σπουδών θα πρέπει να αναπροσαρμοστούν κι αυτά, τοποθετώντας την επιστημονική έρευνα στο επίκεντρο όλων των δραστηριοτήτων.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχή μύηση των φοιτητών στην έρευνα είναι η στενή αλληλεπίδραση ανάμεσα στον καθηγητή –ερευνητή και στον φοιτητή, η λειτουργία τμημάτων με μικρό αριθμό φοιτητών και η αλλαγή του ρόλου του καθηγητή από φορέα της γνώσης σε καθοδηγητή και συνοδοιπόρο του φοιτητή. Εξάλλου, ήδη από την έκδοση των πορισμάτων της Επιτροπής Παιδείας, προτείνεται η κατάργηση της από καθέδρας διδασκαλία και η ενίσχυση της πιο άμεσης επαφής ανάμεσα στο διδάσκοντα και στο διδασκόμενο⁴⁵⁷.

Ένα τέταρτο ζήτημα το οποίο χρίζει αναφοράς είναι ο κίνδυνος της επαγγελματοποίησης των ανώτατων σχολών. Τα Πανεπιστήμια γίνονται αντιληπτά ως «πνευματικά κέντρα», όπου γίνεται η διδασκαλία και η καλλιέργεια των επιστημών. Αν και αναγνωρίζεται η αναγκαιότητα της ύπαρξης ειδικοτήτων και

⁴⁵⁵ Νικόλαος Κ. Λούρος, «Η Ανώτατη Παιδεία», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Στ', Αθήνα 1957, σ. 72.

⁴⁵⁶ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., σσ. 63-70, 75-83.

⁴⁵⁷ Επιτροπή Παιδείας, ό.π., σσ. 147-149.

ξεχωριστών επιστημονικών Σχολών, θεωρείται αναγκαία η πνευματική συνοχή και επαφή ανάμεσά τους, ώστε να επιτυγχάνεται μια «κοινή επιστημονική νοοτροπία»⁴⁵⁸. Γίνεται έντονη κριτική στην εξειδίκευση και στην εργαλειοποίηση των σπουδών που παρατηρείται στα τέλη της δεκαετίας του '50, αλλά και στον πληθωρισμό των γνώσεων που επιβάλλονται στον σπουδαστή.

Ως μέτρο για την πάταξη της τάσης μετατροπής των πανεπιστημίων σε επαγγελματικές σχολές, προτείνεται η ενίσχυση της ανθρωπιστικής παιδείας που προσφέρεται στους σπουδαστές των πανεπιστημίων της χώρας. Ο Παπανούτσος σε άρθρο του 1959⁴⁵⁹ στο «Βήμα», επιρρίπτει ευθύνες για την ποιοτική υποβάθμιση του μορφωτικού επιπέδου των Ελλήνων επιστημόνων στην έλλειψη των μαθημάτων Φιλοσοφίας και Λογοτεχνίας (αρχαίας και νεότερης) από τα Προγράμματα Σπουδών των πανεπιστημίων. Αιτίες που συνηγορούν στην ενίσχυση του ουμανιστικού χαρακτήρα των διδακτικών προγραμμάτων των πανεπιστημίων είναι η περιορισμένη επαφή που έχουν οι μαθητές κατά τις γυμνασιακές τους σπουδές με τα δύο αντικείμενα, αλλά και η σαφώς μεγαλύτερη πνευματική ωριμότητα που έχουν οι ίδιοι αρκετά χρόνια αργότερα, ως φοιτητές πλέον. Επιπλέον, το συγκεκριμένο μέτρο μπορεί να δράσει προληπτικά ενάντια στην «επαγγελματοποίηση» των μελλοντικών επιστημόνων και τελικά να δράσει θετικά στη διαμόρφωση της προσωπικότητάς τους και στην επιστημονική τους συγκρότηση.

5.7 Τα πανεπιστημιακά συγγράμματα

Πέρα από τις άθλιες συνθήκες λειτουργίας των σχολών, οι φοιτητές καλούνταν να αντιμετωπίσουν και διάφορες οικονομικές επιβαρύνσεις, όπως ήταν τα δίδακτρα, τα άσκηστρα, τα εξέταστρα και ποικίλες οικονομικές εισφορές. Επιπλέον, ήταν υποχρεωμένοι να αγοράζουν οι ίδιοι τα πανεπιστημιακά συγγράμματα⁴⁶⁰. Κάποιες φορές, μάλιστα, τα κακοτυπωμένα συγγράμματα αντικαθιστούσαν οι πρόχειρες σημειώσεις των καθηγητών⁴⁶¹.

Κριτική στο περιεχόμενο και στην επιλογή των συγγραμμάτων των καθηγητών ασκεί το περιοδικό. Συγκεκριμένα, θεωρούνται ακατάλληλα για τους

---

⁴⁵⁸ Νικόλαος Κ. Λούρος, ό.π., σ. 69.

⁴⁵⁹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, ό.π., σσ. 106-109.

⁴⁶⁰ Αλέξης Δημαράς, ό.π., σ. 232.

⁴⁶¹ Μακρίδης, Γ. & Σταυρινάδης, Σ., ό.π., σσ. 11-17.

φοιτητές, καθώς είναι «φορτωμένα πολύτιμα και πολυσέλιδα [...] με τις πολύπλευρες γνώμες και βιβλιογραφικές παραπομπές»⁴⁶². Όσον αφορά την προώθησή τους, τα συγγράμματα θα έπρεπε να εκδίδονται από κάποιον εκδοτικό οίκο, έτσι ώστε οι καθηγητές να μη χρειάζεται να αναμειχθούν με την εμπορική υποστήριξή τους και να δαπανούν χρήματα. Με τον τρόπο αυτό, θα σταματούσε η δυσφήμιση των καθηγητών, οι οποίοι ως τότε αντιμετωπιζόνταν ως πωλητές των συγγραμμάτων τους και δε θα θεωρούνταν πια πως οι καθηγητές επιβάλλουν το σύγγραμμά τους στους φοιτητές. Προκαλεί εντύπωση πως ενώ ο Λούρος κρίνει ως απολύτως απαραίτητη την ύπαρξη ατομικών επιστημονικών βιβλιοθηκών για τους αποφοίτους του Πανεπιστημίου, ως μοναδική λύση προκρίνει την αγορά των συγγραμμάτων από τους ίδιους. Η λύση αυτή, προσθέτει, μπορεί να ισχυροποιήσει την αγάπη των φοιτητών για τα βιβλία και τη μελέτη, αφού έως τότε οι περισσότεροι συνήθιζαν να δανείζονται τα συγγράμματα.

Η Επιτροπή Παιδείας πρότεινε την έκδοση διδακτικών εγχειριδίων από τις Σχολές, τα οποία θα αγοράζον έπειτα οι φοιτητές σε σχετικά χαμηλές τιμές⁴⁶³. Η έκδοση των συγγραμμάτων θα απορροφά σημαντικό ποσοστό του προϋπολογισμού του κάθε ιδρύματος, ενώ οι φοιτητές θα υποχρεούνται να καταβάλλουν ειδική εισφορά για το σκοπό αυτό στην αρχή του κάθε έτους παράλληλα με τα τέλη εγγραφής. Τέλος, η αμοιβή του συγγραφέα προβλέπεται να γίνεται με ποσοστό επί των εισπράξεων από τις πωλήσεις των συγγραμμάτων.

5.8 Η ίδρυση τρίτου Πανεπιστημίου

Για πρώτη φορά προτείνεται απ' την *Παιδεία και Ζωή* η ίδρυση τρίτου Πανεπιστημίου στη χώρα στις αρχές του 1957⁴⁶⁴, με έδρα μια άλλη μεγάλη επαρχιακή πόλη ή τον Πειραιά. Πρόκειται για την τέταρτη λύση σε έναν αριθμό αλληλένδετων προβλημάτων που μαστίζαν την Ανώτατη Εκπαίδευση: 1. Ο όγκος των φοιτητών καθιστούσε αδύνατη τη σωστή κατάρτισή τους, 2. Το εξετασιοκεντρικό σύστημα απορροφούσε μεγάλο μέρος του χρόνου των καθηγητών, 3. Ο τρόπος διεξαγωγής και ελέγχου των πανεπιστημιακών σπουδών ήταν ανεπαρκής. Οι τρεις λύσεις που απορρίπτονται από τον Παπανούτσο αφορούν τη μείωση του αριθμού των

---

⁴⁶² Νικόλαος Κ. Λούρος, ό.π., σσ. 72-73.

⁴⁶³ Επιτροπή Παιδείας, ό.π., σσ. 147-149.

⁴⁶⁴ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Τρίτο Πανεπιστήμιο», ό.π., σσ. 1-2.

φοιτητών, τον μη τακτικό έλεγχο τους, και τον διαχωρισμό του εξεταστή από τον καθηγητή.

Τα πλεονεκτήματα της ίδρυσης ενός νέου Πανεπιστημίου περιελάμβαναν την αποσυμφόρηση των υπαρχόντων σχολών από τον όγκο των φοιτητών, τη συστηματοποίηση και εμβάθυνση των πανεπιστημιακών σπουδών, τον καταμερισμό του έργου των καθηγητών σε περισσότερα πρόσωπα και την ελάφρυνσή τους από το φόρτο των διαρκών εξετάσεων. Προαπαιτούμενη για την ίδρυση νέων πανεπιστημίων ήταν η αλλαγή στο πνεύμα και στον τρόπο λειτουργίας τους, ώστε να μη διαιωνίζονται τα προβλήματα των ήδη υπαρχόντων.

Ανάμεσα στα πορίσματα της Επιτροπής Παιδείας συγκαταλεγόταν και η πρόταση για ίδρυση τρίτου Πανεπιστημίου στην Ελλάδα. Καθώς προβλήθηκαν έντονες αντιρρήσεις μέσω του Τύπου, ο Παπανούτσος θα υπερασπιστεί την παραπάνω πρόταση μέσω του περιοδικού, προτείνοντας τελικά την αναμόρφωση και πύκνωση της Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης⁴⁶⁵. Στα επιχειρήματα κατά του νέου πανεπιστημίου συγκαταλέγεται η υπερπληθώρα των πτυχιούχων επαγγελματιών, οι οποίοι μάλιστα συγκεντρώνονται σε συγκεκριμένους κλάδους, όπως είναι αυτοί της Ιατρικής και της Νομικής. Ενώ ο Παπανούτσος συμφωνεί στη διαπίστωση, τονίζει ότι η Πολιτεία οφείλει να καταρτίζει καλύτερα τους σπουδαστές. Κατά συνέπεια, πρέπει να μοιραστεί ο φοιτητικός πληθυσμός σε περισσότερα των δύο ιδρυμάτων, ώστε να αυξηθεί η ποιοτική στάθμη των σπουδών. Επιπλέον, αν και παραδέχεται πως ο φοιτητικός πληθυσμός της χώρας είναι ικανοποιητικός για τις ανάγκες της, κρίνει πως δεν υπάρχει σωστή κατανομή των φοιτητών στις διάφορες ειδικότητες. Ειδικότερα, παρατηρείται έλλειψη στους τομείς των τεχνολογικών θετικών επιστημών, οι οποίοι είναι απαραίτητοι για την οικονομική ανάπτυξη της χώρας. Η αναγκαιότητα της πύκνωσης της ανώτατης εκπαίδευσης ενισχύεται μέσα από τη σύγκριση του αριθμού των πανεπιστημίων «ανεπτυγμένων» χωρών του εξωτερικού, οι οποίες έχουν μικρότερο ή ίσο πληθυσμό με αυτόν της Ελλάδας. Τέλος, θίγεται το ζήτημα της φυγής των νέων προς πανεπιστήμια και πολυτεχνεία του εξωτερικού, ζημιώνοντας την εθνική οικονομία και στερώντας τη χώρα από ικανούς μελλοντικούς επαγγελματίες. Στα στοιχεία που παρατίθενται φαίνεται πως οι ειδικότητες που απορρόφησαν τον μεγαλύτερο αριθμό νέων σπουδαστών στο εξωτερικό, ανήκουν

---

⁴⁶⁵ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Νέες Πανεπιστημιακές Σχολές», ό.π., σσ. 129-130.

κυρίως στις θετικές/τεχνολογικές επιστήμες (πολιτικός μηχανικός, ιατρός, μηχανολόγος). Αντίστοιχα, οι χώρες στις οποίες στράφηκαν κατά σειρά προτεραιότητας οι νέοι είναι η Γερμανία, η Αυστρία και η Ιταλία.

Τέλος, σε άρθρο του στη *Νέα Οικονομία* το 1963, ο Παπανούτσος επαναλαμβάνει τα ίδια ουσιαστικά επιχειρήματα υπέρ της πύκνωσης της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, επιμένοντας περισσότερο στην ενίσχυση του ερευνητικού χαρακτήρα των νέων ιδρυμάτων και προτείνοντας επιπλέον τη φιλοξενία ξένων διαπρεπών καθηγητών, οι οποίοι θα ωφελήσουν πολλαπλά τους φοιτητές και τους καθηγητές της χώρας⁴⁶⁶.

5.9 Οι φοιτητικές κινητοποιήσεις και τα αιτήματά τους

Στα τέλη της δεκαετίας του 1950 κορυφώνεται η αντίφαση ανάμεσα στις προσπάθειες για εκβιομηχάνιση και οικονομικό - κοινωνικό εκσυγχρονισμό της ελληνικής μετεμφυλιακής κοινωνίας, και στον αυταρχικό, πελατειακό, οπισθοδρομικό χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος. Τότε, το φοιτητικό κίνημα που αδρανούσε για χρόνια, ξαναζωντανεύει. Αφορμή είναι το κυπριακό ζήτημα με το αίτημα της «Ενώσεως» και οι πολιτικές επιλογές της Δεξιάς. Αργότερα, οι φοιτητικές και μαθητικές κινητοποιήσεις προσανατολίζονται στην ικανοποίηση φοιτητικών αιτημάτων, ενώ σταδιακά γίνεται φανερό η στροφή προς το αίτημα του εκδημοκρατισμού της κοινωνικής και πολιτικής ζωής της χώρας⁴⁶⁷.

Το 1959 υπήρξε ένα ταραχώδες έτος, κατά τη διάρκεια του οποίου σημειώθηκαν πολλές φοιτητικές κινητοποιήσεις. Αιτήματα των φοιτητών ήταν η αύξηση στη χρηματοδότηση των πανεπιστημίων, η επαναφορά των ατελών εγγραφών των δικαιούχων φοιτητών, η θέσπιση του «φοιτητικού εισητηρίου», η κατοχύρωση των επαγγελματικών δικαιωμάτων των αποφοίτων, η ακύρωση του νέου συστήματος εισαγωγικών εξετάσεων στα πανεπιστήμια, και η μεταφορά των μαθημάτων. Στα τέλη, μάλιστα, του έτους θα ειπωθεί για πρώτη φορά το σύνθημα-σύμβολο του φοιτητικού κινήματος «να σπουδάσουν και οι φτωχοί»⁴⁶⁸.

⁴⁶⁶ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., σ. 82.

⁴⁶⁷ Νίκος Σερντεδάκις, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες κι ερμηνευτικά σχήματα», στο: Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008, σσ. 250-251.

⁴⁶⁸ Νίκος Σερντεδάκις, ό.π., σσ. 255-257.

Τόσο μεγάλη έκταση είχαν λάβει οι κινητοποιήσεις, που το περιοδικό αφέρωσε κύριο άρθρο του στα αιτήματα των φοιτητών⁴⁶⁹. Διακρίνονται δύο κατηγορίες αιτημάτων:

1. Οι αδάπανες εξυπηρετήσεις για την ολοκλήρωση των σπουδών των φοιτητών. Αυτές ικανοποιούνται σε μεγάλο βαθμό από την πολιτική ηγεσία μέσω των διαφόρων φοιτητικών νομοσχεδίων, τα οποία διακρίνονται από παραλογισμό και αδιαφορία για το πνεύμα της πανεπιστημιακής παιδείας.

2. Οι πολυέξοδες εκπαιδευτικές και κοινωνικές διευκολύνσεις για τη σπουδάζουσα νεολαία. Στην κατηγορία αυτή συγκαταλέγονται οι υποτροφίες, τα φοιτητικά οικοτροφεία και οι διάφορες οικονομικές διευκολύνσεις για τους σπουδαστές. Αυτά τα δίκαια και λογικά αιτήματα μένουν ανικανοποίητα, λόγω των οικονομικών δαπανών που απαιτούνται.

Ενώ τα επόμενα χρόνια η ένταση του φοιτητικού κινήματος παρέμεινε σταθερή, το σκηνικό αλλάζει μετά τις νόθες εκλογές του 1961. Οι κινητοποιήσεις σπουδαστών, εκπαιδευτικών και μαθητών κορυφώνονται και λαμβάνουν διάφορες μορφές (διαδηλώσεις, επεργίες, καταλήψεις κλπ.).

Ως αιτίες για την ισχυροποίηση του φοιτητικού κινήματος μπορούν να θεωρηθούν η γενικότερη αντιλαϊκή πολιτική που χαρακτήριζε έως τότε την τριτοβάθμια εκπαίδευση, η ενίσχυση των δυνάμεων της ΕΔΑ, η αύξηση του φοιτητικού πληθυσμού, η απογοήτευση των φοιτητών –κυρίως μικροαστικής προέλευσης– που είχαν προσδοκίες για κοινωνική ανέλιξη μέσω των σπουδών τους, και τέλος, η απειλή της ΕΚΟΦ⁴⁷⁰. Επιπλέον, κρίσιμης σημασίας είναι οι διώξεις που αντιμετώπιζαν οι φοιτητές για τα φρονήματά τους και η ύπαρξη του «πιστοποιητικού κοινωνικών φρονημάτων», που ήταν απαραίτητο για την εγγραφή και την παραμονή στο πανεπιστήμιο. Το φοιτητικό κίνημα μετασχηματίζεται με άξονα το «1–1–4» και πρόταγμα την υπεράσπιση του ακαδημαϊκού ασύλου και της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Με αφορμή το χρηματικό γαμήλιο δώρο που προσφέρθηκε από την

---

⁴⁶⁹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Τα φοιτητικά αιτήματα», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Η', 1959, σσ. 255-256.

⁴⁷⁰ Η ΕΚΟΦ (Εθνική Κοινωνική Οργάνωση Φοιτητών) ιδρύθηκε το 1959 και ήταν η φοιτητική παράταξη της ΕΡΕ, η οποία συσχετιζόταν με παρακρατικούς μηχανισμούς και είχε ακροδεξιά χαρακτηριστικά. Στόχος της ήταν η διαίρεση των φοιτητών σε «εθνικόφρονες» και «κομμουνιστές», ενώ αρκετοί φοιτητικοί σύλλογοι είχαν περάσει στον έλεγχό της. Βλ. Μακρίδης, Γ. & Σταυρινάδης Στ., ό.π., σσ. 11-17.

κυβέρνηση στην πριγκίπισσα Σοφία, ακούγονται τα συνθήματα-σύμβολα της εποχής «πρόικα στην Παιδεία και όχι στη Σοφία» και «15% για την Παιδεία». Το κίνημα θα κοπάσει με την έλευση της ΕΚ στην εξουσία και τη μεταρρύθμιση του 1964, ενώ οι ελπίδες για εκδημοκρατισμό της ελληνικής κοινωνίας θα εξαφανιστούν μετά την πολιτική κρίση του 1965.

Τέλος, οφείλουμε να εξετάσουμε τη μεταρρύθμιση του 1964 σε συνάρτηση με το ζήτημα της ανώτατης εκπαίδευσης. Από τα τρία νομοθετήματα που συνιστούσαν τη μεταρρύθμιση, το ένα αφορούσε αποκλειστικά προτάσεις για τη βελτίωση της ανώτατης εκπαίδευσης. Δυστυχώς, το συγκεκριμένο νομοθέτημα –όπως και αυτό της Τεχνικής Εκπαίδευσης– ενώ κατατέθηκε στη Βουλή, δεν πρόλαβε να ψηφιστεί λόγω των πολιτικών εξελίξεων που ακολούθησαν.

Πάντως, στην Εισηγητική Έκθεση «Περί ιδρύσεως Πανεπιστημίων» αναφέρεται πως «η χώρα μας έχει σήμερα ανάγκη επιστημόνων υψηλού επιπέδου εις μεγαλύτερον από τον υπάρχοντα σήμερα αριθμόν. Ούτε η πνευματική, ούτε η οικονομική μας πρόοδος θα πραγματοποιηθή με ταχύν ρυθμόν, εάν δεν αποκτήσωμεν περισσότερους και καλύτερους επιστήμονας. Δύο είναι αι αδυναμίες, από τας οποίας πάσχει το σύστημα της Ανωτάτης μας Εκπαιδεύσεως: Πρώτον τα ιδρύματά της ευρίσκονται συγκεντρωμένα εις τας δύο μεγάλας πόλεις της χώρας, τας Αθήνας και την Θεσσαλονίκην, ενώ η επαρχία στερείται εστιών πνευματικής ακτινοβολίας. Δεύτερον ο φοιτητικός πληθυσμός έχει εις τοιούτον βαθμόν διογκωθή εις τα Πανεπιστήμιά μας, ώστε ούτε η διδακτική εργασία ούτε η διοίκησις των είναι πλέον δυνατή και σύμφωνος προς τους στοιχειώδεις κανόνας της καλής λειτουργίας»⁴⁷¹. Γίνεται φανερό πως το μεγαλύτερο μέρος της εισήγησης περιλαμβάνει προτάσεις και απόψεις που έχουμε συναντήσει στις σελίδες του περιοδικού. Ειδικότερα, το πρόβλημα της υπερδιόγκωσης του φοιτητικού πληθυσμού υπήρξε από τα πλέον επαναλαμβανόμενα θέματα που εντοπίστηκαν στην *Παιδεία και Ζωή*.

Λύνεται όμως το πρόβλημα αυτό αποκλειστικά και μόνο με το μέτρο της ίδρυσης των δύο νέων πανεπιστημιακών μονάδων στην Πάτρα και στα Ιωάννινα; Λύνεται, επιπλέον, το πρόβλημα του κορεσμού συγκεκριμένων επαγγελματικών

---

⁴⁷¹ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π., σ. 367.

κλάδων (π.χ. δικηγόροι, γιατροί κλπ.); Η απάντηση δε βρίσκεται στα μέτρα που προτάθηκαν για την ανώτατη εκπαίδευση, αλλά στη μεταρρύθμιση και αναδιάρθρωση της μέσης⁴⁷². Πιο συγκεκριμένα, οι λύσεις των παραπάνω ζητημάτων συμπεριλαμβάνουν τη αναπροσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος σε τεχνοκρατικές βάσεις, την καθιέρωση του διπλού εκπαιδευτικού δικτύου και τη σύνδεση της παιδείας με την αγορά εργασίας.

Περισσότερο πρέπει να σταθούμε στη θέσπιση του «Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου» που αντιμετώπισε το πρόβλημα των εισαγωγικών εξετάσεων στα πανεπιστήμια. Αναλυτικότερα, καθιερώθηκαν απολυτήρια δύο τύπων: «Ακαδημαϊκό Απολυτήριο τύπου Α΄» και «Ακαδημαϊκό Απολυτήριο τύπου Β΄»⁴⁷³. Με το απολυτήριο του πρώτου τύπου, ο υποψήφιος αποκτούσε δικαίωμα εγγραφής στη Θεολογική, τη Φιλοσοφική και τη Νομική Σχολή των πανεπιστημίων, ενώ με το απολυτήριο δεύτερου τύπου στις σχολές θετικών επιστημών των πανεπιστημίων, την Ανώτατη Γεωπονική Σχολή Αθηνών και στο Ε.Μ. Πολυτεχνείο. Για όλες τις άλλες σχολές ίσχυαν ισότιμα και οι δύο τύποι απολυτηρίου. Πριν από τις εξετάσεις του «Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου» καθοριζόταν ο αριθμός των χορηγούμενων απολυτηρίων κατά τύπο και σχολή, ο οποίος ήταν ίσος με τον αριθμό των εισακτέων.

Οι εξετάσεις του Ακαδημαϊκού Απολυτηρίου διεξάγονταν σε 40 κέντρα τις πρώτες 15 ημέρες του Σεπτεμβρίου. Οι τοπικές επιτροπές στελεχώνονταν από λειτουργούς της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, ενώ προέδρευαν καθηγητές των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων. Οι υποψήφιοι και των δύο τύπων απολυτηρίου εξετάζονταν στα ίδια βασικά μαθήματα του Λυκείου: αρχαία ελληνικά, νέα ελληνικά, μαθηματικά, φυσικά και ιστορία. Για τους υποψηφίους της Θεολογικής, της Φιλοσοφικής και της Νομικής σχολής υπήρχε η προσθήκη του μαθήματος των λατινικών και οι υποψήφιοι των Αγγλικών, Γαλλικών, Ιταλικών και Γερμανικών σπουδών εξετάζονταν επιπλέον στην αντίστοιχη ξένη γλώσσα. Τα θέματα των

---

⁴⁷² Βλ. πιο αναλυτικά στο Κεφάλαιο 3: Η Τεχνική – Επαγγελματική Εκπαίδευση, σσ. 95-122.

⁴⁷³ Κύρια έκφανση της μεταρρύθμισης του 1964 ήταν το νομοθετικό διάταγμα 4379 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της γενικής εκπαίδευσεως»⁴⁷³. Το Μάιο του 1965 κατατέθηκαν στη Βουλή δύο ακόμη βασικά νομοθετήματα, τα οποία αφορούσαν την τεχνική εκπαίδευση και τα πανεπιστήμια. Το νομοθέτημα για τη μεταρρύθμιση των πανεπιστημίων βασίστηκε στις «Ιδέες για την αναμόρφωση των Ιδρυμάτων της Ανώτατης Παιδείας» του πρωθυπουργού και υπουργού Παιδείας, Γεωργίου Παπανδρέου. Όμως, τα δύο νομοθετήματα που συμπλήρωναν ουσιαστικά τη μεταρρύθμιση και την καθιστούσαν ενιαίο σύνολο, δεν έφτασαν ως την επικύρωση, λόγω της Αποστασίας του Ιουλίου του 1965 (βλ. Αλέξης Δημαράς, ό.π., σ. 235).

εξετάσεων ήταν κοινά ανά τύπο απολυτηρίου και ορίζονταν από ειδικά μέλη της Κεντρικής Επιτροπής Διεξαγωγής Εξετάσεων. Έπειτα αντιγράφονταν και αποστέλλονταν στις τοπικές επιτροπές μία ή δύο ημέρες πριν από τη διεξαγωγή των εξετάσεων σε σφραγισμένους απόρρητους φακέλους. Με το πέρας των εξετάσεων, τα γραπτά συγκεντρώνονταν ανακατεμένα στην Αθήνα με ευθύνη της Κεντρικής Επιτροπής. Διορθώνονταν και βαθμολογούνταν δύο φορές από ικανούς βαθμολογητές όλων των ειδικοτήτων από όλα τα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης.

Έτσι, μετά το θρίαμβο της Ένωσης Κέντρου, ο αρχιτέκτονας της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης του 1964, Ευ. Παπανούτσος δημοσιεύει το Νοέμβριο του ίδιου έτους ένα διθυραμβικό άρθρο στο «Βήμα» για την απρόσκοπτη διεξαγωγή των πρόσφατων εισαγωγικών εξετάσεων στα πανεπιστήμια της χώρας με το νέο σύστημα⁴⁷⁴. Πραγματικά, οι αλλαγές που έλαβαν χώρα με την καθιέρωση του νέου τρόπου εισαγωγής ήταν θεαματικές. Ο Παπανούτσος γράφει πως οι υποψήφιοι διαγωνίστηκαν σε 24 πόλεις ανά την Ελλάδα και βαθμολογήθηκαν από καθηγητές της Μέσης Εκπαίδευσης ανώνυμα, εξαλείφοντας το πρόβλημα των πελατειακών σχέσεων ανάμεσα στους ακαδημαϊκούς και τις οικογένειες των υποψηφίων. Τα νέα μέτρα έκαναν πιο προσιτή την πανεπιστημιακή εκπαίδευση στα παιδιά της επαρχίας και στα λαϊκά στρώματα της κοινωνίας, αφού πλέον δεν υπήρχε η ανάγκη της μετάβασης των επαρχιωτών μαθητών στην Αθήνα ή τη Θεσσαλονίκη, αλλά στο εξεταστικό κέντρο της περιοχής τους. Επιπλέον, η εξεταστική διαδικασία εξασφάλισε ένα σημαντικό βαθμό αντικειμενικότητας και διαφάνειας. Υποστηρίζεται στο άρθρο ότι, με την αλλαγή του συστήματος εξετάσεων, διορθώθηκε το σημαντικό πρόβλημα της παραπαιδείας και καταργήθηκαν οι εκπαιδευτικές ανισότητες και ο ταξικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης: «...όταν έμαθαν ότι το παιδί του τάδε ‘ισχυρού’ (υπουργού, ακαδημαϊκού, βιομήχανου κλπ.) απέτυχε, ενώ το φτωχόπαιδο του μικροπωλητή ή το ορφανό της φουρνάρισσας μπήκε στο Πολυτεχνείο – όλοι κατάλαβαν ότι κάτι άλλαξε πια βαθιά και οριστικά». Η φιλελεύθερη ιδεολογία του Παπανούτσου γίνεται φανερή μέσα από την πεποίθησή του περί προόδου και ανέλιξης του «ικανού»: «Οι ικανοί από δω και πέρα, και όχι οι επιτήδριοι ή οι ‘ευνοούμενοι’, θα σπουδάζουν και θα προχωρούν – αυτό θα πει δικαιοσύνη, αυτό θα πει πρόοδος, αυτό προπάντων θα πει Δημοκρατία».

---

⁴⁷⁴ ό.π., σσ. 283-286.

ΣΥΝΟΨΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έκδοση του παιδαγωγικού περιοδικού *Παιδεία και Ζωή* διήρκεσε περίπου μία δεκαετία (1952-1961) και αποτέλεσε συνέχεια του περιοδικού *Παιδεία*. Πρόκειται για ένα περιοδικό προσωποπαγές, με τον παιδαγωγό και φιλόσοφο Ε.Π. Παπανούτσο εκδότη, διευθυντή και κύριο εκφραστή των θέσεών του. Οι συνεργάτες του περιοδικού κινούνται στην πλειονότητά τους σε ότι θα ονομάζαμε φιλελεύθερη αστική διανόηση. Αρκετοί από αυτούς συνέβαλαν αποφασιστικά στη ριζοσπαστική μεταρρύθμιση του 1964, ενώ στην πλειονότητά τους πρόκειται για υπέρμαχους του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού.

1. Η μετεμφυλιακή Ελλάδα βρίσκεται στο κίνημα του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού στο περιθώριο και το γλωσσικό ζήτημα σε φάση ύφεσης, ενώ η γλωσσική εκπαιδευτική πολιτική που ακολουθείται συνοδεύεται από έλλειψη σταθερότητας και σχεδιασμού. Ο Ε. Παπανούτσος, ο οποίος ανήκει στους εκπαιδευτικούς δημοτικιστές δεύτερης γενιάς, ακολουθώντας την γραμμή της ιδεολογικής ουδετερότητας που χάραξαν οι Αλ. Δελμούζος και Μαν. Τριανταφυλλίδης, προβάλλει σταθερά μέσα από τις σελίδες του περιοδικού το αίτημα της αποπολιτικοποίησης και αποκομματικοποίησης του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού. Ο δημοτικισμός της βενιζελικής περιόδου, του Ψυχάρη, αλλά και της ριζοσπαστικής πτέρυγας του Δημ. Γληνού, αντιμετωπίζονται ως ακραίες εκφάνσεις του κινήματος, οι οποίες τελικά το ζημίωσαν και έδωσαν «πατήματα» στους γλωσσαμύνητες. Η *Παιδεία και Ζωή* δεν αποτελεί βήμα διαλόγου για το γλωσσικό ζήτημα, αλλά στρατευμένο έντυπο διάδοσης του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού. Οι συνεργάτες του περιοδικού είναι οπωσδήποτε υπέρμαχοι του κινήματος και πολλοί από αυτούς έχουν επιδείξει αξιόλογη δράση. Ένας από τους βασικούς στόχους του περιοδικού είναι η καθιέρωση της δημοτικής ως μίας και μοναδικής γλώσσας στην εκπαίδευση, η οποία θα αντικαταστήσει πλήρως την καθαρεύουσα. Σημαντικό στοιχείο της αντίληψης των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών είναι η σύνδεση και η αλληλεξάρτηση της καθιέρωσης της δημοτικής γλώσσας με την τεχνοκρατική ιδεολογία στην εκπαίδευση και τον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος. Για τους συνεργάτες του περιοδικού, η δημοτική αποτελεί τη ζωντανή και φυσική γλώσσα του έθνους, η οποία προέκυψε ως ιστορική συνέχεια και εξέλιξη της αρχαίας ελληνικής. Από

την άλλη, η καθαρεύουσα αποτελεί μια γλωσσική κατασκευή, τεχνητό δημιούργημα λογίων, που σίγουρα δεν μπορεί να νοηθεί ως γέφυρα που συνενώνει τη δημοτική γλώσσα και την αρχαία. Το γλωσσικό πρόβλημα, για τους συνεργάτες του περιοδικού, ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για το χαμηλό επίπεδο που παρατηρούνταν στην εκπαίδευση της χώρας και για τα υψηλά ποσοστά αγραμματοσύνης του ελληνικού πληθυσμού. Οι συνεργάτες της *Παιδείας και Ζωής* δεν περιορίζονται στην θεωρητική διακήρυξη των αιτημάτων του Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού, αλλά επιλέγουν ως γλώσσα γραφής τους τη δημοτική, εφαρμόζοντας όσο πιστότερα μπορούν τους γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες της. Μάλιστα, προτρέπουν το αναγνωστικό κοινό τους, που συμφωνεί με την καθιέρωση της δημοτικής, να ακολουθήσει το παράδειγμά τους. Οι διάφορες μετριοπαθέστερες λύσεις του γλωσσικού ζητήματος που προωθούνταν κατά τη δεκαετία του 1950, όπως ήταν η «μικτή γλώσσα» και η διγλωσσία, απορρίπτονται και καταδικάζονται από τη συντακτική ομάδα του περιοδικού. Η λεγόμενη «μικτή γλώσσα» αποτελούσε ένα αμάλγαμα καθαρεύουσας και δημοτικής που είχε προβληθεί ως η πιο «φρόνιμη» και μετριοπαθής λύση του γλωσσικού προβλήματος. Οι συνεργάτες του περιοδικού κρίνουν τη «μικτή γλώσσα» ως νόθη και αυθαίρετη, αφού δεν έχει ξεκάθαρους γλωσσικούς κανόνες και σε περίπτωση που εφαρμοστεί ως γλώσσα της εκπαίδευσης, θα επιφέρει καταστροφικές συνέπειες. Ομοίως, το μέτρο της διγλωσσίας, δηλαδή η παράλληλη χρήση της καθαρεύουσας και της δημοτικής, απορρίπτεται λόγω της αναποτελεσματικότητάς του και της γλωσσικής αναρχίας που θα προκαλούσε με την εφαρμογή του.

2. Στις σελίδες του περιοδικού ξεχωρίζει το σταθερό αίτημα του εκσυγχρονισμού του εκπαιδευτικού συστήματος, ώστε να καταφέρει να ανταποκριθεί στις νέες απαιτήσεις της εποχής. Ως αιτίες των προβλημάτων της ελληνικής εκπαίδευσης εντοπίζονται ο «ασυγχρονισμός» και η αναποτελεσματικότητα του σχολείου προς τις κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες της χώρας. Είναι άλλωστε παραδεκτό πως η παιδεία που παρεχόταν στην Ελλάδα μεταπολεμικά ήταν απαρχαιωμένη και διεπόταν από αναχρονισμό, παρελθοντολογία, εμμονή σε ελληνοχριστιανικά ιδεώδη και έμφαση στα φιλολογικά μαθήματα. Οι συνεργάτες του περιοδικού, ακολουθώντας τις διεθνείς αναπτυξιακές θεωρίες για την εκπαίδευση και ιδίως τη Θεωρία του Ανθρώπινου Κεφαλαίου, κρίνουν πως η εκπαίδευση είναι στενά

συνδεδεμένη με την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας. Επιπλέον, ο καλύτερος τρόπος για την επίτευξή της είναι η δημιουργία ενός ορθολογικά οργανωμένου και εκσυγχρονισμένου σχολικού δικτύου με έντονα τεχνοκρατικά στοιχεία. Το πιο σημαντικό μέσο παραγωγής είναι ο ανθρώπινος παράγοντας, ο οποίος θα πρέπει μέσω της εκπαίδευσης να βελτιωθεί, ώστε να συνεισφέρει στην παραγωγικότητα, την αποδοτικότητα και την ανάπτυξη της χώρας. Η εκπαίδευση θεωρείται πως αποτελεί την πλέον θετική και παραγωγική επένδυση, ενώ όσο αυξάνεται η εκπαίδευση που προσφέρεται σε μια χώρα, τόσο πληθαίνουν τα οφέλη για το άτομο, αλλά και για το κοινωνικό σύνολο. Μέσα από το λόγο των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστών εισάγεται στην Ελλάδα μια οικονομίστικη ή «τεχνοκρατική» αντίληψη για την εκπαίδευση, στόχος της οποίας είναι η εξυπηρέτηση του συνόλου μέσα από την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, αντί για την εξυπηρέτηση του ατόμου και την ολοκλήρωση της προσωπικότητάς του που ίσχυε προηγουμένως. Ο ρόλος του σχολείου μοιάζει υπερτονισμένος, αλλά και οι δυνατότητες που αυτό έχει για αλλαγή της κοινωνίας και συμβολή στην οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική δικαιοσύνη είναι μάλλον υπερβολικές. Έτσι, οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις προηγούνται των ευρύτερων οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών, χωρίς όμως να λαμβάνονται υπόψη οι πραγματικές ανάγκες και δυνατότητες της ελληνικής οικονομίας. Η *Παιδεία και Ζωή* αναγνωρίζει την αναγκαιότητα θεσμοθέτησης της Τεχνικής-Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (ΤΕΕ) και της καθιέρωσης της ισοτιμίας ανάμεσα στη Γενική Εκπαίδευση και την Τεχνική. Ενώ, λοιπόν, ασπάζεται την άποψη περί οικονομικού χαρακτήρα της παιδείας, δεν εγκαταλείπει την ιδέα περί ολοκλήρωσης της προσωπικότητας του ατόμου μέσα από μια παιδεία κλασική, ανθρωπιστική και ελληνοχριστιανική. Βασικό στοιχείο αυτού του «νέου ανθρωπισμού» που επαγγέλεται το περιοδικό είναι η διεύρυνση της μόρφωσης σε όλα τα στρώματα της κοινωνίας. Για τους φιλελεύθερους, η στέρηση της παιδείας των μη προνομιούχων κοινωνικών στρωμάτων ισοδυναμεί με κοινωνική αδικία που επιφέρει ζημία σε ολόκληρη την κοινωνία. Η δομή του εκπαιδευτικού συστήματος που προτεινόταν από την ομάδα του περιοδικού, είναι γνωστή ως «διπλό σχολικό δίκτυο». Πιο συγκεκριμένα, οι φιλελεύθεροι υποστήριζαν το χωρισμό του εξατάξιου Γυμνασίου σε δύο αυτόνομες τριετείς βαθμίδες. Τα σχολεία της κατώτερης βαθμίδας (Προγυμνάσια) θα είναι κατανεμημένα σε πυκνό δίκτυο ανάλογα με τις ανάγκες του κάθε νομού και θα προσφέρουν γνώσεις

γενικής παιδείας με πρακτικό, όμως, χαρακτήρα και έμφαση στον επαγγελματικό προσανατολισμό των νεαρών μαθητών. Από την άλλη, τα σχολεία της ανώτερης βαθμίδας (Γυμνάσια) θα είναι περιορισμένα σε αριθμό και θα απευθύνονται μόνο στους νέους που έχουν έφεση για θεωρητικές σπουδές και τις απαιτούμενες ικανότητες. Παράλληλα, προτείνεται η ύπαρξη μεγάλου αριθμού επαγγελματικών σχολών, ώστε όλοι να είναι σε θέση να ασκήσουν κάποιο επάγγελμα και να έχουν κατοχυρωμένα δικαιώματα. Στα πλαίσια αυτής της μεταρρύθμισης, απαραίτητος κρίνεται και ο διαφωτισμός των λαϊκών στρωμάτων ώστε να λάβει τέλος η υποτίμηση της χειρωνακτικής εργασίας. Κατά τη μετάβαση των μαθητών από τη μία βαθμίδα στην επόμενη κρίνεται απαραίτητη η θεσμοθέτηση «προστατευτικών φραγμών», ώστε πολλοί λίγοι να ολοκληρώνουν τελικά τις γυμνασιακές τους σπουδές και να φτάνουν στις πύλες των Πανεπιστημίων. Με την καθιέρωση του διπλού σχολικού δικτύου, δημιουργείται ένα εκπαιδευτικό σύστημα «δύο ταχυτήτων», αφού η ΤΕΕ θεμελιώνεται επί του 6χρονου δημοτικού σχολείου, ενώ η Γενική εκπαίδευση επί του 9χρονου. Οι μαθητές διαφορετικών κοινωνικών στρωμάτων χωρίζονται ανάλογα με τις οικονομικές τους δυνατότητες, ενώ τα προβλεπόμενα αντισταθμιστικά μέτρα αφορούν μόνο τους άριστους/ ιδιοφυείς μαθητές με βάση το «χρίσμα της δωρεάς».

3. Η έμφυλη διάσταση στην εκπαιδευτική φιλελεύθερη ιδεολογία βρίσκεται στο περιθώριο και, σε γενικές γραμμές, δεν παρατηρούνται ιδιαίτερες προσπάθειες καταπολέμησης και ανατροπής του παραδοσιακού γυναικείου ρόλου σε κοινωνικό, αλλά και σε εκπαιδευτικό επίπεδο. Τα διαφορετικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας, οι ικανότητες και ο κοινωνικός ρόλος των δύο φύλων γίνονται κατανοητά ως εγγενή, «φυσικά» και αναλλοίωτα, αφού συνιστούν το αποτέλεσμα βιολογικών προδιαθέσεων και διαφορών. Από τη μία πλευρά, ο άνδρας τοποθετείται και κυριαρχεί σε κάθε σφαίρα της δημόσιας ζωής, ενώ η γυναίκα, από την άλλη, οφείλει να περιορίζεται στην ιδιωτική/οικιακή σφαίρα. Βασικός σκοπός και ρόλος της γυναικείας ύπαρξης είναι η ενασχόλησή με τα μητρικά και συζυγικά καθήκοντα. Οι όποιες προσπάθειες υπέρβασης του παραδοσιακού ρόλου των γυναικών συναντούν ισχυρές αντιστάσεις, δεδομένου πως η κοινωνία της εποχής ήταν αυστηρά πατριαρχική και συντηρητική. Κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο οι ρόλοι των δύο φύλων – που μέχρι πρότινος ήταν σαφώς καθορισμένοι–, αρχίζουν σταδιακά να αποδομούνται και αυτό προκαλεί

αναστάτωση και προβληματισμό στους φιλελεύθερους κύκλους. Μέσα από το περιοδικό διακρίνεται ο φόβος για την κατάρρευση του κοινωνικού οικοδομήματος, λόγω της απομυθοποίησης του γυναικείου προτύπου που ήταν άμεσα συνυφασμένο με την αγνότητα και την αιώνια αρετή. Μολονότι οι γυναίκες δεν αντιμετώπιζαν νομικούς φραγμούς στην πρόσβαση και φοίτησή τους σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, οι βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις που ήθελαν τη γυναίκα να ανήκει αποκλειστικά στην οικογένεια και στη μητρότητα δεν είχαν μπορέσει να καταργηθούν με απλές νομοθετικές ρυθμίσεις. Ενδεικτικό είναι, άλλωστε, το υπερτριπλάσιο ποσοστό αγραμματοσύνης που εμφάνιζαν τότε οι γυναίκες σε σύγκριση με τους άνδρες. Η θεωρία του βιολογικού ντετερμινισμού, που αναφέρθηκε νωρίτερα, αποτελούσε τροχοπέδη στην ισότιμη μόρφωση και στις κρατικές εκπαιδευτικές παροχές που προσφέρονταν στα δύο φύλα. Μάλιστα, ο σχολικός θεσμός έτεινε να γίνεται όλο και πιο επιλεκτικός κατά φύλο, όσο οι μαθητές περνούσαν από την πρωτοβάθμια στη δευτεροβάθμια και έπειτα στην τριτοβάθμια εκπαίδευση. Το αίτημα της αύξησης της συμμετοχής των γυναικών στην εκπαίδευση διατυπώθηκε σπάνια στις σελίδες της *Παιδείας και Ζωής*, αλλά και πάλι έμεινε σε επίπεδο διακηρύξεων. Αντίθετα, παρατηρούμε συχνά τους φιλελεύθερους διανοούμενους να υποστηρίζουν εκπαιδευτικά μέτρα που ενισχύουν τη συντηρητική ιδεολογία του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας κατά φύλο. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διαφοροποίηση των μαθημάτων που διδάσκονταν τα αγόρια και τα κορίτσια στη μέση εκπαίδευση στη λογική της προετοιμασίας των τελευταίων για το ρόλο τους ως μητέρες. Επιπλέον, οι συνεργάτες του περιοδικού συντάσσονταν με την κοινωνική νόρμα της χωριστής φοίτησης μαθητών και μαθητριών, όπου αυτό ήταν δυνατό. Στόχος των παραπάνω προτάσεων ήταν η διαφοροποίηση των ρόλων των δύο φύλων από πολύ νωρίς και ο διαχωρισμός των σφαιρών δραστηριοποίησης του καθενός. Η γενικότερη τάση για παραμέληση και αποσιώπηση του έμφυλου ζητήματος από τους φιλελεύθερους μεταρρυθμιστές επιβεβαιώνεται και μέσα από την αστική φιλελεύθερη μεταρρύθμιση του 1964, η οποία δεν έλαβε κανένα μέτρο ώστε να αμβλύνει τις εκπαιδευτικές ανισότητες κατά φύλο που παρατηρούνταν στην ελληνική κοινωνία της εποχής. Τέλος, οι γυναίκες απείχαν σε μεγάλο βαθμό από την αγορά εργασίας, καθώς η επαγγελματική τους απασχόληση αντιμετωπιζόταν κυρίως ως λύση ανάγκης για αυτές που ήταν ανύπαντρες. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις, η γυναίκα όφειλε να μένει πιστή στον παραδοσιακό της ρόλο. Το

μικρό ποσοστό των γυναικών που ήταν επαγγελματικά ενεργό, ασχολούνταν σχεδόν αποκλειστικά με τα λεγόμενα «γυναικεία επαγγέλματα», που έχαιραν μεγαλύτερης κοινωνικής αποδοχής.

4. Η ανώτατη εκπαίδευση, για τους συνεργάτες του περιοδικού, προορίζεται για τη μείωση της πληθυσμιακής φτώχειας, τους ιδιαίτερα «προικισμένους» νέους, ανεξάρτητα από την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση. Στόχος είναι η δημιουργία των αυριανών ηγετών και αξιωματούχων της κοινωνίας. Θεωρείται κρίσιμη η συνοχή ανάμεσα στις εκπαιδευτικές βαθμίδες και συγκεκριμένα, η αντιμετώπιση του Πανεπιστημίου και του Πολυτεχνείου ως συνέχεια του Γυμνασίου. Απαραίτητη κρίνεται η αναπροσαρμογή του εκπαιδευτικού συστήματος σε τεχνοκρατικές βάσεις, η καθιέρωση του διπλού εκπαιδευτικού δικτύου και η σύνδεση της παιδείας με την αγορά εργασίας. Από την άλλη, τίθεται σε αμφισβήτηση η αυτοδιοίκηση των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων και προωθείται η ενίσχυση του κρατικού παρεμβατισμού. Η πανεπιστημιακή αυτοτέλεια αποτελεί ένα θεσμό, ο οποίος διέπεται από εσωτερικές αντιφάσεις, καθώς η οικονομική εξάρτηση του Πανεπιστημίου από το Κράτος συγκρούεται με τη διοικητική και πνευματική αυτονομία του. Επιπλέον, η ακαδημαϊκή ελευθερία προβάλλεται συχνά ως θεσμικό καταφύγιο αμυντικού χαρακτήρα, το οποίο χρησιμοποιούσαν τα πανεπιστήμια προκειμένου να κρατήσουν μακριά τις κρατικές παρεμβάσεις. Παρά τον φιλελεύθερο χαρακτήρα του περιοδικού, αμφισβητείται έντονα από τη συντακτική του ομάδα το δικαίωμα των πανεπιστημιακών στην απαρεμπόδιστη από κρατικές παρεμβάσεις διδασκαλία και έρευνα. Κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο ίσχυε στα πανεπιστήμια ακόμα ο παλαιότερος θεσμός της «έδρας» και η συγκέντρωση δύναμης στα χέρια των τακτικών καθηγητών. Οι συνεργάτες της Παιδείας και Ζωής προτείνουν την καθιέρωση ενός ανάποδου διοικητικού σχήματος, στο οποίο θα είναι μικρός ο αριθμός των τακτικών καθηγητών και θα αυξάνεται καθώς το προσωπικό κατεβαίνει σε διοικητική κλίμακα. Κριτική ασκείται και στον τρόπο εκλογής του διδακτικού προσωπικού των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, παρότι δεν προτείνεται κάποια λύση στο πρόβλημα. Η επιστήμη και συνακόλουθα η γνώση αξιολογούνται από τους φιλελευθέρους ως ουδέτερες έννοιες, ενώ τα ανώτατα ιδρύματα οφείλουν να απέχουν από το κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι. Το περιοδικό προτείνει το διαχωρισμό του ρόλου του ερευνητή και του πανεπιστημιακού δασκάλου, ώστε να αυξηθεί ο ρυθμός της

προόδου και να επιτευχθεί αποτελεσματικότερη οργάνωση της εργασίας. Για το περιοδικό, το κυριότερο πρόβλημα των πανεπιστημίων είναι σίγουρα η υπερπληθώρα του φοιτητικού πληθυσμού, η οποία οδηγεί σε αδυναμία του πανεπιστημίου να καταρτίσει σωστά τους διδασκόμενους. Ένας από τους κυριότερους φόβους των φιλελευθέρων είναι η πιθανότητα μετατροπής των πανεπιστημίων σε επαγγελματικές σχολές. Για το λόγο αυτό, προτείνεται η ενίσχυση της ανθρωπιστικής παιδείας. Η Παιδεία και Ζωή προτείνει ως λύση τον καθορισμό του αριθμού των εισαχθέντων στις ανώτατες σχολές με βάση τις δημογραφικές ανάγκες της χώρας και τις δυνατότητες των ίδιων των σχολών. Απαραίτητη κρίνεται και η αλλαγή της τακτικής των πολιτικών απέναντι στους ψηφοφόρους τους και η οικονομική στήριξη στα πανεπιστήμια από το Κράτος. Ανάμεσα στα κυριότερα προβλήματα της πανεπιστημιακής εκπαίδευσης συγκαταλέγεται και ο εξετασιοκεντρικός της χαρακτήρας, ο οποίος απορροφά πολύτιμο χρόνο και δυνάμεις από τους διδάσκοντες και τους διδασκόμενους. Ως λύση προτείνεται η κατάργηση των τμηματικών εξετάσεων και η καθιέρωση των προπτυχιακών και πτυχιακών εξετάσεων. Στο πλαίσιο της κριτικής στην οργάνωση των πανεπιστημίων, θίγεται και η έλλειψη ενός ορθά δομημένου προγράμματος σπουδών. Τα προγράμματα θεωρούνται απαρχαιωμένα και δομημένα σε «μονολιθικά» σχήματα, και γι' αυτό κρίνεται επιτακτική η αναθεώρηση και ο εκσυγχρονισμός τους. Κατευθυντήρια γραμμή θα πρέπει να είναι η εστίαση σε έναν πυρήνα βασικών μαθημάτων και εννοιών, αλλά και η επανένωση των χωριστών επιστημονικών κλάδων. Στόχος είναι η δημιουργία ευπροσάρμοστων και ευέλικτων νέων επιστημόνων. Τα πανεπιστήμια οφείλουν να λειτουργούν ως «πνευματικά κέντρα», στα οποία όμως η επιστημονική έρευνα θα τοποθετείται στο επίκεντρο. Τα τμήματα θα πρέπει να λειτουργούν με μικρό αριθμό φοιτητών, ενώ ο ρόλος του καθηγητή οφείλει να μετεξελιχθεί από φορέα της γνώσης σε καθοδηγητή και συνοδοιπόρο του φοιτητή. Επιπλέον, τα πανεπιστημιακά συγγράμματα θεωρούνται ακατάλληλα και υπερφορτωμένα για τους φοιτητές. Ανάμεσα στις προτάσεις των φιλελευθέρων για τη βελτίωση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, εντοπίζεται η ανάγκη πύκνωσης των πανεπιστημίων και συγκεκριμένα η άμεση ίδρυση ενός νέου Πανεπιστημίου. Άλλα προβλήματα που συνδέονται με την ανώτατη εκπαίδευση είναι η φροντιστηριακή ιδιωτική εκπαίδευση, αλλά και η φυγή των νέων προς τα πανεπιστήμια και τα πολυτεχνεία του εξωτερικού. Η λύση που προτείνεται από την ομάδα των συνεργατών του

περιοδικού είναι η σοβαρή αντιμετώπιση του προβλήματος από την Πολιτεία, η διακομματική συνεννόηση και η σταδιακή κατάργηση των εισαγωγικών εξετάσεων στα πανεπιστήμια.

Μέσα από τη σύνθεση των παραπάνω συνιστωσών, αλλά και τη συνολική επισκόπηση της μελέτης, είμαστε πλέον σε θέση να διατυπώσουμε μία απάντηση στο κεντρικό ερώτημα της εργασίας, το οποίο συνίσταται στην εύρεση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της φιλελεύθερης εκπαιδευτικής ιδεολογίας. Πρόκειται για τη σύνθεση τεσσάρων στοιχείων, η οποία δίνει το στίγμα της φιλελεύθερης αστικής τάξης που προσπάθησε μεταπολεμικά να ικανοποιήσει τα νέα κοινωνικά και οικονομικά αιτήματα:

- 1) Κυρίαρχο είναι το πνεύμα του «νέου ανθρωπισμού», το οποίο για τους φιλελεύθερους μεταρρυθμιστές ενσαρκώνει το βαθύτερο νόημα του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», όπως και το ανθρωπιστικό ιδεώδες.
- 2) Ο εθνοκεντρισμός κατέχει κεντρικό ρόλο, καθώς θεωρείται πως πάνω απ' όλα τα επιμέρους μικροκομματικά, πολιτικά ή προσωπικά συμφέροντα, προέχει το «εθνικό καλό» και η εθνική πρόοδος. Τούτα τα ζητούμενα γίνονται αντιληπτά ως καθολικά και κοινά για όλους τους πολίτες της χώρας, ανεξάρτητα από την κοινωνική τάξη, την οικονομική κατάσταση, την πολιτική τοποθέτηση, το φύλο, την ηλικία, το επάγγελμα κλπ. Σε αυτή τη λογική, το ουδέτερο Έθνος - Κράτος αναδεικνύεται σε ηθικοπολιτικό εγγυητή του γενικού συμφέροντος και της δημοκρατικής ισότητας των πολιτών.
- 3) Παρούσα στο φιλελεύθερο αστικό λόγο είναι και η τεχνοκρατική ιδεολογία, η οποία ερμηνεύεται ως «εκσυγχρονισμός», «πρόοδος» και απαγκίστρωση από την εμμονή στο παρελθόν. Αυτός ο ιδιάζον τεχνοκρατισμός λειτουργεί συμπληρωματικά με τον ανθρωπισμό, ώστε η σύνθεσή τους να οδηγήσει στη δημιουργία του «ολοκληρωμένου ανθρώπου». Ο τεχνοκρατικός προσανατολισμός στην εκπαίδευση συνεπάγεται, για τους φιλελεύθερους, τη δημιουργία του διπλού καπιταλιστικού δικτύου. Στόχος είναι η διαμόρφωση ενός ανεπτυγμένου τεχνικού κλάδου για την πλειονότητα και ενός περιορισμένου για τα άτομα

που κατέχουν τη «σφραγίδα της δωρεάς» και είναι άξια να καταλάβουν τις ηγετικές θέσεις της κοινωνίας.

- 4) Βασική για την κατανόηση του πυρήνα της φιλελεύθερης αστικής ιδεολογίας, είναι η θεωρητική αφετηρία των διανοούμενων και μεταρρυθμιστών. Βάση της θεωρίας είναι ο ατομοκεντρισμός, η πεποίθηση, δηλαδή, ότι η κοινωνία αποτελείται από ίσα, μεμονωμένα, πολυδιασπασμένα άτομα, τα οποία δεν μπορούν να ενταχθούν σε επιμέρους ομάδες – τάξεις. Η πίστη στην αξιοκρατία και στην κοινωνική άνοδο του «ικανού», εξηγεί και νομιμοποιεί τις κοινωνικές ανισότητες, αλλά και τον επιλεκτικό – καταναμητικό ρόλο του σχολικού μηχανισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασιάδης, Χ., «Οι δύο στιγμές του ελληνικού φεμινιστικού κινήματος», στο: Ελένη Μαραγκουδάκη (επιμ.), *Εισαγωγή θεμάτων σχετικά με τα φύλα στην εκπαιδευτική διαδικασία*, Ιωάννινα 2007.

Αλιβιζάτος, Ν.Κ., «Η αδύνατη μεταρρύθμιση: Σύνταγμα και παρασύνταγμα στη δεκαετία του '60», στο: Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.

Αλιβιζάτος, Ν.Κ., *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, 3η έκδ., μτφρ. Βενετία Σταυροπούλου, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

Αλτουσέρ, Λ., *Θέσεις (1964-1975)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Bourdieu, P., *Η ανδρική κυριαρχία*, μτφρ. Έφη Γιαννοπούλου, Πατάκη, Αθήνα 2007.

Bryson, V., *Φεμινιστική Πολιτική Θεωρία*, μτφρ. Ελεάννα Πανάγου, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005.

Βώρος, Φ.Κ., «Η εκπαιδευτική πραγματικότητα στη χώρα μας κατά την περίοδο 1944-1960 και η διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής του Ε.Π. Παπανούτσου», *Πρακτικά του Συμποσίου Ε. Π. Παπανούτσος. Ο Παιδαγωγός και ο Φιλόσοφος*, Ιωάννινα 1987 (ανάτυπο).

Γεωργιάδης, Ν.Μ., «Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα (1959-1997) και η θεωρία του ανθρώπινου κεφαλαίου», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 141^ο, Αθήνα Απρίλιος-Ιούνιος 2005.

Clogg, R., *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, 7^η έκδ., Κάτοπτρο, Αθήνα 2003.

Δαφέρμου, Κ., «Στο σαλόνι της Πηνελόπης», *Το Βήμα*, 11 Ιανουαρίου 2009, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=250078>.

Δαφνής, Γ., *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961*, Γαλαξίας, Αθήνα 1961.

Δελμούζος, Α., *Μελέτες και Πάρεργα*, Αθήνα 1958.

Δημαράς, Α., *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης. Το "ανακοπτόμενο άλμα"*. Μεταίχμιο, Αθήνα 2013.

Δημαράς, Α., *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, τόμ. Β', Εστία, Αθήνα 2009.

Δημαράς, Α., Αθανασιάδης, Χ., *Ελληνικά Παιδαγωγικά Περιοδικά 1831-1991*, Κέντρο Εκπαιδευτικής Έρευνας, Αθήνα 2004.

Δημαράς, Α., «Σχολική Εκπαίδευση: Οι νέες μεταρρυθμίσεις», τόμ. 9: Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974, στο: Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 9, Ελληνικά Γράμματα, «Τα Νέα», Αθήνα 2003.

Ελεφάντης, Α., «Εθνικοφροσύνη: Η ιδεολογία του τρόμου και της ενοχοποίησης», *Πρακτικά του Συνεδρίου Η ελληνική κοινωνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1945-1967)*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1993.

ΕΡΤ Α.Ε., *Εκπομπές που αγάπησα: «Πηνελόπη Δέλτα», Πορτρέτα – Αφιερώματα*, κωδ. τεκμ. 0000073518, 1 Ιανουαρίου 1993, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.hrpt-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=0000073518&tsz=0&autostart=0>.

«Έφυγε” η Αθηνά Καλογεροπούλου», *Ριζοσπάστης*, Αθήνα 25 Αυγούστου 2004, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www1.rizospastis.gr/story.do?id=2459138&publDate=>.

Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ., «Γυναίκες εκπαιδευτικοί: Ο ρόλος τους στην αφύπνιση και διαμόρφωση φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα κατά το 19ο αιώνα και το Μεσοπόλεμο», στο *Εκπαίδευση και γυναικείο κίνημα. Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην αφύπνιση και διαμόρφωση φεμινιστικής συνείδησης*, Αθήνα 17 Οκτωβρίου 2006.

Καλλιγά, Έ., «Πρόεδροι του Ε.Σ.Ε.», χ.ε., διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.ncgw.org/gr/Ekdoseis/BOOK/Proedroi.pdf>.

Κανταρτζή, Ε., «Οι απόψεις των παιδιών για τον καταμερισμό των επαγγελμάτων κατά φύλο», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 90^ο-91^ο, Θεσσαλονίκη Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1996.

Κανταρτζή, Ε., «Τα στερεότυπα για το ρόλο των δύο φύλων μέσα από τις εικόνες των αναγνωστικών», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 62^ο, Θεσσαλονίκη Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1992.

Κανταρτζή, Ε., «Παιχνίδι αγοριών και κοριτσιών», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τχ. 38^ο, Θεσσαλονίκη Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1988.

Καράμηνας, Ι., «Θεόφραστος Γέρον: Ένας παιδαγωγός της θεωρίας και της πράξης», *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*, τχ. 9^ο, Αθήνα 2008.

Κριαράς, Ε., «Ο Ελ. Βενιζέλος και το άρθρο του Συντάγματος για τη γλώσσα (1911)», *Φιλολόγος*, τχ. 137^ο, Θεσσαλονίκη Σεπτέμβριος 2009.

Λαμπίρη-Δημάκη, Ι., «Κοινωνική αλλαγή 1949 – 1974», τόμ. 9: Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974, στο: Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 9, Ελληνικά Γράμματα, «Τα Νέα», Αθήνα 2003.

Λαμπράκη-Παγανού, Α., «Η Σοφία Γεδεών και η Αικατερίνη Στριφτού-Κριαρά στο Εργαστήριο Πειραματικής Παιδαγωγικής», στο *Πανεπιστήμιο και Εκπαίδευση - Η Παιδαγωγική στη Φιλοσοφική Σχολή: Ιστορική Καταγραφή – Προοπτικές*, Τομέας Παιδαγωγικής ΕΚΠΑ, Μικρός Ρωμιός, Αθήνα 1998.

Λιναρδάτος, Σ., *Από τον Εμφύλιο στη Χούντα*, Παπαζήσης, Αθήνα 1977, σ. 483.

Μακρίδης, Σ. και Σταυρινάδης, Σ., «Ελληνικό πανεπιστήμιο 1950-2007. Οι αγώνες έρχονται από μακριά...», *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τχ. 81^ο, Αθήνα Άνοιξη/Καλοκαίρι 2007.

Marichal, R., «Κριτική των κειμένων», στο Charles Samaran (επιμ.), *Ιστορία και μέθοδοί της*, τόμ. Δ΄: *Οι μαρτυρίες και η κριτική τους αξιοποίηση*, μτφρ. Χρίστος Παπάζογλου, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1980.

Meynaud, J., Μερλόπουλος, Π. και Νοταράς, Γ., *Οι πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα 1946-1965*, 2η έκδ, μτφρ. Π. Μερλόπουλος, Μπάυρον, Αθήνα 1974.

Μπελογιάννης, Γ., Κουγιουμτζάκη, Φ., και Καλαματιανού, Α., «Η συμμετοχή του φύλου στην ελληνική εκπαίδευση: Ένα κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό ζητούμενο», εισήγηση

που παρουσιάστηκε στο 5ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. "Παιδεία, Έρευνα, Τεχνολογία. Από το χθες στο αύριο", Μέτσοβο 27-30 Σεπτεμβρίου 2007.

Μπότσιου, Κ.Ε., «Τα “ηθικά” παιδιά του Ιωάννη Μεταξά», *Το Βήμα*, 22 Απριλίου 2012, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.tovima.gr/books-ideas/article/?aid=453922>.

Μπουζάκης, Σ., *Γεώργιος Α. Παπανδρέου. Ο πολιτικός της Παιδείας*, τόμ. Β΄, Gutenberg, Αθήνα 1997.

Μπουζάκης, Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*, Gutenberg, Αθήνα 1985.

Μπουρνάζος, Σ.Χ., «Η “αντίδραση” και οι αντιδράσεις στις μεταρρυθμίσεις», *Φιλολόγος*, τχ. 137°, Θεσσαλονίκη Σεπτέμβριος 2009.

Νικολακόπουλος, Η., *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές, 1946-1967*, 7η έκδ., Πατάκη, Αθήνα 2010.

Νικολακόπουλος, Η., «Ελεγχόμενη δημοκρατία: Από το τέλος του Εμφυλίου έως τη δικτατορία», τόμ. 9: Νικητές και ηττημένοι, 1949-1974, στο: Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού 1770-2000*, τόμ. 9, Ελληνικά Γράμματα, «Τα Νέα», Αθήνα 2003.

Νούτσος, Χ., *Η Ρόζα και η Κλειώ. Μέθοδος και Ιδεολογία στην Ιστορία της Εκπαίδευσης*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2011.

Νούτσος, Χ., *Το σχολείο της «εθνικοφροσύνης» (1945 – 1952)*, τόμ. Δ2, στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινρόθωση 1945 – 1952*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

Νούτσος, Χ., «Το έμφυλο αξίωμα του επιθεωρητή», στο: *Εισαγωγή θεμάτων της ισότητας των φύλων στην εκαιδευτική διαδικασία. Δοκίμια*, Ε.Κ.Τ, Ιωάννινα 2007.

Νούτσος, Χ., «Η έννοια του Αναλυτικού Προγράμματος στο έργο του Ε.Π. Παπανούτσου», πρακτικά του Συμποσίου "Ε.Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ. Ο ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΣ ΚΑΙ Ο ΦΙΛΟΣΟΦΟΣ", Ιωάννινα 2007.

Νούτσος, Χ., «Γεώργιος Α. Παπανδρέου. Αγιογραφία και Δικαίωση» (ανάτυπο), *Δωδώνη*, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τόμ. ΛΑ, Μέρος Τρίτο, Ιωάννινα 2002.

Νούτσος, Χ., *Προγράμματα Μέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνικός Έλεγχος (1931-1973)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.

Ξένος, Π., «Για τον Ε. Παπανούτσο», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 7°, Αθήνα Μάιος-Ιούνιος 1982.

Ξύδης, Θ., «Επικαιρότητες: Επιλογή από το έργο της Ειρήνη Παϊδούση», *Νέα Εστία*, τόμ. 73, τχ. 861°, Αθήνα 15 Μαΐου 1963, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=101427&code=3615>.

Πανοπούλου, Α., και Τσικνάκης, Κ., «Ελληνικός Νεανικός Τύπος, Καταγραφή (1936-1941)», Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού [Παράρτημα του περιοδικού Μνήμων τχ. 8°], 1992, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο http://www.iaen.gr/ellinikos_neanikos_tipos__1936_1941___katagrafi-b-10*172.html.

Παπανούτσος, Ε.Π., *Απομνημονεύματα*, Φιλιπότη, Αθήνα 1982.

- Παπανούτσος, Ε.Π.**, *Αγώνες και Αγωνία για την Παιδεία*, Ίκαρος, Αθήνα 1965.
- Πεσμαζόγλου, Σ.**, *Εκπαίδευση και ανάπτυξη στην Ελλάδα 1948-1985*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999.
- Πουλαντζάς, Ν.**, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2008.
- Προβατά, Α.**, «Εκπαίδευση-ανάπτυξη και πολιτικός λόγος. Οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες 1959, 1965, 1977», *Θέματα Ιστορίας της Εκπαίδευσης*, τχ. 3^ο, Αθήνα 2004.
- Προβατά, Α.**, *Ιδεολογικά Ρεύματα, Πολιτικά Κόμματα και Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση (1950 - 1965)*, Gutenberg, Αθήνα 2002.
- Ρήγος, Α.**, *Πανεπιστήμιο. Ιδεολογικός ρόλος και λόγος*, Παπαζήση, Αθήνα 2000.
- Σβορώνος, Ν.Γ.**, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, μτφρ. Αικατερίνη Ασδραχά, Θεμέλιο, Αθήνα 2007.
- Σερντεδάκης, Ν.**, «Συλλογική δράση και φοιτητικό κίνημα την περίοδο 1959-1964: δομικές προϋποθέσεις, πολιτικές ευκαιρίες κι ερμηνευτικά σχήματα», στο Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, και Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.
- Τσουκαλάς, Κ.**, «Η ελληνική δεκαετία του '60: "σύντομη ή μακρά";», στο: Άλκης Ρήγος, Σεραφείμ Ι. Σεφεριάδης, Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η σύντομη δεκαετία του '60*, Καστανιώτης, Αθήνα 2008.
- Τσουκαλάς, Κ.**, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, 6η έκδ, μτφρ. Ιωάννα Πετροπούλου και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Θεμέλιο, Αθήνα 2006.
- Τσουκαλάς, Κ.**, *Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, 3η έκδ., Θεμέλιο, Αθήνα 2005.
- Φουντελάκη, Π. και Σαραφιανός, Δ.**, «Η Πανεπιστημιακή Διοίκηση στον Αστερισμό της Παραγωγικότητας», *Πανεπιστήμιο (Όμιλος Πανεπιστημιακών)*, τχ. 1^ο, Αθήνα 2000.
- Φουρναράκη, Ε.**, «Επάγγελμα: Δασκάλα», *Η Καθημερινή, Επτά Ημέρες*, Αθήνα 2 Μαΐου 1999.
- Φραγκουδάκη, Α.**, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι*, 9η έκδ., Κέδρος, Αθήνα 2004.
- Φραγκουδάκη, Α.**, *Γλώσσα και Ιδεολογία*, 8η έκδ., Οδυσσέας, Αθήνα 1999.
- Φραγκουδάκη, Α.**, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, Παπαζήση, Αθήνα 1985.
- Φραγκουδάκη, Α.**, «Η τεχνική εκπαίδευση και η μυθολογία της», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 4^ο, Άνοιξη 1979.
- Χατζημπέη, Π.**, «Οι πρωτεργάτριες του 'Εκπαιδευτικού Δημοτικισμού' στην Ελλάδα: Συμμετοχή στο κίνημα, παιδαγωγικές απόψεις, εκπαιδευτική-κοινωνική δράση», αδημοσίευτη Διπλωματική εργασία, Θεσσαλονίκη 2011.
- Χατζηστεφανίδης, Θ.Α.**, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, Δημ. Ν. Παπαδήμα, Αθήνα 1986.

Χατζιδάκι, Σ.Ε., «Το διήγημα-κριτική: Α. Καψιμάλλη – Μαλλούχου: “Τρία κορίτσια από την επαρχία”», *Νέα Εστία*, τόμ. 70, Αθήνα 15 Ιουλίου 1961, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο <http://www.ekebi.gr/magazines/flipbook/showissue.asp?file=97853&code=2211>.

ΠΗΓΕΣ

Α. Περιοδικά

ι. Επιλεγμένη βιβλιογραφία του περιοδικού «Παιδεία και Ζωή»

Παιδεία και Ζωή, τόμ. Α΄, 1952.

- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Παιδεία και Ζωή».
- Δημ. Μάνος, «Η Νεοελληνική γλώσσα και τα λεξικά της».
- «Το Συνέδριο των Γενικών Επιθεωρητών Μέσης Εκπαιδευσεως».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Αίσιοι οιωνοί».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Ανθρωπισμός και επάγγελμα».
- Αριστοβούλη Καψιμάλλη, «Ας διδάξουμε τα κορίτσια μας πως ν’ ανατρέφουν τα παιδιά τους».
- Βιργινία Ζάννα, «Τα κορίτσια μας και τ’ αναγνώσματά τους».
- «Η Ουνέσκο και το πρόγραμμά της».
- Δημ. Βουτσινάς, «Η Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και η Εκπαίδευση».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η ανάγκη της συνέχειας».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Διακομματική εκπαιδευτική πολιτική».

Παιδεία και Ζωή, τόμ. Β΄, 1953.

- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Νεοελληνική Σύνταξις (Αχ. Τζαρτζάνου)».
- Αλ. Δελμούζος, Ε.Π. Παπανούτσος, Μ. Τριανταφυλλίδης, «Η γλώσσα των νέων Αναγνωστικών».
- Ανυπόγραφο, «Εκπαιδευτικά πένθη: Παντελής Α. Παϊδούσης».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η Μέση Παιδεία μας. Ένας Νόμος που δεν έγινε».
- Αθανάσιος Γκρόζας, «Η τεχνική αγωγή».
- Ανυπόγραφο, «Οι Έλληνες αγρότες θέλουν Επαγγελματικά Σχολεία».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Απογοητευτική αδράνεια».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η εκπαίδευση των γυναικών».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Το πανεπιστημιακό πρόβλημα».
- Ανυπόγραφο, «Προς τιμήν του Κωνσταντίνου Αμάντου».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Λύση αντιπαιδαγωγική και όχι εθνική».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η παιδεία υπόθεση εθνική».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Ο νόμος του αριθμού».

Παιδεία και Ζωή, τόμ. Γ΄, 1954.

- Αθανάσιος Γκρόζας, «Νέο πρόγραμμα, αλλά και εκπαιδευτική αναμόρφωση».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Κατά του αναλφαβητισμού».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Δημοτικισμός και Κόμματα».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η καθαρεύουσα χάριν της δημοτικής;».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Και πάλι το πρόγραμμά μας».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η Παιδεία κοινό αγαθό».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Ο νόμος κατά του αναλφαβητισμού».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η παιδεία μας».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Μεταβολή στο Υπουργείο της Παιδείας».

Παιδεία και Ζωή, τόμ. Δ΄, 1955.

- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Πρός τον ένατο τόμο μας».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Τα νέα αναγνωστικά του Δημ. Σχολείου».
- Σταύρος Α. Νικολαΐδης, «Εκπαιδευτικά Συνθήματα».
- Αθανάσιος Γκρόζας, «Οι Μέσες Επαγγελματικές Σχολές».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Πρόβλημα κατ' εξοχήν οικονομικό».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η πανεπιστημιακή μας εκπαίδευση».
- Άγγελος Τερζάκης, «Η εποχή μας και τα νιάτα».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Αυτοδιοίκηση και όχι υποτέλεια».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Παιδεία και Οικονομικά».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Προσδοκούμε και ευχόμαστε».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Διαπιστώσεις της Στατιστικής».

Παιδεία και Ζωή, τόμ. Ε΄, 1956.

- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η Διακομματική Επιτροπή».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Το πρόγραμμα».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Μακριά απ' το σχολείο!».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Οι προσδοκίες και το χρέος μας».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Όπως και για τη μετανάστευση...».
- Αλ. Ι. Παππάς, «Η αδιαφορία της κοινωνίας μας για την παιδεία».

Παιδεία και Ζωή, τόμ. ΣΤ΄, 1957.

- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Οι σκοποί της παιδείας μας».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Σύνθεση και όχι αντίθεση».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Ζήτημα κατά βάθος ηθικό».
- Κωνσταντίνος Α. Καλογρής, «Εκπαιδευτικόν σύστημα και οικονομική ανάπτυξις».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Ανάγκη θετικών επιστημόνων».
- Νικόλαος Κ. Λούρος, «Η Ανώτατη Παιδεία».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Τρίτο Πανεπιστήμιο».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Κέντρα Έρευνας».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Πρόνοια για τους εφήβους».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Εντολοδόχοι, όχι νομοθέτες».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η Επιτροπή Παιδείας».
- Αναστάσιος Πάγκαλος, «Τεχνική εκπαίδευσις και γενική μόρφωσις».

Παιδεία και Ζωή, τόμ. Ζ΄, 1958.

- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Προς τον 12^ο τόμο μας».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Αλλαγή προοπτικής».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Σύμπτωση ευτυχής».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Σταθερή γραμμή μακρών χρόνων».
- Επιτροπή Παιδείας, «Οι αποφάσεις της Επιτροπής Παιδείας».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Νέες Πανεπιστημιακές Σχολές».
- Α. Γ. Τσοπανάκης, «Προβλήματα της Νεοελληνικής Παιδείας».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η Παιδαγωγική στην Ελλάδα».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Μπροστά στη νέα Κυβέρνηση».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Ατοπήματα βαριά».
- «Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα του Εργατικού Κόμματος της Μεγ. Βρετανίας».

Παιδεία και Ζωή, τόμ. Η΄, 1959.

- Παπανούτσος, Ε.Π., «Τα φοιτητικά αιτήματα».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η ελληνική εκπαίδευση περιμένει τον νομοθέτη της».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Ο αγώνας ξαναρχίζει».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Οι εισαγωγικές εξετάσεις».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η στροφή».

- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Ό,τι λείπει είναι ο πόνος».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Καλοί οιωνοί».

Παιδεία και Ζωή, τόμ. Θ΄, 1960.

- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Διεθνείς εκπαιδευτικές ζυμώσεις».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Τα “τρομερά” παιδιά μας».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Τα θέματα των εξετάσεων».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Αγώνας και πάλη».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Αφιέρωμα».
- Α. Ι. Γιάντσωφ, «Οι επιτεύξεις της σύγχρονης επιστήμης και τεχνικής στο σοβιετικό σχολείο».

Παιδεία και Ζωή, τόμ. Ι΄, 1961.

- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Τα Νεοελληνικά».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Το “νέο” πρόγραμμα».
- Άννα Πιπινέλη-Ποταμιάνου, «Ψυχική υγιεινή και εθνική πρόοδος».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Το πρόβλημα με λίγα λόγια».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Επαναστάσεις».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Ευλαβής υπόδειξη».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η ώρα της παιδείας».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Το άδοξο πρόγραμμα».
- Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Το νέο πρόγραμμα».
- Μ.Π.Η., «Η σχεδιοποίηση της παιδείας».
- «Ένα σπουδαίο νομοσχέδιο για την εκπαίδευση στη Μεγάλη Βρετανία».
- «XXII Διεθνές συνέδριο της δημόσιας εκπαίδευσης (Γενεύη 1960)».
- «Η αναδιοργάνωση της δημόσιας παιδείας στη Σοβιετική Ένωση».
- Μαρία Χουρδάκη, «Προβλήματα στις επαγγελματικές σχολές».

ii. Επιλεγμένη βιβλιογραφία του περιοδικού «Πλάτων»

Πλάτων, έτος Ι΄, 1958.

- «Η μεταρρυθμιστική ψύχωση».
- «Αι περί της επαγγελματικής εκπαίδευσης γνώμαι και υποδείξεις της επιτροπής».

Β. Εισηγητικές Εκθέσεις, Υπομνήματα και Νόμοι

- Α.Ν. 1823/28-5-1951 Περί διαρρυθμίσεως των Σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσεως, ΦΕΚ 150.
- Ν.Δ. 3971/7-9-1959 Περί Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσεως, Οργανώσεως της Μέσης Εκπαίδευσεως και Διοικήσεως της Παιδείας, ΦΕΚ 187.
- Ν.Δ. 3973/7-9-1959 Περί Ενοποιήσεως και Συντονισμού της Διοικήσεως της Επαγγελματικής Εκπαίδευσεως, ΦΕΚ 187.
- Ν.Δ. 4379/24-10-1964 Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαίδευσεως, ΦΕΚ 182.
- Εισηγητική Έκθεση του νόμου 1823/1951 Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της μέσης εκπαίδευσεως, στο *Δελτίον ΟΛΜΕ*, τόμ. Α΄, τχ. 11, 1952.
- Εισηγητική Έκθεση εις το Σχέδιον ΝΔ (3971/1959) Περί Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσεως, Οργανώσεως της Μέσης Εκπαίδευσεως και Διοικήσεως της Παιδείας, στο Βογιατζής, Γ., *Η Ελληνική Εκπαίδευσις: κείμενα και ομιλίας*, εκδόσεις Εθνικού Τυπογραφείου, Αθήναι 1961.

- Εισηγητική Έκθεση εις το Σχέδιον ΝΔ (3973/1959) Περί Ενοποίησης και Συντονισμού της Διοικήσεως της Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως, στο Βογιατζής, Γ., *Η Ελληνική Εκπαίδευσις: κείμενα και ομιλίες*, ό.π.
- Εισηγητική Έκθεση του Σχεδίου Νόμου Περί της Τεχνικής Εκπαιδεύσεως, στο Παπανούτσος Ε., *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π.
- Εισηγητική Έκθεση του ΝΔ 4379/1964 Περί Οργανώσεως και Διοικήσεως της Γενικής (Στοιχειώδους και Μέσης) Εκπαιδεύσεως, στο Παπανούτσος, Ε., *Αγώνες και αγωνία για την Παιδεία*, ό.π.
- Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικόν και Καποδιστριακόν Πανεπιστήμιον Αθηνών, «Το ζήτημα της επικείμενης εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως», εκδ. συγγρ., Αθήνα 1959.

Γ. Στατιστικά Στοιχεία

- Υπουργείο Εσωτερικών, “Στατιστική της εκπαιδεύσεως (κατά το ακαδημαϊκό έτος 1955-1956)”, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1959.

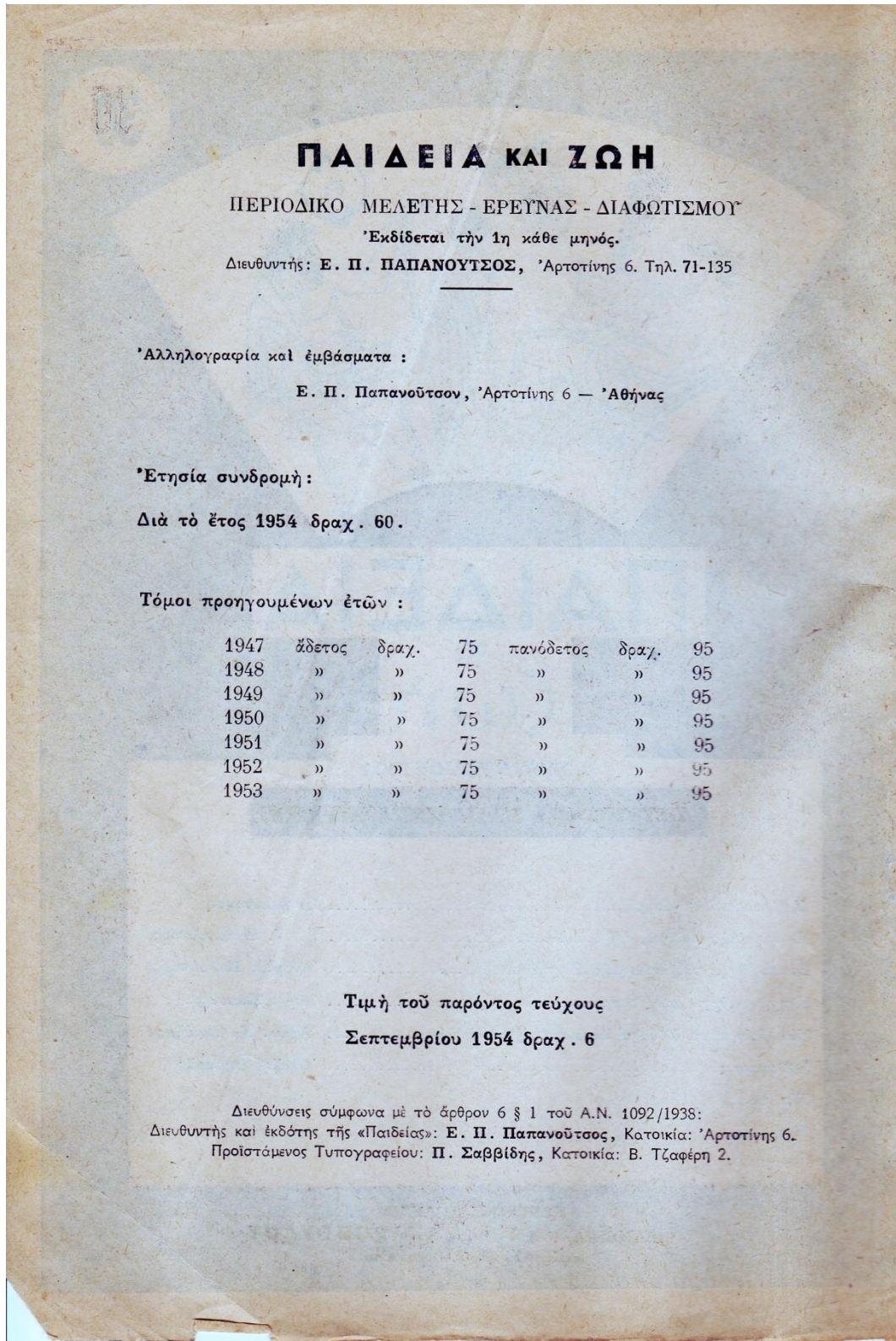
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α. ΕΞΩΦΥΛΛΑ ΤΕΥΧΩΝ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

Παιδεία και Ζωή, τχ. 30, τόμ. Γ', Σεπτέμβριος 1954 .

Εξώφυλλο

Εσώφυλλο εξωφύλλου

Ἡ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

μοναδικὸ στὴν Ἑλλάδα ἐπιστημονικὸ
παιδαγωγικὸ περιοδικό, ἀντιπροσωπεύει ἐπὶ
8 ἤδη χρόνια τὴν προοδευτικὴ ἐκπαι-
δευτικὴ κίνηση στὴ χώρα μας.

Ἡ ΠΑΙΔΕΙΑ καὶ ΖΩΗ

δὲν εἶναι ἐμπορικὴ ἐπιχείρηση, οὔτε ἔχει πιά
δεσμὸ μὲ κανέναν ἐκδοτικὸ Οἶκο. Ἐκδίδεται
ἀπὸ μιὰ Ὀμάδα ἀνθρώπων ποὺ πιστεύουν ὅτι τὸ
Ἕθνος θὰ προκόψει, μόνον ὅταν ἀναμορφωθεῖ
καὶ βρεῖ τὸ σωστὸ δρόμο τῆς ἡ παιδείας τοῦ λαοῦ
μας. Εἶναι λοιπὸν προσπάθεια καθαρὰ ἰδεολογικὴ
καὶ πατριωτικὴ.

Ἡ ΠΑΙΔΕΙΑ καὶ ΖΩΗ

γράφεται καὶ τυπώνεται μὲ προσωπικὲς θυσίες τοῦ ἐπιτελείου
τῶν Συνεργατῶν τῆς. Γι' αὐτὸ ἔχει τὸ θάρρος νὰ ἀπευθυνθεῖ
πρὸς τοὺς Ἀναγνώστες τῆς καὶ νὰ τοὺς παρακαλέσει νὰ
συστήσουν τὸ περιοδικὸ στοὺς φίλους των καὶ νὰ βοηθήσουν
στὴν πλατύτερη κυκλοφορία του.

ΝΕΑ ΒΙΒΛΙΑ

GILBERT HIGHET

Η ΤΕΧΝΗ ΝΑ ΔΙΔΑΣΚΗΣ

Μετάφραση : Εύαγ. Πανέτσου

Τὸ χρησιμώτερο, τὸ πιὸ συγχρονισμένο βιβλίον γιὰ κάθε «διδάσκοντα».

Μερικὰ ἀπὸ τὰ περιεχόμενα :

Ο ΔΑΣΚΑΛΟΣ. Τὰ ἀγαθὰ τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ δασκάλου καὶ οἱ δυσκολίες του. Οἱ ἀρετὲς τοῦ καλοῦ δασκάλου (γνώση τῶν θεμάτων, ἀγάπη στὸ μάθημα, ἀγάπη στοὺς μαθητές). Οἱ ἰκανότητες τοῦ καλοῦ δασκάλου (μνήμη, δύναμη θελήσεως, καλωσύνη).

ΟΙ ΜΕΘΟΔΟΙ ΤΟΥ ΔΑΣΚΑΛΟΥ. Ἡ προπαρασκευὴ, τὸ σχέδιο, ἡ ἀνανέωση τοῦ ὕλικου, ἡ μετάδοση καὶ οἱ μέθοδοί της.

ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΚΑΙ ΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΤΟΥΣ. Σοφιστές, Σωκράτης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης, Ἀλέξανδρος, Ἰησοῦς. Οἱ δάσκαλοι τῆς Ἀναγεννήσεως, οἱ Ἰησοῦίτις δάσκαλοι. Οἱ δάσκαλοι τοῦ δέκατου ἑνατοῦ αἰῶνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ εἰκοστοῦ. Οἱ πατέρες τῶν μεγάλων ἀνδρῶν.

Η ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΣΤΗΝ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΖΩΗ. Πατέρες καὶ μητέρες. Οἱ σύζυγοι καὶ αἱ σύζυγοι. Οἱ γιατροί, οἱ ψυχίατροι, οἱ κληρικοί. Ἡ διαφήμιση, ἡ προπαγάνδα. Κομμουνιστικὴ ἐκπαίδευση τῶν αἰχμαλώτων. Συγγραφεῖς καὶ καλλιτέχνες.

Η ΤΕΧΝΗ ΝΑ ΔΙΔΑΣΚΗΣ

Εἶναι ἓνα βιβλίον χρήσιμο γιὰ κάθε ἐκπαιδευτικό,
γιὰ κάθε γονέα, γιὰ κάθε μορφωμένο ἄνθρωπο

— 000 —

Ι Κ Α Ρ Ο Σ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ, Βουλῆς 4, Ἀθῆναι

93

ΠΑΙΔΕΙΑ και ζωή

ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1961

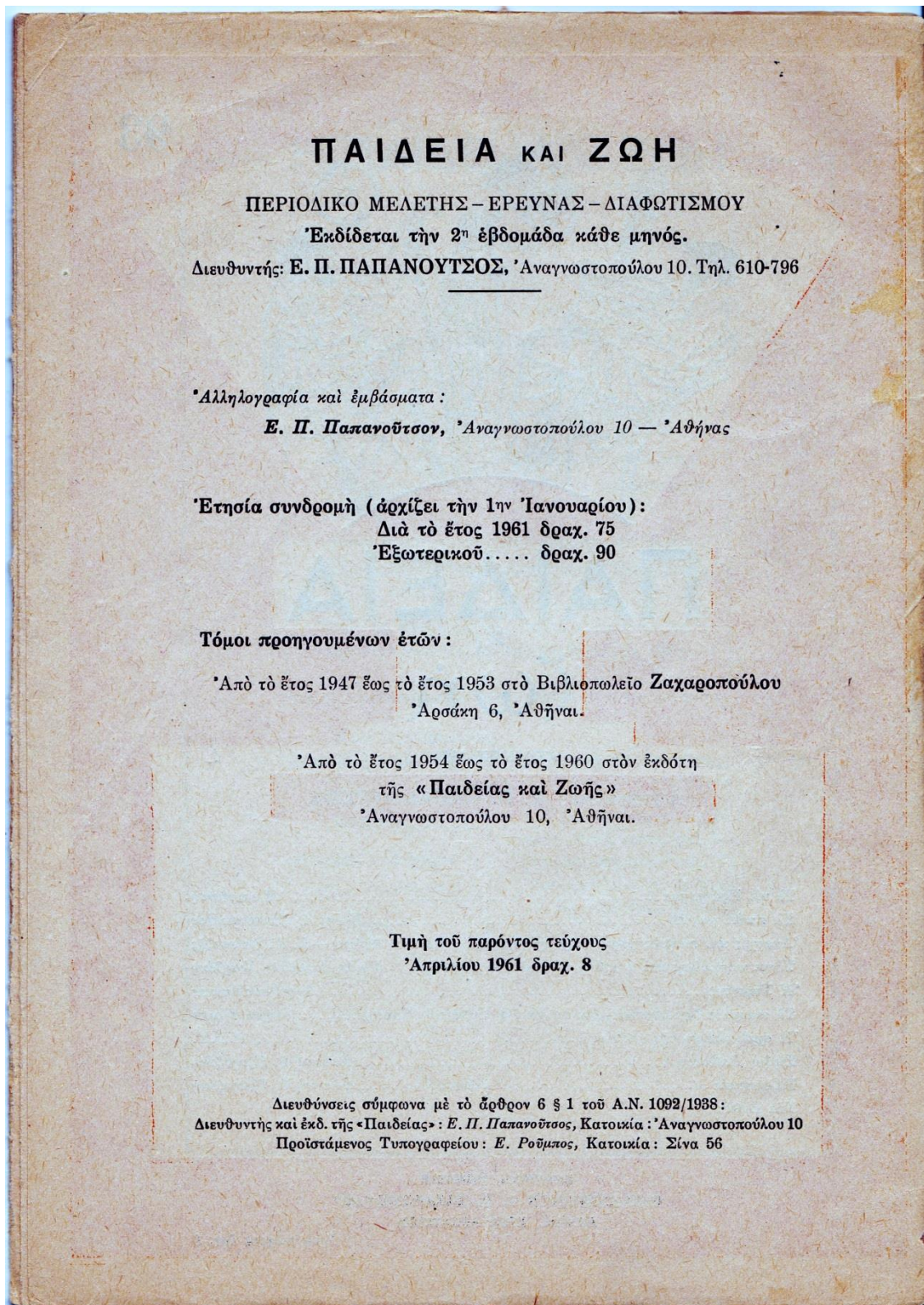
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

Τò νέο Πρόγραμμα..... 'Η Διεύθυνση
Τὰ παιδιά μας (II)..... Καίτη Α. Στασινοπούλου
'Απαρχές και πρώιμες μορφές τῆς ἀγωγῆς (II)... Richard Meister — Κ. Γ. Καλαντζῆς
Τύποι νοημοσύνης και ἡ σχέση τους με τὸν χαρακτήρα Μαρία Παπαδάκη-Χουρδάκη
'Η Σοφιστική..... Ἀγησίλαος Ντόκας
Τὰ πνευματικῶς καθυστερημένα παιδιά στη Σοβιετική Ἐνωση..... Joseph Wortis
'Η σχεδιοποίηση τῆς παιδείας..... Μ.Π.Η.
Ειρήνη Παϊδοῦση..... Φωτεινὴ Θ. Τζωρτζάκη
Βιβλιοκρισία..... Φωτεινὴ Θ. Τζωρτζάκη
Νέα Βιβλία

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΠΩΛΗΣΙΣ
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ Ι. Ν. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΘΗΝΑΙ, ΣΤΟΑ ΑΡΣΑΚΕΙΟΥ

Τιμὴ τεύχους δρχ. 8

Εξώφυλλο

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΜΕΛΕΤΗΣ - ΕΡΕΥΝΑΣ - ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

Έκδίδεται την 2^η εβδομάδα κάθε μηνός.

Διευθυντής: **Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ**, Αναγνωστοπούλου 10, Τηλ. 610-796

*Αλληλογραφία και ἐμβάσματα :

Ε. Π. Παπανούτσος, Αναγνωστοπούλου 10 — *Αθήνας

*Ετησία συνδρομή (ἀρχίζει την 1ην Ιανουαρίου):

Διὰ τὸ ἔτος 1961 δραχ. 75

*Ἐξωτερικοῦ..... δραχ. 90

Τόμοι προηγουμένων ἐτῶν :

*Απὸ τὸ ἔτος 1947 ἕως τὸ ἔτος 1953 στὸ Βιβλιοπωλεῖο **Ζαχαροπούλου**

*Αρσάκη 6, *Αθήναι.

*Απὸ τὸ ἔτος 1954 ἕως τὸ ἔτος 1960 στὸν ἐκδότη

τῆς «**Παιδείας καὶ Ζωῆς**»

*Αναγνωστοπούλου 10, *Αθήναι.

Τιμὴ τοῦ παρόντος τεύχους

*Ἀπριλίου 1961 δραχ. 8

Διευθύνσεις σύμφωνα με τὸ ἄρθρον 6 § 1 τοῦ Α.Ν. 1092/1938:

Διευθυντής καὶ ἐκδ. τῆς «Παιδείας»: **Ε. Π. Παπανούτσος**, Κατοικία: Αναγνωστοπούλου 10

Προϊστάμενος Τυπογραφείου: **Ε. Ροῦμπας**, Κατοικία: Σίνα 56

Πωλούνται σὲ ὅλα τὰ Βιβλιοπωλεῖα

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

1. ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ

Σελ. 455. 3η ἔκδ. βελτιωμένη. Δρχ. 120

2. ΗΘΙΚΗ

Σελ. 450. 2η ἔκδ. βελτιωμένη. Δρχ. 120

3. ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΑ

Σελ. 443. Δρχ. 120

4. ΠΑΛΑΜΑΣ-ΚΑΒΑΦΗΣ-ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΣ

Σελ. 277. 2η ἔκδ. βελτιωμένη. Δρχ. 45

5. ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΠΑΙΔΕΙΑ

Σελ. 366. Δρχ. 100

**ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ “ΙΚΑΡΟΣ,,
Βουλῆς 4, Ἀθῆναι**

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

μοναδικό στην Ελλάδα επιστημονικό παιδαγωγικό περιοδικό, που αντιπροσωπεύει την προοδευτική εκπαιδευτική κίνηση στη χώρα μας, μπήκε στο 15^ο έτος της ζωής της.

— Είσαι Άναγνώστης της «Παιδείας και Ζωής»;
Έξασφάλισέ της ακόμη έναν Άναγνώστη για το 1961.

— Είσαι Συνδρομητής της «Παιδείας και Ζωής»;
Έξασφάλισέ της ακόμη ένα Συνδρομητή για το 1961.

Έτσι θα βοηθήσετε το καθαρά ιδεολογικό τουτο περιοδικό στον πνευματικό και έθνικό αγώνα του.

**Νέοι συνδρομητές
συμπληρώσετε και ταχυδρομήσετε το Δελτάριο:**

Προς την
«ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ»
Άναγνωστοπούλου 10
Άθήνας

Παρακαλώ να με εγγράψετε συνδρομητή για ένα έτος στο περιοδικό σας. Τη συνδρομή μου θα εμβάσω με ταχ/κήν επίταγή εντός του έτους.

Όνομα .....

Διεύθυνση .....

Ήμερομηνία .....

Υπογραφή .....

Γ. ΑΛΛΑΓΗ ΤΙΤΛΟΥ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΘΕΣΙΑ

Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Α', τχ. 1, Αθήναι 15 Ιανουαρίου 1952, σσ. 1-2.

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Μηνιαίο Περιοδικό Μελέτης — Έρευνας — Διαφωτισμού

ΕΤΟΣ Α' ● ΑΘΗΝΑΙ, 15 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1952 ● ΤΕΥΧΟΣ 1

Παιδεία και Ζωή

Ὁ τίτλος πού δώσαμε στό περιοδικό μας γιά νά ἐγκαινιάσωμε μιὰ νέα σειρά τευχῶν του, δέν μπήκε τυχαῖα στό ἐξώφυλλο. Ἔχει, ἐπιθυμοῦμε νά ἔχη βαθύτερη σημασία. Ἐξωτερικεύει τήν κύρια γραμμή πού χαρακτηρίζει τήν ἀντίληψή μας γιά τήν οὐσία καί τίς ἐπιδιώξεις τῆς παιδευτικῆς λειτουργίας καί θέλομε νά ἐπισημάνη τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο τό περιοδικό μας δά θέτη καί δά ἐλέγχη τίς προσπάθειες πού ἀποβλέπουν στήν ἀναμόρφωση τοῦ σχολικοῦ μας καθεστώτος, στήν ἀνάπλαση τῆς ἐθνικῆς μας παιδείας. Ἡ παιδεία εἶναι ἀπό τή φύση τῆς καί κατὰ τή γνήσιαν ἐννοιά τῆς μιὰ λειτουργία τῆς ζωῆς. Αὐτό δά πῆ ὅτι γιά νά ζήσῃ ὁ ἄνθρωπος παιδεύεται—καί παιδεύεται ἀκριβῶς γιά νά ζήσῃ. Ἄς φαίνεται ταυτολογική αὐτή ἢ φράση· τό κάθε σκέλος τῆς ἐμπλουτίζει καί ἀποσαφηνίζει τό νόημα τοῦ ἄλλου. Ἡ μόρφωση εἶναι μιὰ ἀπό τίς θεμελιώδεις ἀνάγκες τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου· μέ αὐτήν ὁ ἄνθρωπος ἐξοπλίζεται σωματικά καί ψυχικά, γιά νά βγάλῃ πέρα τό δύσκολο καί ἱερὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς, τῆς ὑλικῆς μαζί καί πνευματικῆς. Ἐπομένως ἡ παιδεία καί ὡς περιεχόμενο καί ὡς σκοπός καί ὡς μέθοδος δέν μπορεῖ νά νοηθῇ ἔξω ἀπό τή ζωή. Γι' αὐτήν προορίζεται καί ἀπ' αὐτήν ὀφείλει ν' ἀντλή τίς ἐπιδιώξεις, τά μέσα, τοὺς τρόπους τῆς ἐργασίας τῆς.

Ὁλόκληρο λοιπὸν πρόγραμμα, μιὰ ὀρισμένη καί ἐντελῶς σαφῆς προοπτική, ἓνα αἶτημα ἀφετηριακό καί μαζί ἓνα σταθερὸ μέτρο καί κριτήριο περιλαμβάνεται μέσα σ' αὐτό τὸν πολὺ ἀπλὸ τίτλο: Παιδεία καί Ζωή. Δηλώνει χωρὶς περιφράσεις οὔτε δισταγμοὺς ὅτι σκοπός μας ἔγινε νά ταχθοῦμε μέ κάθε τι ζωντανό στή θεωρία καί στήν πράξη τῆς ἀγωγῆς καί νά πολεμήσωμε μέ ὅλες μας τίς δυνάμεις τὴν κάθε λογῆς νέκρα στίς σκέψεις καί στίς ἐνέργειες πού προβάλλουν τὴν ἀξίωση νά διαπαιδαγωγήσουν τὴ νεότητα τοῦ ἔθνους μας καί νά διαμορφώσουν τό ἱστορικό του Αὔριο. Πολλές μορφές ὑποδύεται γιά νά κρύψῃ τὴν ἀληθινὴ τῆς ὑπόσταση ἢ νέκρα μέσα στό σύστημα καί στίς μεθόδους τῆς ἀγωγῆς τῶν νέων μας, τῆς ἐσωσχολικῆς καί τῆς ἐξωσχολικῆς. Χρέος κάθε ζωντανοῦ ἐκπαιδευτικοῦ καί κάθε πνευματικοῦ ἀνθρώπου πού πονεῖ αὐτὴ τὴν ἀγαπημένη ἐλληνικὴ γῆ, εἶναι ν' ἀποκαλύπτῃ τίς ἐνέδρες τῆς καί νά στηλιτεύῃ τὴ διαβρωτικὴ τῆς ἐνέργεια, τό ψεῦδος, τὴν ὑποκρισία τῆς. Παράλληλα, χρέος του ἐπίσης εἶναι ὁ

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ, Ἰανουάριος 1952—1

Ίδιος να συνειδητοποιήσει και να βοηθήσει τις ζωντανές δυνάμεις που θα χαρίσουν στο λαό μας μια φωτισμένη, γνήσια, ουσιαστική παιδεία, για να αναπτυχθούν και να επιβληθούν. Σ' αυτό τον ωραίο αγώνα έρχεται και το περιοδικό μας να προσφέρει ολοπρόθυμα την επικουρία του.

Θα μπορούσαμε από τώρα να ονομάσουμε τους συνεργάτες, παλαιούς και νέους, καθώς και τα άρθρα που πρόκειται να φιλοξενηθούν στα τεύχη του νέου Έτους. Προτιμούμε όμως αντί να εξαγγείλωμε υποσχέσεις ήχηρές, να αφήσουμε τα ίδια τα πράγματα να μιλήσουν με την πειστική τους γλώσσα. Ένα μόνο είναι ανάγκη να τονίσουμε: ότι το περιοδικό μας θα μείνει σταθερό στη γραμμή του που είναι: η αμερόληπτη επιστημονική έρευνα των εκπαιδευτικών προβλημάτων, ο αντικειμενικός διαφωτισμός του κοινού άπάνω στα ζητήματα της αγωγής, η αφατρίαστη κριτική των προσπαθειών και των ιδεών των σχετικών με την ανάπτυξη και ανόρθωση του Έλληνικού Σχολείου. Πολιτικός με τη στενή σημασία του όρου, δηλ. κομματικός, ούτε υπήρξε ούτε θα είναι ποτέ ο σκοπός μας. Η υπόθεση της παιδείας είναι έθνική· έθνική επομένως θα είναι πάντα και η σκοπιά από την οποία θα εξετάζονται στίς στήλες του περιοδικού μας τα ζητήματά της. Όχι απλώς το παρόν, αλλά ολόκληρο το μέλλον του λαού μας κρέμεται από την αγωγή που θα δώσουμε στα παιδιά του. Με ανάλογη λοιπόν σοβαρότητα και επίγνωση ευδυνών πρέπει όλοι όσοι κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο ασχολούνται με αυτό το έθνικό θέμα, να έρευνούν τα προβλήματά του.

Άς σημειωθεί ακόμα ότι, επειδή πιστεύουμε στην πολύπλευρη φύση της παιδευτικής λειτουργίας, δεν πρόκειται να στενέψουμε τον όριζοντα του περιοδικού μας και στίς στήλες του να φιλοξενούμε μόνο τα άρθρα που σχετίζονται άμεσα με τη σχολική πράξη. Άπ' εναντίας θα είμαστε πάντοτε έτοιμοι να προσφέρουμε τις σελίδες του και σε όσους έχουν τη διάθεση να πραγματευθούν θέματα γενικότερου πνευματικού διαφέροντος. Ο Δάσκαλος φιλοδοξούμε να βρή μέσα στο περιοδικό μας γνώσεις και ιδέες που μπορούν να διεγείρουν, να πλουτίσουν, να φωτίσουν το πνεύμα του—γιατί πιστεύουμε ότι μόνο άμα ο Ίδιος ύψωθεί πνευματικά και καλλιεργηθεί, θα μπορέσει να έκτελέσει ζωντανά το διδακτικό του έργο. «Παιδαγωγικό» βέβαια είναι κατά κύριο λόγο το περιοδικό μας, αλλά με το νόημα ότι πρόθεσή του έχει όχι απλώς να τελειοποιήσει την εκπαιδευτική μηχανή, αλλά να δρέψει και να τονώσει την εκπαιδευτική ψυχή.

Με αυτές τις προσδοκίες και τις επαγγελίες εγκαινιάζουμε από το τεύχος τουτο την «Παιδεία και Ζωή». Η Διεύθυνση του περιοδικού δεν θα λογαριάσει κόπους για να κρατήσει ύψηλά την ποιότητά του. Και ο Έκδότης θα καταβάλει κάθε προσπάθεια για να εξασφαλίσει την τακτική και εύπρεπή εμφάνισή του—πράγμα καθόλου εύκολο, άμα σκεφθεί κανείς τα επίπεδα όπου έφτασαν σήμερα οι δαπάνες για κάθε έκδοτική εργασία. Στους αναγνώστες του περιοδικού, και μάλιστα στους Έκπαιδευτικούς, άπόκειται τώρα να έκτιμήσουν αυτή την προθυμία και να περιβάλουν το περιοδικό μας με την αγάπη και με την υποστήριξή τους. Θέλομε να ελπίζωμε ότι και στη νέα σειρά των εκδόσεών μας δεν θα μάς λείψει ούτε η έμπιστοσύνη ούτε η στοργή τους.

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Γ. ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΑ ΑΡΘΡΑ

I. Το Γλωσσικό ζήτημα

Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Και πάλι το πρόγραμμά μας», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Γ', τχ. 25, Αθήναι 1 Απριλίου 1954, σσ. 1-2.

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Μηνιαίο Περιοδικό Μελέτης—Έρευνας—Διαφωτισμού

ΕΤΟΣ Γ' — ΑΘΗΝΑΙ, 1 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1954 — ΤΕΥΧΟΣ 25.

Και πάλι τὸ πρόγραμμά μας.

Ἡ μικρὴ καθυστέρηση στὴν ἔκδοση τοῦ νέου τόμου τοῦ περιοδικοῦ μας, τῶν τευχῶν τοῦ ἔτους 1954, ὀφείλεται στὴν ἀνάγκη ποὺ παρουσιάστηκε νὰ τεθεῖ σὲ νέα βάση ἢ προσπάθειά μας καὶ νὰ ἀναθεωρηθοῦν οἱ ἔκδοτικοί της ὅροι.

Ἀπὸ τὸ πρῶτο κιόλας τεῦχος μας εἶχαμε δηλώσει ὅτι ἡ «Παιδεία» δὲν ἀποτελεῖ ἐμπορικὴν ἐπιχείρηση, ἀλλὰ ἐκδίδεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη, τὴν ἐντελῶς ἰδεολογικὴ καὶ πατριωτικὴ, ποὺ αἰσθάνεται ἕνας κύκλος ἀνθρώπων, νὰ κινήσει τὸ ζωηρὸ ἐνδιαφέρον ὅχι μόνο τῶν ἐκπαιδευτικῶν, ἀλλὰ γενικότερα τοῦ λαοῦ μας, γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ μας προβλήματα καὶ νὰ βοηθήσει στὴν ἀνάπλαση τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου. Ὅτι ἡ συμβολή της στὸ διαφωτισμὸ τοῦ κοινοῦ καὶ στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῶν ζητημάτων δὲν ὑπῆρξε ἀσήμαντη, τὸ μαρτυροῦν οἱ ἑπτὰ μεγάλοι τόμοι της ποὺ μὲ τὰ περιεχόμενά τους ἐπῆραν ἤδη ὅχι εὐκαταφρόνητη θέση μέσα στὴ νεοελληνικὴ παιδαγωγικὴ βιβλιογραφία.

Μὲ τίς ἴδιες προθέσεις θὰ συνεχίσουμε καὶ στὸ μέλλον τὸν ἀγώνα μας. Ἐλεύθεροι μάλιστα σήμερα ἀπὸ κάθε δέσμευση πρὸς ὀρισμένον ἐκδοτικὸ οἶκο, θὰ ἀναπτύξουμε τὴν ἐργασία μας πλαταίνοντας περισσότερο τὴ βάση της καὶ ἀνοίγοντας τὸν ὀρίζοντά της. Χωρὶς νὰ ἀπομακρυνθοῦμε ἀπὸ τὴν κύρια ἐπιδίωξή μας ποὺ θὰ εἶναι πάντοτε ἡ ἀναμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας σὲ ὅλη τὴν κλίμακά της (ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο ἕως τὸ Πανεπιστήμιο) καὶ ἡ προαγωγή τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν προστασίας τοῦ παιδιοῦ, θὰ στρέψουμε τὸ ἐνδιαφέρον μας καὶ πρὸς τὰ ἄλλα μεγάλα θέματα τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Χώρας, μὲ τὴν εὐγενικὴ φιλοδοξία νὰ ἀγωνιστοῦμε καὶ μεῖς μαζί μὲ ὅλες τίς φωτισμένες δυνάμεις τοῦ τόπου γιὰ τὴν ἐξυγίανση τῆς συλλογικῆς ζωῆς καὶ γιὰ τὴν προαγωγή τοῦ πολιτισμοῦ μας.

Αὐτῆς τῆς ζωῆς καὶ αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ συνάρτηση εἶναι καὶ ἡ παιδεία. Δὲν ἀπομακρυνόμαστε λοιπὸν ἀπὸ τὸν ἄξονά μας, ὅταν παράλληλα πρὸς τὰ ἐκπαιδευτικὰ κάνουμε ἀντικείμενο τῆς ἔρευνάς μας καὶ τὰ ἄλλα προβλήματα τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς. Πρόσφατα στὴν ἱστορικὴ συνείδηση τοῦ λαοῦ μας γεγονότα καὶ ἡ καθημερινὴ πείρα διδάσκουν

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ, Ἀπρίλιος 1954—1

ὅτι, ἂν ἀκόμη ἡ ἐλληνικὴ παιδεία δὲν ἐβρῆκε τὸ σωστό της δρόμο, ἀλλὰ ταλαιπωρεῖται καὶ ἀναρχεῖται, αἰτία εἶναι ἡ ἀταξία, ἡ σύγχυση καὶ οἱ ποικίλες παρεξηγήσεις (ἄλλες ἀσύνειδες καὶ ἄλλες ἐμπρόθετες) ποὺ ἀποτελοῦν τὴ μόνιμη νόσο τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς. Φτάνει νὰ σκεφτεῖ κανεὶς τὴν ἀμάθεια ποὺ ἐπικρατεῖ ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος καὶ τὴν ἐκμετάλλευση ποὺ γίνεται ἀπὸ τὸ ἄλλο στὴν περιοχὴ τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος, γιὰ νὰ βεβαιωθεῖ ὅτι νοσεῖ σήμερα ὄχι μόνο ἡ παιδεία, ἀλλὰ ὁλόκληρος ὁ πνευματικὸς μας πολιτισμὸς. Κάτι περισσότερο μάλιστα : ὅτι ἀμοιβαῖα τὸ ἓνα σύμπτωμα εἶναι αἰτία καὶ μαζὶ ἀποτελεσμα τοῦ ἄλλου.

Ἰδεολογικὴ μας γραμμὴ (καὶ ἔχομε διακηρύξει καὶ διακηρύττομε ἄλλη μιὰ φορά) εἶναι τὸ πρόγραμμα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτισμοῦ. Τὸν δημοτικισμὸ δὲν τὸν θεωροῦμε ἀπλῶς καὶ μόνο λύση πρακτικὴ τοῦ γλωσσικοῦ μας προβλήματος, ἀλλὰ γενικότερη ἀρχὴ προορισμένη νὰ ἐξυγιάνει καὶ νὰ ἀνανεώσει ὁλόκληρη τὴν πνευματικὴ μας ζωὴ. Γιατὶ ἐπιδιώξῃ του εἶναι νὰ στραφοῦμε πρὸς τὰ ζωντανὰ στοιχεῖα τοῦ ἐθνικοῦ μας πολιτισμοῦ, νὰ ὑψώσομε τὸ λαὸ μας στὴν ἐπίγνωση τοῦ δικοῦ του ἠθους καὶ ὕφους καὶ νὰ ἀπομακρύνομε ἀπὸ τὴν πνευματικὴ μας ζωὴ κάθε ψεῦδος καὶ κάθε προσποίηση. Μὲ πολιτικὲς ἐπιδιώξεις ὁποιοῦδήποτε κόμματος δὲν συνυφαίνεται καθόλου ἡ ἰδέα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ δημοτισμοῦ. Καὶ κάθε ἀπόπειρα νὰ θεωρηθεῖ μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο ἀλληλέγγυη πρὸς ὀρισμένη κομματικὴν ἰδεολογία—δὲν ἔχει καθαρὰ τὰ ἐλατήρια. Τὸ θέμα ὁλόκληρο βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὶς διενέξεις τοῦ κομματικοῦ στίβου : εἶναι θέμα κατὰ βάση ἐθνικό.

Ὁ δημοτικισμὸς καὶ ἡ ζωντανή, ἡ θεμελιωμένη στὰ αὐθεντικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐθνικοῦ μας πολιτισμοῦ παιδεία βρίσκονται πάλι σὲ διωγμὸ στὸν τόπο μας, ὅπως δείχνουν μερικὰ βαρεῖς μορφῆς συμπτώματα. Γιὰ τοῦτο χρειάζεται πάλι ἀγώνας, γιὰ νὰ σώσομε τὴν ἰδέα τοῦ δημοτισμοῦ ἀπὸ τὶς συκοφαντίες τῶν κακοπροαίρετων ἀντιπάλων καὶ τὶς παρεξηγήσεις ἀμαθῶν καὶ ἀφελῶν φίλων. Σ' αὐτὸ τὸν ἀγώνα θὰ ταχθεῖ μὲ ὅλες του τὶς δυνάμεις τὸ περιοδικό μας. Καὶ ἐπειδὴ αὐτὴ τὴ φορά δὲν ὑπάρχει πίσω του ἐκδότης, ἀλλὰ ἡ ἔκδοση γίνεται καὶ μὲ οἰκονομικὲς ἀκόμη θυσίες τῶν κυριότερων συνεργατῶν του, ἐλπίζομε ὅτι ὅσοι ἐκτιμοῦν τὴν προσπάθειά μας καὶ καταλαβαίνουν τὴν ἐθνικὴ της σημασία δὲν θὰ ἀρνηθοῦν τὴ συμπαράστασή τους.

Ἡ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

II. Η Τεχνική – Επαγγελματική Εκπαίδευση

Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Εκπαίδευση και Οικονομική Πρόοδος», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Θ', τχ. 82, Αθήνα Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1960, σσ. 1-2.

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Μηνιαίο Περιοδικό Μελέτης – Έρευνας – Διαφωτισμού

Διευθυντής: Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ

ΕΤΟΣ Θ' • ΑΘΗΝΑΙ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ 1960 • ΤΕΥΧΟΣ 82

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΡΟΟΔΟΣ

Ἄνεκαθεν ἀπ' αὐτὴν ἐδῶ τῆ στήλῃ τονίζομε ὅτι ἀναμόρφωση τῆς παιδείας σημαίνει οἰκονομικὴ πρόοδο τοῦ τόπου. Ὅτι οἱ δαπάνες γιὰ τὴ δημόσια ἐκπαίδευση εἶναι οἱ παραγωγικότερες ἐπενδύσεις ποὺ μπορεῖ νὰ κάνει ἓνα προνοητικὸ καὶ φωτισμένο Κράτος. Συγκεκριμένα στὸ τεῦχος μας τοῦ Ἀπρίλη 1955 χαρακτηρίζαμε τὸ ἐκπαιδευτικὸ μας πρόβλημα «κατ' ἐξοχὴν οἰκονομικὸ» καὶ ἐξηγοῦσαμε τοῦτο ὡς ἐξῆς : «Οἰκονομικὸ, γιὰτὶ δὲν μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ αὐξηση τοῦ ἐθνικοῦ μας εἰσοδήματος, γιὰ ἀνάπτυξη τῶν πλουτοπαραγωγικῶν δυνάμεων τοῦ τόπου, γιὰ ὑλικὴ πρόοδο τῶν πενόμενων τάξεων τοῦ λαοῦ μας, χωρὶς παράλληλα νὰ σκεφθοῦμε ἂν μὲ τὴν ἐκπαίδευση ποὺ δίνομε στὰ παιδιὰ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ τὰ κάνομε ἱκανὰ νὰ ἐργαστοῦν αὔριο γιὰ τὴν ἀνάπλαση τῆς ἐθνικῆς μας οἰκονομίας, γιὰ τὴν κατεύθυνσή της πρὸς τὴν τροχιά ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ σημερινὲς περιστάσεις, ἢ μήπως τὸ σχολεῖο ἐργάζεται ἀνάποδα ἀπὸ ὅ,τι ὑπαγορεύουν οἱ ὅροι τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ μας, καὶ ἀντὶ νὰ βοηθεῖ στὴν ἐφαρμογὴ ἐνὸς ὑγιοῦς καὶ θετικοῦ οἰκονομικοῦ προγράμματος, μὲ τὴ μὀρφωση ποὺ παρέχει στὰ ἐλληνοπούλα θὰ καταστήσει αὔριο ἐντελῶς ἀδύνατη τὴν ἐκτέλεσή του».

Αὐτὴ τὴν τοποθέτηση τοῦ ζητήματος τὴ διακηρύττουν καὶ οἱ κορυφαῖοι οἰκονομολόγοι τῆς χώρας μας. Στὴν πρόσφατη μελέτη τοῦ «Οἰκονομικὴ ἀνάπτυξις καὶ Τεχνικὴ ἐκπαίδευσις» ὁ Διοικητὴς τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος καθηγητὴς κ. Ξεν. Ζολώτας γράφει : «Οὐδεὶς προγραμματισμὸς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως ἐπιτρέπεται νὰ θεωρηθῆ ὡς πραγματικὸς προγραμματισμὸς, οὔτε δύναται νὰ ἔχη πιθανότητα ἐπιτυχίας, ἐφ' ὅσον δὲν προβλέπει εἰς τὸν προσήκοντα βαθμὸν περὶ τῆς συστηματικῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὴν νεωτέραν τεχνολογίαν καὶ τὰς μεθόδους ὀργανώσεως. Ὁ παράγων τῆς τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως εἶναι τόσον οὐσιώδης, ὥστε καὶ εἰς περίπτωσιν ἐλλείψεως γενικωτέρου οἰκονομικοῦ προγράμματος, θὰ ἤρκει ἢ συστηματικὴ ἐκπαίδευσις τοῦ πληθυσμοῦ εἰς τὰς νεωτέρας μεθόδους παραγωγῆς καὶ ὀργανώσεως διὰ νὰ πραγματοποιηθῆ ἀξιοσημεῖωτος προώθησις τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως» (σελ. 11). Τὸ ἴδιο ὑποστηρίζει στὸ ἄρθρο του

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ, Ἰανουάριος - Φεβρουάριος 1960 — 1

«Αἱ σύγχρονοι κατευθύνσεις εἰς τὴν τεχνικὴν ἐκπαίδευσιν» (Ἐφημ. Ναυτεμπορικὴ, 2 Ἰανουαρ. 1960) ὁ καθηγητὴς τῆς Οἰκονομικῆς στὸ Ἐ. Μ. Πολυτεχνεῖο κ. Σωτ. Ἀγαπητίδης. «Ἡ ἐπ'άνδρωσις» γράφει «τῶν διαφόρων κλάδων μὲ στελέχη τεχνικῶς μορφωμένα ἀποτελεῖ προϋπόθεσιν τῆς οἰκονομικῆς ἀναπτύξεως, σημαντικωτέραν καὶ τῆς ἐξευρέσεως κεφαλαίων. Τὰ ὑλικά μέσα δὲν εἶναι δυσχερὲς νὰ εὑρεθοῦν ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀποταμιεύσεως. Ἄνευ ὅμως ἀξιολόγου τεχνικοῦ καὶ ὀργανωτικοῦ ἐπιπέδου τὰ διαθέσιμα κεφάλαια δὲν ἀποδίδουν ἱκανοποιητικῶς, συχνὰ δὲ καὶ δὲν ἀπορροφῶνται».

Καὶ δὲν εἶναι μόνο οἱ οἰκονομολόγοι ποὺ διαλαλοῦν αὐτὲς τὶς ἐξώφθαλμες ἀλήθειες· τὶς φωνάζουν καὶ οἱ πολιτικοὶ μας ἄνδρες, ὅσοι καὶ ὅταν εἶναι μέσα καὶ ἐξω ἀπὸ τὴ Βουλὴ. Διαφωνίες λοιπὸν δὲν ὑπάρχουν. — Καὶ ὅμως δὲν γίνεται τίποτα. Ἀπόδειξη ἡ κατανομὴ τῶν δημοσίων ἐπενδύσεων στὸν νέο Κρατικὸ Προϋπολογισμό (1960): Γεωργία καὶ Ἀλιεΐα 2444 ἑκατομμύρια δραχμῶν, Βιομηχανία καὶ Ἐνέργεια 1704, Τουρισμὸς 393, Συγκοινωνία καὶ Τηλεπικοινωνία 1662, Νομαρχιακὰ Προγράμματα γιὰ μικρὰ κοινωφελῆ ἔργα 736—καὶ σὲ ὅλους τοὺς λοιποὺς τομεῖς 681. Σ'αὐτοὺς τοὺς «λοιποὺς» τομεῖς βρίσκεται ἡ δημοσία υγεία, ὁ οἰκισμὸς, ἡ ὑδρευση... καὶ ἡ Ἐκπαίδευση! Καὶ τοῦτο πότε; Ὅταν ὑπάρχει νομοθετημένη καὶ «ἐν ἐξελίξει» μιὰ ὑποτιθέμενη Ἐκπαιδευτικὴ Μεταρρύθμιση ποὺ πρόκειται νὰ στρέψει τοὺς νέους πρὸς τὴν τεχνικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ ἐκπαίδευση. Ὅταν δηλαδὴ εἶναι ἀνάγκη νὰ ἰδρυθοῦν σὲ ὅλα τὰ διαμερίσματα τῆς χώρας καὶ νὰ ἐξοπλισθοῦν (μὲ ἐργαστήρια καὶ ἐγκαταστάσεις) σχολεῖα ποὺ στοιχίζουν ἀκριβά, γιὰτὶ ἐδῶ δὲν ἀρκοῦν οἱ τέσσερις τοῖχοι, ὁ μαυροπίνακας καὶ ὁ πειναλέος δάσκαλος.

Τί νὰ συμβαίνει τάχα ; Μήπως δὲν ὑπακούει τὸ σκάφος τῆς Πολιτείας στὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴν ἡγεσία του ; Μήπως δὲν ἔχομε πάρει τὸ πράγμα στὰ σοβαρὰ καὶ περιμένουμε νὰ γίνῃ μόνο του τὸ θαῦμα, χωρὶς οὔτε νὰ ξοδέψουμε οὔτε νὰ κουρασθοῦμε ; Ἡ μήπως μάθαμε πιά νὰ κοροϊδεύουμε καὶ νὰ κοροϊδευόμαστε ;

Ἄς δώσει μόνος του ὁ ἀναγνώστης τὴν ἀπάντησιν ποὺ θὰ βρεῖ ὅτι ταιριάζει.

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Μηνιαίο Περιοδικό Μελέτης — Έρευνας — Διαφωτισμού

ΕΤΟΣ Ζ'

• ΑΘΗΝΑΙ, ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1958

• ΤΕΥΧΟΣ 72

ΑΛΛΑΓΗ ΠΡΟΟΠΤΙΚΗΣ

Δύο τρόποι υπάρχουν να προαχθεί η τεχνική εκπαίδευση των νέων μας και τα σχολεία που την παρέχουν να ύψωθούν στην κοινή συνείδηση και να εκτελέσουν τον κοινωνικό και έθνικό προορισμό τους. Ο πρώτος είναι το Κράτος να δώσει σ' αυτό τον τύπο παιδείας θέση εξέχουσα μέσα στον Οικονομικό Προγραμματισμό του και τις δαπάνες της να τις περιλάβει μέσα στα κονδύλια των παραγωγικών επενδύσεων. Ο δεύτερος είναι ψυχολογικός: ανάγκη να διαφωτισθεί ο λαός μας και να κάνει συνείδηση ένα αναμφισβήτητο πια σήμερα γεγονός: ότι η τεχνική κατάρτιση των νέων δεν είναι μόνο ωφέλεια τῆς εθνικῆς οικονομίας μας, αλλά και έγγυση για την επαγγελματική και την κοινωνική τους αποκατάσταση.

Μόνο στις δημηγορίες τους, στις αγορεύσεις του κοινοβουλίου, στις δηλώσεις προς τον Τύπο και στις όμιλίες τους σε εκπαιδευτικά συνέδρια οί πολιτικοί μας ήγέτες υπερακοντίζουν ο ένας τον άλλο εξαιρώντας τη σημασία τῆς τεχνικῆς παιδείας για την οικονομική ανόρθωση του τόπου, την αύξηση του εθνικοῦ εισοδήματος, την ύψωση τῆς πολιτιστικῆς στάθμης του λαοῦ μας. "Όταν ὡς Κυβέρνηση συντάσσουν τον Κρατικό Προϋπολογισμό ἢ ὡς Ἀντιπολίτευση τὸν κρίνουν, παραλείπουν να προσέξουν τὴν ἀνήκουστη καὶ ἀσύγνωστη ἰσχνότητα τῶν κονδυλίων ποὺ ἀναγράφονται γι' αὐτὴ τὴ λειτουργία. Πρὸς ἔργα γόνιμα, δημιουργικὰ ἐνὸς καλύτερου οἰκονομικοῦ μέλλοντος ὑπόσχονται να κατευθύνουν τὰ κρατικὰ ἔσοδα, καὶ ὅμως λησμονοῦν ὅτι προϋπόθεση ἐπιτυχίας κάθε τέτοιου ἔργου εἶναι ὁ ἀνθρώπινος παράγων, δηλαδή ἡ ἐκπαίδευση στελεχῶν ἱκανῶν να τὰ θεμελιώσουν, να τὰ ὀργανώσουν, να τὰ ἐκτελέσουν. Μιὰ λοιπὸν ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες, τὶς παραγωγικότερες ἐπενδύσεις εἶναι ἡ τεχνικὴ ἐκπαίδευση τοῦ λαοῦ. Χωρὶς «πρακτικοὺς νοῦς» καὶ «νοήμονα χέρια», χωρὶς ἐκπαιδευμένους τεχνίτες καὶ ἐργοδηγούς καὶ μηχανικούς ἔργα παραγωγικὰ δὲν γίνονται, οὔτε ὁ ἐφοδιασμὸς μὲ μηχανήματα ἢ τὰ κεφάλαια μποροῦν μόνονα τους να τὰ δημιουργήσουν καὶ να τὰ συντηρήσουν. Ἄς μὴν ἐκπλήσσονται λοιπὸν, οὔτε να ἀδημονοῦν οἱ πολιτικοὶ καὶ οἱ οἰκονομολόγοι μας βλέποντας πῶς δὲν ἀπορροφῶνται τὰ δάνεια ἢ δὲν χρησιμοποιοῦνται οἱ πιστώσεις: χρήματα καὶ μηχανές «γεννοῦν» ἀγαθὰ μόνον στα χέρια καὶ μὲ τὰ χέρια τοῦ ἀνθρώπου — ἀφοῦ αὐτὸν δὲν τὸν ἐτοιμάζουν, ἐκεῖνα θὰ μένουν στεῖρα.

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ, Δεκέμβριος 1958 — 17

Ἀλλαγὴν ὅμως προοπτικῆς χρειάζεται ὄχι μόνο ἡ ἡγεσία, ἀλλὰ καὶ ἡ κοινωνία ἢ ἑλληνική. Αὐτὸς ὁ ἔξυπνος, ὁ ζωντανός, ὁ εὐστροφος λαὸς ποὺ ἐργάζεται σκληρὰ καὶ τιμᾷ τὸ μόχθο, στὸ κεφάλαιο τῆς τεχνικῆς παιδείας βρίσκεται (κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστὸ) σὲ οἰκτρὴ πλάνη : νομίζει ὅτι τὰ εὐπορα καὶ ἔξυπνα παιδιά πρέπει νὰ κάνουν θεωρητικὲς σπουδές, νὰ τελειώσουν τὸ γυμνάσιο, νὰ φοιτήσουν στὸ πανεπιστήμιο, νὰ γίνουν «δικηγόροι», «ἀνώτεροι ὑπάλληλοι» κ.ο.κ. — γιὰ τὰ ἐπαγγελματικὰ σχολεῖα προορίζονται τὰ φτωχὰ παιδιά ἢ τὰ διανοητικῶς καθυστερημένα καὶ ἀπρόθυμα γιὰ «γράμματα»; ὅσα ναυαγοῦν στὶς ἐξετάσεις τοῦ σχολείου ἢ δὲν ὑποτάσσονται στὴν πειθαρχία του... Ἡ ἀντίληψη αὕτη, ἀπόρροια καὶ ὑπόλειμμα οἰκονομικῶν καὶ κοινωρικῶν ὄρων παλαιῶν καὶ ξεπερασμένων, πρέπει νὰ πολεμηθεῖ μὲ ἓνα συστηματικὸ, ἔντονο καὶ μεγάλῃς κλίμακας διαφωτισμὸ. Πρῶτα ν' ἀπαλειφθεῖ ὁ παραπλανητικὸς καὶ ὑποτιμητικὸς χαρακτηρισμὸς τῶν τεχνικῶν σχολείων ὡς «ἐπαγγελματικῶν». Πρὸς τὸ ἐπάγγελμα ὁδηγεῖ κάθε τύπος καὶ βαθμίδα σχολείου, ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ ἕως τὸ Πανεπιστήμιο, ἐπομένως στὴν ἔννοια γένους «ἐπαγγελματικῆ» δὲν ὑπάγεται μόνο ἡ τεχνικὴ ἐκπαίδευση. Ἐπειτα νὰ γίνῃ συνειδητὸ ὅτι τὴν ἐξελεγμένην σὲ ὅλους τοὺς κλάδους τῆς Τεχνικῆς τῶν χρόνων μας μποροῦν νὰ σπουδάσουν καὶ νὰ κατακτήσουν μυαλὰ πολὺ πιὸ ὀργανωμένα, εὐκίνητα καὶ δημιουργικὰ ἀπὸ τὰ ἱκανὰ ν' ἀφομοιώσουν ἓνα συντακτικὸ κανόνα ἢ μιὰ νομικὴν ἔννοια. Ὅσο γιὰ τὰ οἰκονομικὰ ὠφελήματα, οἱ τεχνικοὶ ὄλων τῶν ἐπιπέδων καὶ στὴν Ἑλλάδα ἀμείβονται σήμερα πλουσιότερα ἀπὸ τοὺς ἐπιστήμονες καὶ τοὺς ὑπάλληλους.

Ὅταν Κράτος καὶ Κοινωνία ἀντικρίσουν τὴν τεχνικὴν ἐκπαίδευση μὲ τέτοιαν ὀπτικὴν γωνία, θὰ βρεθεῖ τρόπος νὰ ὑπερνικηθοῦν ὅλες οἱ ἄλλες δυσκολίες καὶ ὁ κλάδος αὐτὸς τῆς παιδείας θὰ πάρει τὴ θέση ποὺ τοῦ ἀρμόζει μέσα στὸ σχολικὸ μας καθεστῶς. Ἄλλοῦ (ἔχομε ὑπόψη τὰ λεγόμενα *comprehensive schools* στὴν Ἀγγλία καὶ στὶς Ἡνωμένες Πολιτεῖες) τὸ «τεχνικὸ» δὲν εἶναι ἀνεξάρτητο καὶ ἄσχετο, ἀλλὰ ἓνα τμῆμα κάθε σχολείου μέσης παιδείας — ὕστερ' ἀπὸ τὴν πρώτην βαθμίδα τῆς — παράλληλο καὶ ἰσότιμο μὲ τὰ ἄλλα (τὸ κλασικὸ γυμνάσιο καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ ἢ πρακτικὸ λύκειο), ποὺ στεγάζεται μέσα στὸ ἴδιο διδακτήριον καὶ λειτουργεῖ μὲ κοινὸ διδακτικὸ προσωπικὸ καὶ κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιον γιὰ ὅλα διοικητικὸ προϊστάμενον. Πρὸς αὐτὴ τὴν τελικὴν ρύθμιση τοῦ ζητήματος πρέπει νὰ τείνομε καὶ μεῖς. Στὸ μεταξὺ εἶναι ἀνάγκη νὰ καθιερωθεῖ ἡ ἰσοτιμία τῆς τεχνικῆς πρὸς τὶς ἄλλες μορφές τῆς παιδείας. Ἰσοτιμία ὅμως ὄχι ἀπλῶς «νομικῆ», ἀλλὰ καὶ οἰκονομικῆ. Τὰ μέσα τεχνικὰ σχολεῖα (ὅπως γίνεται μὲ τὰ ἀνώτατα) πρέπει νὰ ἔχουν ἴσα τουλάχιστο δικαιώματα μὲ τὰ ἄλλα στὴν κρατικὴ στοργὴ καὶ μέριμνα.

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

III. Η έμφυλη διάσταση στη φιλελεύθερη ιδεολογία

Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Σταθερή γραμμή μακρών χρόνων», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Ζ', τχ. 66, Αθήνα 1958, σσ. 65-66.

Μηνιαίο Περιοδικό Μελέτης — Έρευνας — Διαφωτισμού
ΕΤΟΣ Ζ' ● ΑΘΗΝΑΙ, ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1958 ● ΤΕΥΧΟΣ 66

ΣΤΑΘΕΡΗ ΓΡΑΜΜΗ ΜΑΚΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Όσοι καταφέρονται για την πρόταση της Έπιτροπής Παιδείας να περιοριστεί ο αριθμός των σχολείων του δεύτερου γυμνασιακού κύκλου, για να αραιώσουν οι φάλαγγες των νέων που ρίχνονται κάθε χρόνο στη βιοπάλη με μόνο προσόν το γυμνασιακό απολυτήριο, λησμονούν ή θέλουν να λησμονούν ότι όλες οι απόπειρες που έγιναν μέσα στα τελευταία 50 χρόνια για ν' αναμορφωθεί το εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας μας, το ίδιο πρόβλημα αντιμετώπισαν (μονολιθισμός της μέσης παιδείας) και στην ίδια λύση έφτασαν (διαφορισμός των σπουδών, περιορισμός των κλασικών γυμνασίων, ανάπτυξη της επαγγελματικής παιδείας). Έπομένως και η νέα μελέτη του θέματος βρίσκεται άπάνω στη σταθερή γραμμή που έχει χαραχτεί εδώ και χρόνια πολλά από νομοθέτες και συμβούλους ποικίλων εποχών και πολιτικών ή ιδεολογικών κατευθύνσεων.

Ίδου μερικά χαρακτηριστικά δεδομένα από την ιστορία του ζητήματος. Η Κυβέρνηση Φιλελευθέρων από το 1913 άρχισε να μελετά μιάν εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, αλλά μόνο το 1929 κατόρθωσε να την πραγματοποιήσει (με Υπουργό τον Κωνστ. Γόντικα και κύριο σύμβουλο τον Ευάγ. Κακοῦρο), γιατί τα νομοσχέδια του 1913 (Υπουργός ο Ίωάν. Τσιριμώκος και κύριος σύμβουλος του ο Δημ. Γληνός) δέν ψηφίστηκαν. «Τὸ πνεῦμα της» γράφει για τή μεταρρύθμιση εκείνη ο Άλέξ. Δελμούζος «είναι στα κύρια σημεία το ίδιο σχεδόν με τα νομοσχέδια του 1913. Προσπάθειά της είναι ὄχι ν' ανοίξει και να πλατύνει ὁ δρόμος πρὸς τὰ γυμνάσια και τὰ πανεπιστήμια, ἀλλὰ να στενέψει και ν' ανοίξουν νέοι δρόμοι για μιὰ παραγωγική μόρφωση της νεολαίας». Και το 1931, όταν συνήλθε ἕνα Ἀνώτατο Συμβουλευτικό Σῶμα για να εξετάσει τὰ εκπαιδευτικά μας ζητήματα, ὁ Πρόεδρος του και τότε Υπουργός κ. Γ. Παπανδρέου ἐπισήμανε στὸν εἰσαγωγικὸ λόγο του τὸ κύριο πρόβλημα της παιδείας μας: «Ἀποτελεῖ» εἶπε «μέγα εκπαιδευτικὸν ζήτημα ἡ ἀναλογία τῶν γυμνασίων ἡμῶν πρὸς τὰς μέσας επαγγελματικὰς σχολὰς. Ἔχομεν σήμεραν 150 περίπου γυμνάσια. Καὶ ἐρωτᾶται: μήπως εἶναι περισσότερα ἀπὸ τὰς ἀνάγκας της χώρας; Εἰς τὴν δημοτικὴν παιδείαν φοιτοῦν περίπου 750.000 μαθητῶν. Εἰς τὰ γυμνάσια περίπου 60.000. Εἶναι ἡ ἀναλογία ὀρθή; Ἡ θὰ ἔπρεπε να

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ, Ἀπρίλιος 1958 — 5

περιορίσωμεν τὸν ἀριθμὸν τῶν γυμνασίων; Ἡ θὰ ἔπρεπε νὰ μετατρέψωμεν ἰκανὸν ἀριθμὸν αὐτῶν εἰς μέσας ἐπαγγελματικὰς σχολάς;»

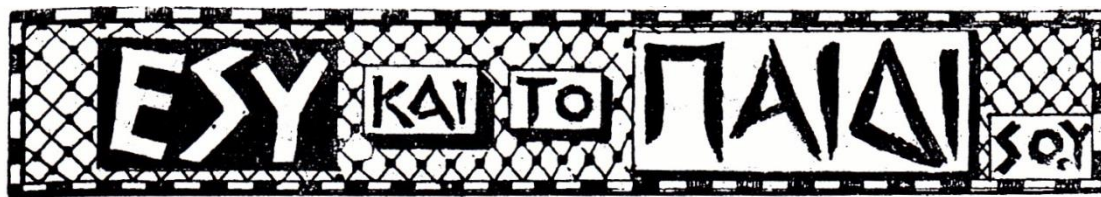
Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἡ Ἑλλάδα τῶν 6,5 ἑκατομμυρίων εἶχεν 60-65.000 μαθητὲς γυμνασίου (δηλαδὴ ἓνα πρὸς ἑκατὸ κατοίκους), ἐνῶ σήμερα ἔχει περᾶσει τοὺς 200.000 (δηλαδὴ ἓνα πρὸς σαράντα κατοίκους, ἂν λογαριάσωμε ὀκτὼ ἑκατομμύρια τὸν πληθυσμὸν μας). Λέγεται συνήθως ὅτι ἡ μεγάλη αὔξηση ὀφείλεται στὴν ἀθρόα φοίτηση τῶν σημερινῶν κοριτσιῶν στὰ Γυμνάσια. Ἔστω! ἀλλὰ μὲ τοῦτο τί πρόκειται ν' ἀποδειχτεῖ; Μήπως καὶ τὰ κορίτσια μας δὲν πρέπει νὰ ἐξοπλιστοῦν στὸ σχολεῖο γιὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς;

Τότε λοιπὸν τὸ Συμβούλιο ἐκεῖνο ἀποφάσισε περιορισμὸ τῆς γυμνασιακῆς παιδείας. Μέλος του ὁ καθηγητῆς κ. Νικόλ. Ἐξαρχόπουλος εἶχε προτείνει: 1. Κατάργηση ἀριθμοῦ γυμνασίων. 2. Μετατροπὴ μερικῶν σὲ πρακτικὰ λύκεια. 3. Ἰδρυση ὅσο τὸ δυνατὸν πυκνότερου δικτύου ἐπαγγελματικῶν σχολῶν. 4. Κατάργηση ἢ μετατροπὴ πολλῶν ἀπὸ τὰ λειτουργοῦντα τότε ἡμιγυμνάσια. 5. Ἀπαγόρευση νὰ λειτουργοῦν μέσα σὲ κάθε γυμνάσιο περισσότερα τμήματα ἀπὸ ἓνα. 6. Περιορισμὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μαθητῶν σὲ κάθε τάξη. 7. Εἰσαγωγὴν αὐστηρότερου συστήματος εἰσαγωγικῶν ἐξετάσεων.

Τελευταῖα ἀκόμη, τὸ 1951, ἡ εἰσαγωγικὴ ἔκθεση τοῦ Νόμου 1823 ποὺ διχοτομεῖ τὸ ἐξάχρονο γυμνάσιο σὲ δύο κύκλους σπουδῶν (γυμνάσιο καὶ λύκειο) καὶ καθιερώνει εἰδικὰς ἐξετάσεις γιὰ τὴν εἴσοδο στὸν ἀνώτερο κύκλο, στὰ λύκεια, ἀναφέρει ρητὰ (πράγμα ποὺ μαρτυρεῖ τις προθέσεις τοῦ νομοθέτη) ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο « θὰ ἐπιφέρει καὶ τὸν περιορισμὸν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μελλόντων νὰ φοιτήσωσιν εἰς τὰ λύκεια ». Καὶ ὅλοι γνωρίζουν ὅτι νόμος καὶ εἰσηγητικὴ ἔκθεση ἔχουν γραφεῖ ἂν ὄχι διὰ χειρὸς τουλάχιστο κατ' ἔμπνευσιν τοῦ κ. Κ. Γεωργούλη ποὺ σήμερα διαμαρτύρεται γιὰ τὸ ... διωγμὸ τῶν γυμνασιακῶν σπουδῶν ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Παιδείας!

Εἶναι τάχα ἀπλὴ σύμπτωση ἢ σύγκλιση ὄλων τῶν κατὰ καιροὺς προτάσεων στὴν ἴδια γραμμή, ἢ αὐτὴ καὶ μόνη εἶναι ἡ ὀρθὴ λύση τοῦ προβλήματός μας; Τὴν ἀπάντησιν ἄς τὴ δώσει ὁ μόνος του ὁ ἀναγνώστης, ἀφοῦ συμβουλευτεῖ τὴ δική του κρίσιν καὶ πάψει ν' ἀκούει ὅσους ἀπὸ προκατάληψη ἢ καὶ σκόπιμα ὑπονομεύουν στὸν τόπο μας κάθε βελτίωση τῶν ἐκπαιδευτικῶν πραγμάτων.

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

“Ας διδάξωμε τὰ κορίτσια μας πώς ν' ανατρέφουν τὰ παιδιά τους

Είναι γνωστό σέ όλους μας ότι ή άγωγή του παιδιοϋ και ή διάπλαση του χαρακτήρα του έχει όλόκληρη άφεθή στα χέρια των Δασκάλων, τής Δημοτικής στην άρχή και ύστερα τής Μέσης Έκπαιδύσεως. Το σχολείο άνοιγει κάθε χρόνο στα παιδιά μας τή στορχική άγκαλιά του και ζητάει νά τά περιμαζέψη κάτω άπό τις φτερούγες του, σαν τήν κλώσσα που με θερμή πονετικής μάνας σκεπάζει τά κλωσσοπούλια της. Ζητάει άκόμη τó σχολείο νά τους δώση γνώσεις, νά τά ώθήση στην έργατικότητα, στην ύπακοή, με μιá λέξη στην άρετή, για νά έπιτευχθί έτσι ó μεγάλος προορισμός του ανθρώπου, που έχει στη ζωή. Άλλ' αυτά όλα θά συμβοϋν, όταν τó παιδι φθάση στην ήλικία των έξι έτών, για νά του έπιτραπή νά φοιτήση στο σχολείο. Και τότε νά παραδοθί στα χέρια του δασκάλου. Έως ότου όμως φθάση στην ήλικία αυτήν, θά έχουν περάσει έξι όλόκληρα χρόνια, τά πρώτα χρόνια του παιδιοϋ. Και καλά θά ήτανε στο διάστημα αυτό, έως ότου πάη τó παιδι στο σχολείο, νά μη βλέπη, νά μην άκούη, νά μη μιμηται, νά μην άντιγράφη εκείνα που βλέπει και άκούει γύρω του, ώστε ή ψυχή του νά παραδίδεται στο δάσκολο σαν μιá tabula rasa, όπου νά χαράξη μονάχα αυτός, εκείνο που πρέπει νά χαραχθί στην άπλη ψυχή, σύμφωνα με τους κανόνες τής Παιδαγωγικής.

Άλλ' έφ' όσον αυτό είναι έντελώς άδύνατο και τó παιδι άπό τά πρώτα του βήματα μαθαίνει, μακρυνά άπό τó δάσκαλο, νά λήη τις πρώτες του λεξούλες κι' έτσι νά μιμείται μηχανικά τή γλώσσα, τους τρόπους και τις συγκινήσεις των μεγαλυτέρων ανθρώπων που είναι στο σπίτι του, νά ξεσηκώνη μάλιστα και τήν προφορά τής όμιλίας και τόν τρόπο άκόμη, με τόν όποιον γίνεται αυτή άπό τους άλλους, καθ' όλη τή νηπιακή του ήλικία και μετέπειτα, εύνόητο είναι πώς αυτή ή ήλικία, που λέγεται προσχολική, είναι άπαραίτητο νά πέση σέ καλά χέρια. Και τά καλά αυτά χέρια δέν είναι άλλα άπό τους γονείς. Οί γονείς πρέπει νά είναι οί πρώτοι δάσκαλοι των παιδιοϋν τους και μάλιστα ή Μητέρα, τó ιερό αυτό πρόσωπο τής Μάνας, με τόν πλούσιο ήθικό και συναισθηματικό κόσμο, που θά σπείρη στην ψυχή του παιδιοϋ της μαζί με τις πρώτες λέξεις τής όμιλίας, με τις πρώτες συνήθειες και κατευθύνσεις και τó σπόρο των εύγενικων ίδεων, που σαν βλαστήση, θά δημιουργήση τά τέλεια παιδιά και θά διαπλάση τά ένάρετα άτομα, που θά συντελέσουν στην έξύψωση τής κοινωνίας μας. Η άνατροφή λοιπόν τής βρεφικής και προσχολικής έν γένει ήλικίας είναι στα χέρια τής Μάνας. Αυτή θά φροντίση για μιá τέλεια σωματική και πνευματική άνάπτυξη των παιδιοϋν της.

Είναι γνωστό πώς σέ όλα τά νεογνά των ζώων, και κατά συνέπειαν και στα παιδιά των ανθρώπων, ύπάρχει έμφυτη ή ώθηση για άνάπτυξη. Σύμφωνα λοιπόν με αυτή τή φυσική ώθηση θά μεγαλώσουν και θά αναπτυχθούν άσφαλώς και τά παιδιά των ανθρώπων, έστω κι' αν τó περιβάλλον τους κι' οί συνθήκες, άνάμεσα στις όποιες ζοϋνε, είναι δυσμενείς. Άλλ' όμως όλοι μας θέλωμε τά παιδιά μας νά αναπτυχοϋν άπό τά πρώτα τους χρόνια μέσα σέ εύνοϊκό περιβάλλον, τó όποιον θά ένισχύση εις τó τελειότερον τήν έμφυτη ώθηση για τήν άνάπτυξή τους. Γιατί όποιοσδήποτε ιδιότητες κι' αν κληρονομήση τó παιδι άπό τους γονείς του, μπορούμε νά τις αλλάξωμε, δημιουργώντας τις καλύτερες δυνατές συνθήκες, μέσα στις όποιες θά ζήση, ώστε οί ιδιότητες αυτές νά γίνουν καλύτερες. Άλλά και τó αντίθετο μπορεί νά συμβή, αν οί συνθήκες που θά

δημιουργήσωμε, δὲν εἶναι οἱ καλύτερες. Καὶ τότε οἱ ιδιότητες ποὺ θὰ φέρῃ τὸ παιδί ἀπὸ τοὺς γονεῖς του, θὰ χειροτερεύουν, ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ κακοῦ περιβάλλοντος, μέσα στὸ ὅποῖον ἔζησε. Καὶ τί θὰ μπορέσῃ νὰ κἀνῃ τὸ σχολεῖο, ὕστερα ἀπὸ τὰ ἔξι χρόνια, ποὺ θὰ παραλάβῃ τὸ παιδί ; Εὐνόητο εἶναι πῶς θ' ἀρχίσῃ νὰ χτίζῃ ἐπάνω-στὴν ἄμμο.

Γιὰ νὰ μὴ συμβοῦν ὅλα αὐτὰ, εἶναι ἀπαραίτητο ἡ πρώτη φυσικὴ παιδαγωγὸς τοῦ παιδιοῦ, ἡ Μάνα, νὰ εἶναι σὲ θέση νὰ δημιουργήσῃ εὐναικὸ περιβάλλον γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ καλύτερευση τῶν ιδιοτήτων, ποὺ φέρει μαζί του τὸ παιδί, ἀμέσως ἀπὸ τὴν πρώτη ἡμέρα τῆς γεννήσεώς του.

Δυστυχῶς στὴν Ἑλλάδα τὰ κορίτσια μας παντρεύονται δίχως νὰ ἔχουν καμιὰ ἰδέα ἀπὸ τὶς ἱερὲς ὑποχρεώσεις τῆς Μητέρας. Τὰ Γυμνάσια μας, στὰ ὁποῖα φοιτοῦν, δὲν τοὺς παρέχουν καμιὰ τέτοια μόρφωση. Γι' αὐτὸ θὰ προέτεινα νὰ προστεθῇ μιὰ ὥρα στὴν τελευταία τάξη τοῦ Γυμνασίου, ἡ ὁποία νὰ μὴ βαρύνῃ ὅμως, ὅπως καὶ στὴν προτελευταία τάξη, κανένα ἀπὸ τὰ ἄλλα μαθήματα. Καὶ στὴν ὥρα αὐτήν, ποὺ θὰ προστεθῇ, νὰ διδάσκωνται καὶ ὀλίγα παιδαγωγικά, τὰ ὁποῖα θὰ πρέπῃ νὰ γνωρίζῃ κάθε μητέρα καὶ τὰ ὁποῖα θὰ ἐφαρμόζῃ στὰ παιδιὰ τῆς τῆς προσχολικῆς ἡλικίας καὶ μάλιστα ἀμέσως ἀπὸ τὶς πρώτες ἡμέρες τῆς βρεφικῆς ἡλικίας. Ὡστε τὸ παιδί, μαζί με τὶς καλὲς συνήθειες ποὺ θὰ ἀποκτήσῃ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ζωῆς του γιὰ τὴν ὑγιεινὴ καὶ καλὴ διατήρησιν τοῦ σώματός του, νὰ ἀποκτήσῃ καὶ καλὲς συνήθειες ποὺ θὰ τὸ βοηθήσουν γιὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ψυχῆς του καὶ τοῦ χαρακτήρα του. Καὶ τότε τὸ πρόγραμμα τοῦ Γυμνασίου τῶν Θεηλέων συμπληρώνεται σύμφωνα καὶ με τὴ φυσικὴ προδιάθεσιν τῆς γυναίκας καὶ με τὶς ἀνάγκες τῆς ψυχῆς τῆς. Κι' ἔτσι θὰ ἔχωμε τὴν κοπέλλα ἑτοιμὴ γιὰ τὸ μεγάλο τῆς προορισμό, τῆς Μητέρας.

Ἀπὸ μικρὸ ἀκόμη παιδί τὸ κοριτσάκι τῆς προσχολικῆς ἡλικίας παίζει με τὶς κούκλες του, τὰ παιδιὰ του τὰ ψεύτικα. Κι' ἔτσι παίζοντας τὸ ρόλο τῆς ψεύτικης Μητέρας ἱκανοποιεῖ τὴ φυσικὴ προδιάθεσιν τῆς γυναίκας, ποὺ ἐκδηλώνεται ἀπὸ τὰ μικρὰ του χρόνια στὸ παιχνίδι τῆς κούκλας, ποὺ τὴν νταντεύει, τὴν ταΐζει, τὴν κοιμίζει, τὴν πλένει, τὴ ράβει, τὴ σφίγγει στὴν ἀγκαλιά του, τὴ νανουρίζει με σιγοτραγουδάκια. Μὰ τὸ ἄψυχο αὐτὸ μωρὸ οὔτε βλέπει, οὔτε ἀκούει, οὔτε τρώγει, οὔτε μιλάει, οὔτε μεγαλώνει, οὔτε μιμεῖται τοὺς μεγάλους..... Γι' αὐτὸ καὶ ἡ μικρὴ τοῦ μητέρα δὲν δυσκολεύεται καὶ πολὺ γιὰ τὴν ἀνατροφή του, οὔτε χρειάζεται νὰ ἔχῃ προπαιδευθῇ. Ἡ κούκλα—παιχνίδι μᾶς βοηθᾷ ὅμως γιὰ νὰ διαγνώσωμε τὴ φυσικὴ προδιάθεσιν τῆς γυναίκας, ποὺ ἐξωτερικεύει τὸ μικρὸ κοριτσάκι στὸ παιχνίδι του. Αὐτὴ τὴν προδιάθεσιν ἔμεῖς στὰ Γυμνάσια Θεηλέων πρέπει νὰ τὴν ὀλοκληρώσωμε καὶ νὰ τὴν ἀναγάγωμε σὲ ἐπιστήμη. Ὡστε τὸ Γυμνάσιο, μαζί με τὸ δρόμο γιὰ τὸ Πανεπιστήμιο, ποὺ ἀνοίγει σὲ μερικὰ κορίτσια, νὰ ἀνοίγῃ ταυτόχρονα καὶ τὸ δρόμο γιὰ τὶς καλὲς μητέρες. Καὶ θὰ εἶναι τουλάχιστον τὰ $\frac{3}{4}$ τῶν κοριτσιῶν μας ἐκεῖνα ποὺ δὲν θὰ σπουδάσουν. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἐπιστήμονες θὰ εἶναι τελειότερες γυναῖκες, ἂν ἔχουν προπαιδευθῇ γιὰ καλὲς μητέρες, ὥστε καὶ με τὴν ἐπιστήμη τους νὰ τελειοποιήσουν τὴ γυναικεῖα φύση.

Λοιπὸν, νὰ προστεθῇ στὸ πρόγραμμα τῆς τελευταίας τάξεως καὶ μιὰ ὥρα γιὰ τὰ «Παιδαγωγικά τῆς προσχολικῆς ἡλικίας», ὅπως προσετέθη ἑφέτος ἡ δευτέρα ὥρα, τῆς Βρεφοκομίας, στὴν Ὑγιεινὴ τῆς προτελευταίας τάξεως. Γιατὶ δὲν φθάνει μόνο ἡ γνώση γιὰ τὶς θεμελιώδεις φυσικὲς συνθήκες, μέσα στὶς ὁποῖες πρέπει νὰ ἀναπτυχθῇ τὸ βρέφος καὶ ὕστερα τὸ προσχολικὸ νὰ ποῦμε παιδί, καθὼς ὁ καθαρὸς ἀέρας, ἡ τροφή, τὸ νερὸ, ἡ ζεστασιά, ὁ ὕπνος, ἡ ἀνάπαυση, ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἐξάσκηση. Ὅλοι μας τὸ ξέρομε, καὶ ἀπὸ τὴν πείρα τῆς ζωῆς, πῶς καὶ ἓνα φυτὸ γίνεται δυνατὸ, ζωηρὸ καὶ παράγει ἄφθονα ἄνθη καὶ καρπούς, ὅταν τὸ ἔδαφος, τὸ νερὸ καὶ οἱ ἀκτῖνες τοῦ ἡλίου προσαρμόζονται σύμφωνα με τὶς ἀνάγκες του. Καὶ πῶς τὸ ἴδιο τὸ φυτὸ, ὅταν οἱ συνθήκες αὐτὲς εἶναι δυσμενεῖς, θὰ γίνῃ καχεκτικὸ, ἀδύνατο καὶ ἀνίκανο νὰ παραγάγῃ γερά ἄνθη καὶ καρπούς, με μιὰ λέξιν ὅλη του ἡ ἀπόδοσιν θάεἰναι καχεκτικὴ. Με τὰ ζητήματα αὐτὰ τοῦ

Ἄς διδάξωμε τὰ κορίτσια μας πῶς ν' ἀνατρέφουν τὰ παιδιὰ τους 185

καθαροῦ ἀέρα, τοῦ ἀερισμοῦ τοῦ σπιτιοῦ, τῆς θερμάνσεως τοῦ σπιτιοῦ καὶ τῆς κατάλληλης τροφῆς τοῦ παιδιοῦ, θὰ ἀφήσωμε ἄλλους πρὸ εἰδικούς, παιδιάρχους ἴσως καὶ καθηγητὰς τῆς ὑγιεινῆς, νὰ ἀσχοληθοῦν ἐκτενέστερα. Οἱ παιδικὲς ἄλλωστε ἐξοχὲς καὶ κατασκηνώσεις, ποὺ γίνονται στὴν πατρίδα μας κάθε καλοκαίρι γιὰ τὴ σχολικὴ ἡλικία τῶν παιδιῶν, μᾶς δείχνουν πῶς οἱ δυὸ—τρὲς ἐβδομάδες ποὺ διαρκοῦν οἱ κατασκηνώσεις αὐτὲς γιὰ κάθε παιδί, φέρνουν τέτια μεταβολὴ στὴν ἐμφάνισιν, στὰ πρόσωπα τῶν ὠχρῶν κι' ἀναιμικῶν παιδιῶν τῶν πόλεων, ποὺ μᾶς πείθουν γιὰ τὴ μεγάλη σπουδαιότητητα ποὺ ἔχουν οἱ ἡλιακὲς ἀκτῖνες, ὁ καθαρὸς ἀέρας καὶ ἡ ἐλεύθερη ἐξάσκηση στὴν ὕγεια καὶ στὴν ἀνάπτυξιν τῶν παιδιῶν.

Ἐγὼ θὰ περιορισθῶ στὰ καθαρῶς παιδαγωγικά ζητήματα, ποὺ πρέπει νὰ ξέρῃ κάθε μητέρα γιὰ τὴν προσχολικὴ μόρφωσιν τοῦ παιδιοῦ τῆς καὶ τὰ ὁποῖα νομίζω πῶς εἶναι : οἱ συνήθειες, ἡ ὑπακοή, ἡ πειθαρχία, ἡ τιμωρία, ἡ ψυχαγωγία κ.ἄ.

IV. Η ανώτατη εκπαίδευση

Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Η πανεπιστημιακή μας εκπαίδευση», *Παιδεία και Ζωή*, τόμ. Δ', τχ. 39-40, Αθήνα Ιούνιος - Ιούλιος 1955, σσ. 161-162.

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Μηνιαίο Περιοδικό Μελέτης—Έρευνας—Διαφωτισμού

ΕΤΟΣ Δ' — ΑΘΗΝΑΙ, ΙΟΥΝΙΟΣ - ΙΟΥΛΙΟΣ 1955 — ΤΕΥΧΟΣ 39-40

Ἡ πανεπιστημιακή μας ἐκπαίδευση

Στὴ χώρα μας ὑπάρχει κ' ἓνα πρόβλημα πανεπιστημιακὸ μαζὶ μὲ τὸ ἄλλο, τὸ γενικότερα ἐκπαιδευτικὸ. Ποῦ δὲν ἔρχεται ὅμως πολὺ συχνὰ στὴν ἐπιφάνεια, γιὰτὶ εἶναι τόσο μεγάλο καὶ τόσο στενόχωρο τοῦτο τὸ δεύτερο, ποῦ ἀποσκεπάζει τὸ πρῶτο. Πανεπιστημιακὸ τὸ ὀνομάζουμε, ἐπειδὴ στὰ πανεπιστήμιά μας (καὶ ἰδίως στὸ Πανεπιστήμιο τῶν Ἀθηνῶν) παρουσιάζεται σὲ ὅλη του τὴν ὀξύτητα. Ὑπάρχει ὅμως καὶ στὰ ἄλλα Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικά μας Ἰδρύματα (Ἀνώτατη Σχολὴ Οἰκονομικῶν καὶ Ἐμπορικῶν Ἐπιστημῶν, Πάντειο Σχολὴ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν κλπ.) ἐπομένως οἱ παρατηρήσεις ποῦ θὰ κάνομε ἐδῶ, ἀναφέρονται σὲ ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν Ἀνώτατη Βαθμίδα τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ μας συστήματος. Μόνο τὸ Ἐθνικὸ Μετσόβιο Πολυτεχνεῖο μπορεῖ ἴσως νὰ ἐξαιρεθεῖ, γιὰτὶ αὐτὸ ἔχει τὴν ἰδιομορφία του καὶ ἄλλα εἶναι τὰ δικά του προβλήματα.

Τρεῖς εἶναι οἱ μεγάλες πληγές τῆς πανεπιστημιακῆς μας παιδείας : πρῶτα ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν φοιτητῶν συγκριτικὰ μὲ τις δυνατότητες ποῦ ἔχομε στὴ διάθεσή μας γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ (θεωρητικὴ καὶ πρακτικὴ) τους κατάρτιση. Δυνατότητες χώρου, διδακτικοῦ προσωπικοῦ, ἐργαστηριακῶν καὶ ἄλλων μέσων ἀπαραίτητων γιὰ τὴν ἐξάσκησή τους. Ἐπειτα ἡ ἔλλειψη ἑνὸς καλοστοχασμένου προγράμματος μαθημάτων κατὰ ἔτη καὶ κατηγορίες σπουδῶν. Ποῦ νὰ ἔχει μελετηθεῖ καὶ συνταχθεῖ ἔτσι, ὥστε (ὄχι ἀπλῶς νὰ ἱκανοποιεῖ τις εὐκολίες ἢ τις φιλοδοξίες τῶν κυρίων καθηγητῶν, ἀλλὰ) νὰ ἐγγυᾶται τὴ μεθοδικὴ μύηση τῶν φοιτητῶν στὴν ἐπιστήμη ποῦ διάλεξαν καὶ παράλληλα νὰ τοὺς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθοῦν μὲ κάποια στοιχειώδη ἀνεση μαθήματα καὶ ἀσκήσεις, καθὼς καὶ νὰ διαθέτουν ἀρκετὸ γιὰ τὴν προσωπικὴ τους μελέτη καὶ ἀνάπαυση χρόνο. Τέλος τὸ ἀπάνθρωπο (γιὰ διδάσκοντες καὶ διδασκόμενους) καὶ ἀνώφελο (οὐσιαστικὰ ἀνώφελο) σύστημα τῶν ἀλλεπάλληλων τμηματικῶν καὶ πτυχισκῶν ἐξετάσεων, μέσα σὲ πλῆθος ἀτελείωτο ἐξεταστικῶν περιόδων, ποῦ δὲν ἀφήνει στοὺς καθηγητὲς καὶ στοὺς φοιτητὲς χρόνο καὶ δυνάμεις, γιὰ νὰ ἐργαστοῦν ἀποδοτικὰ, καὶ ἔχει μεταβάλλει τὸ Πανεπιστήμιο σὲ ἴδρυμα, ὅπου σχεδὸν τίποτ' ἄλλο δὲν γίνεται ὅλους τοὺς μῆνες τοῦ ἔτους παρὰ κάθε λογῆς ἐξετάσεις...

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ, 1955—11

Τὰ μέσα τῆς θεραπείας εἶναι γιὰ καθεμιά ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς πληγὲς χωριστά, γιὰτὶ καὶ ἡ φύση τοὺς εἶναι διαφορετικὴ. Τὴν πρώτην λ.χ. τὴν ἔχει δημιουργήσει καὶ διαρκῶς τὴν ἐπιδεινώνει ἡ μυωπικὴ στὰ ἐκπαιδευτικὰ ζητήματα πολιτικῆ τῶν κομμάτων μας πού, ἀντὶ νὰ κοιτάξουν πῶς θὰ ἀνακόψουν τὸ χεῖμαρρο τῶν νέων πού ὀρμοῦν κάθε χρόνο πρὸς τὰ Ἀνώτατα Ἰδρύματα καὶ τὸν παρασιτισμό, συνασπίζονται μέσα κι' ὄξω ἀπὸ τὴ Βουλὴ γιὰ νὰ σπάζουν τὰ φράγματα καὶ νὰ εἰσάγουν ὄλο καὶ περισσότερες χιλιάδες φοιτητῶν. Τὸ κακὸ λοιπὸν θὰ σταματήσει, ἅμα οἱ πολιτικοὶ μας ἀλλάξουν τακτικὴ... ἀπέναντι στοὺς ψηφοφόρους των καὶ ὅταν ἡ πολιτεία θὰ βρεῖ τὰ οἰκονομικὰ μέσα νὰ δώσει στὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικὰ μας Ἰδρύματα περισσότερους χώρους, περισσότερο διδακτικὸ προσωπικόν, περισσότερες κλινικὲς, ἔργαστήρια καὶ βιβλιοθῆκες γιὰ τὴν ἐξάσκηση τῶν σπουδαστῶν.

Γιὰ νὰ κλείσουν ὅμως οἱ ἄλλες δύο πληγὲς—οὔτε ἄλλα πολιτικὰ ἤθη οὔτε χρήματα περισσότερα χρειάζεται ἡ χώρα μας. Αὐτὸ πού χρειάζεται εἶναι : ν' ἀποφασίσουν οἱ κύριοι Καθηγηταὶ νὰ μελετήσουν τὸ πρόγραμμα τῶν μαθημάτων καὶ τὸ σύστημα τῶν ἐξετάσεων ὄχι ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ τί συμφέρει ἢ τί κολακεύει τὸν καθένα τους, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀποψη τοῦ τί συμφέρει στὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀγωγή τῶν νέων πού τοὺς ἔχει ἐμπιστευθεῖ τὸ Ἔθνος. Καὶ νὰ μεταρρυθμίσουν ἀπὸ τὰ βάθρα τοῦ τὸ σημερινὸ καθεστῶς πού ταλαιπωρεῖ καὶ εὐτελίζει τὸν φοιτητὴ μας, χωρὶς κανένα οὐσιαστικὸ κέρδος οὔτε γι' αὐτὸν οὔτε γιὰ τὴν ἐπιστήμη. Γιατί, φυσικὰ, ἐπιστήμη δὲν εἶναι ν' ἀκοῦς μαθήματα καὶ νὰ περνᾷς ἐξετάσεις. Ἀλλὰ κάτι ἄλλο πού πρέπει νὰ τὸ κατακτήσει μὲ τὴ βοήθεια τῶν φωτισμένων δασκάλων καὶ μὲ τὴν προσωπικὴ τοῦ γόνιμη ἐργασία ὁ νέος.

Ὅγκώνεται καθεμέρα ἡ ἀπογοήτευση καὶ τὸ παράπονο, ὅτι τὰ πανεπιστήμιά μας κινδυνεύουν νὰ ἐκτραποῦν ἀπὸ τὸν κύριον προορισμό τους πού εἶναι νὰ καλλιεργήσουν τὸ αὐστῆρὸ πνεῦμα τῆς καθαρῆς ἔρευνας καὶ νὰ δώσουν στὴν Ἑλληνικὴ Κοινωνία χαρακτῆρες μὲ φρόνημα ὑψηλὸ καὶ ἀληθινὰ ἠγετικὲς ἱκανότητες. Καὶ ἂν ἀκόμη ὑποθέσομε ὅτι οἱ μεμψίμοιροι ὑπερβάλλουν, πάλι παραμένει τὸ γεγονὸς ὅτι πολλὰ, πάρα πολλὰ ἔχουν νὰ κάνουν τὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικὰ μας Ἰδρύματα γιὰ νὰ ἀνταποκριθοῦν στὶς προσδοκίαι τοῦ Ἔθνους. Ἄν ἐξασφάλισαν μὲ συνταγματικὲς διατάξεις τὴν αὐτοτέλειάν τους, τοῦτο τὸ «ἀπαρβίαστο» δὲν τοὺς δίνει τὸ δικαίωμα νὰ ἀδρανοῦν καὶ νὰ ἀδιαφοροῦν, ἀλλὰ ἐπαυξάνει τὶς εὐθύνες καὶ τονίζει τὸ χρέος τους νὰ δώσουν στὴν Ἑλληνικὴ Νεολαία ἀληθινὴ παιδεία πνεύματος καὶ ἠθους.

Ἡ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ

Μηνιαίο Περιοδικό Μελέτης — Έρευνας — Διαφωτισμού
ΕΤΟΣ Ζ' • ΑΘΗΝΑΙ, ΙΟΥΝΙΟΣ-ΙΟΥΛΙΟΣ 1958 • ΤΕΥΧΟΣ 68

ΝΕΕΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΣΧΟΛΕΣ

Όταν ἐδόθησαν στὸν Τύπο περιληπτικὰ τὰ πορίσματα τῆς Ἐπιτροπῆς Παιδείας καὶ ἔγινε γνωστὴ ἡ πρότασή της νὰ ἰδρυθεῖ καὶ Τρίτο Πανεπιστήμιο στὴ χώρα μας μὲ τὴ μορφή Ἀνώτατων Σχολῶν, θεωρητικῶν καὶ τεχνικῶν, κατασπαρμένων σὲ διάφορες ἐπαρχιακὲς πόλεις (γιὰ νὰ μὴ συγκεντρῶνται τὰ πάντα στὴν πρωτεύουσα), ἀκούστηκαν μαζὶ μὲ τὶς ἐπικρίσεις καὶ σχόλια σκωπτικὰ :

— Αὐτὸ μᾶς ἔλειπε ! νὰ βγάλομε κι' ἄλλες μυριάδες γιατρῶν καὶ δικηγόρων, νὰ πλημμυρίσει ὁ τόπος ! Τί νὰ τοὺς κάνομε τόσους « ἐπιστήμονες » ; Θέλομε νὰ πεινάσουν καὶ ὅσοι σήμερα ὑπάρχουν ;...

Πρόχειρες εἶναι πάντα οἱ ἀντιρρήσεις καὶ τὰ εὐφυολογήματα εὐκολα γιὰ ὅσους δὲν παίρνουν σοβαρὰ τὰ ζητήματα καὶ πρόθεσή τοὺς εἶναι νὰ δημοκοποῦν ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς. Πιθανὸν νὰ μὴ χρειάζομαστε περισσότερους γιατροὺς καὶ δικηγόρους ἀπ' ὅσους ἀποφοιτοῦν σήμερα ἀπὸ τὰ δύο Πανεπιστήμια μας. Εἶναι ἀνάγκη ὅμως αὐτοὺς ποὺ βγαίνουν κάθε χρόνο στὸ ἐπάγγελμα μὲ τὸ πανεπιστημιακὸ πτυχίον στὸ χέρι, νὰ τοὺς καταρτίζομε πολὺ καλύτερα. Καὶ τοῦτο γιὰ νὰ τὸ ἐπιτύχομε, ἄλλος τρόπος δὲν ὑπάρχει παρὰ νὰ ἀποκτήσομε περισσότερες πανεπιστημιακὲς σχολές καὶ νὰ μοιράσομε τὸ ἀκροατήριό τους, γιὰτὶ μὲ 500 καὶ 800 φοιτητὲς στοιβαγμένους σὲ μιὰν αἴθουσα τὰ μαθήματα εἶναι ὀχλοβοὴ καὶ οἱ ἀσκήσεις παρωδία. Ἐπειτα, ἂν οἱ γιατροὶ καὶ οἱ δικηγόροι μᾶς περισσεύουν, μᾶς λείπουν ἄλλων εἰδικότητων ἐπιστήμονες καὶ προπάντων τεχνικοί, ποὺ τοὺς χρειάζεται ἡ κοινωνία μας γιὰ νὰ προκόψει, καὶ ἡ οἰκονομία μας γιὰ ν' ἀναπτυχθεῖ. Ἄλλες χῶρες μὲ πληθυσμὸ ἴσο ἢ καὶ μικρότερο ἀπὸ τὸ δικό μας ἔχουν περισσότερα Πανεπιστήμια : ἡ Ὀλλανδία 5, ἡ Αὐστρία 3, τὸ Βέλγιο 4, ἡ Ἑλβετία 7... Ἐμεῖς γιὰτὶ μονάχα 2, ὅταν καὶ τὰ δύο μυρμηγκιάζουν ἀπὸ φοιτητόκοσμο ;

Ἐπὶ τοῦτο ὑπάρχει ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη ὄψη τοῦ ζητήματος ποὺ δὲν τὴ βλέπουν, ἢ προσποιοῦνται ὅτι δὲν τὴ βλέπουν οἱ ἔτοιμοι γιὰ εἰρωνεῖες ἐπικριτὲς τοῦ μέτρου. Φαντάζεστε σὲ τί ἀριθμὸ ἀποδημοῦν κάθε χρόνο οἱ νέοι τῶν 19-20 ἐτῶν γιὰ νὰ ἐκπαιδευθοῦν (προσοχή ! ὄχι νὰ μετεκπαιδευθοῦν) σὲ ξένα Πανεπιστήμια καὶ Πολυτεχνεῖα ; Ἐξέρετε τί συνάλ-

ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΖΩΗ, Ἰούνιος-Ἰούλιος 1958 — 9

λαγμα (από τὸ οἰκονομικὸ αἷμα τοῦ λαοῦ παρμένο) φεύγει κάθε μῆνα γιὰ τὴ συντήρησή τους στὰ ξένα ; Καὶ ἔχετε μήπως πληροφορηθεῖ πόσοι ἀπὸ τοὺς νέους αὐτοὺς εὐδοκιμοῦν, πόσοι ἐκτροχιάζονται καὶ φθείρονται πρόωρα, πόσοι ἐπιστρέφουν (νικητὲς ἢ ναυαγοί) καὶ πόσοι μένουν γιὰ πάντα στὸ ἐξωτερικὸ ἢ δουλεύοντας σὲ ξένα χέρια ἢ ἀλητεύοντας ; Ἴδου ἕνας ἐπίσημος πίνακας ποὺ δείχνει τοὺς ἀριθμοὺς τῶν νέων ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν 1η Ὀκτωβρίου 1956 ἕως τὴν 31 Δεκεμβρίου 1957 γιὰ σπουδές, καὶ τὴν ἐπιστήμη ποὺ πῆγε ὁ καθένας νὰ σπουδάσει ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα :

Μηχανικὴ Ἡλεκτρολογία	122	Γεωλογία	7
Ἡλεκτρολογία	125	Φυσικομαθηματικὴ	48
Μηχανολογία	444	Ἡλεκτρονικά	2
Πολιτικοὶ Μηχανικοὶ	508	Βοτανικὴ	2
Ἀρχιτέκτονες	100	Νομικὴ	37
Διακοσμητικὴ καὶ Γλυπτικὴ	28	Κοινωνιολογία	2
Μεταλλειολογία	21	Θεολογία	13
Ναυπηγικὴ	41	Φιλολογία	67
Ἀεροναυπηγικὴ	10	Ψυχολογία	8
Σχεδ. Τοπογράφοι	4	Πολιτ. Οἶκον. Ἐπιστῆμες	58
Ἰατρικὴ	465	Ἐμπορ. Οἶκον. Ἐπιστῆμες	72
Ὀδοντιατρικὴ	51	Κλωστοῦφαντουργία	29
Χημεία	62	Γεωπονία	25
Βιοχημεία	8	Γλῶσσες	46
Φαρμακευτικὴ	54	Μουσικὴ	68
Κτηνιατρικὴ	89		
Ὀρυκτολογία	3	Σύνολον	2619

Κατὰ χῶρες ὁ ἀριθμὸς μοιράζεται ὡς ἑξῆς :

Γερμανία	1016	Ἑλβετία	91
Αὐστρία	699	Βέλγιο	23
Ἰταλία	396	Καναδᾶς	14
Γαλλία	138	Τουρκία	7
Ἀγγλία	96	Γιουγκοσλαυτα	6
Η.Π.Α.	133		
		Σύνολον	2619

Ἴδου ἀκόμη καὶ μιὰ τελευταία πληροφορία. Σὲ ἀνώτατες τουρκικὲς σχολές τῆς Κωνσταντινούπολης σπουδάζουν ἐφέτος 79 δικοὶ μας φοιτητὲς ποὺ ἔφυγαν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (ἐκεῖ πρωτομαθαίνουν τὴν τουρκικὴ !) :

Στὸ Πολυτεχνεῖο	3	Ἰατρικὴ	10
Σχολὴ Καλῶν Τεχνῶν	8	Φαρμακευτικὴ	4
Φυσικομαθηματικὴ Σχ.	13	Ὀδοντιατρικὴ	10
Δασολογικὴ	2	Κτηνιατρικὴ	15
		Καὶ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχ.	14 !

Ἵστερ' ἀπὸ τὰ δεδομένα αὐτὰ μπορεῖ κανεὶς (ἂν εἶναι σοβαρὸς ἄνθρωπος) νὰ ὑποστηρίξει ὅτι πρέπει νὰ ἀφήσουμε τὴν Ἀνώτατὴ Ἐκπαίδευσή μας στὴν κατάστασιν ποὺ βρίσκεται σήμερα καὶ νὰ μὴ σκεφθοῦμε πῶς νὰ τὴν ἀναμορφώσουμε καὶ νὰ τὴν πυκνώσουμε ;

Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ